Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

Pap Levente

Tertulliani *Adversus Iudaeos*

(PhD értekezés)

Témavezető:

Prof. emerit. Dr. Havas László

Debrecen 2010

"*Én, Pap Levente, teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.*"

……

Köszönetnyilvánítás

Köszönetet szeretnék mondani témavezetőmnek Dr. Havas Lászlónak, hogy elvállalta a dolgozat irányítását, és hogy mindig figyelemmel kísérte és önzetlenül támogatta munkámat.

Hasonlóképpen köszönetet szeretnék mondani a Debreceni Egyetem Klasszika-filológia tanszékén dolgozó minden személynek, különösen Tegyey Imrének, Gesztelyi Tamásnak, M. Nagy Ilonának, Szekeres Csillának, Takács Leventének, hogy egyetemi tanulmányaim óta mindenben segítségemre voltak.

Külön köszönetet szeretnék mondani barátaimnak, Végh Juditnak és Kató Péternek, akik lehetővé tették heidelbergi kutatásaimat.

Tartalomjegyzék

I. A vizsgálandó probléma a tertullianusi életmű keretében

1. Tertullianus élete 5
2. Tertullianus művei 9
3. Tertullianus a keresztény hagyományban 21

II. A könyv

1. *A zsidók ellen* (a szöveg fordítása) 24
2. Az *Adversus Iudaeos* eredetisége 54

III. A kérdéskör felvázolása és tárgyalása

1. A római Afrika. Az afrikai kereszténység 58
2. Zsidók és keresztények 63
3. Polémia 70
4. Tipológiai vizsgálat 77
   (1). Káin és Ábel története 81
6. Dániel könyve a bizonyítás eszköze 85
7. Az *Adversus Iudaeos* szerkezete 89
   (1). A II. századi retorika mint keret 90
      a. *Exordium* 95
      b. *Narratio* 96
      c. *Partitio* 97
      d. *Refutatio* 99
      e. *Confirmatio* 102
      f. *Peroratio* 111
8. Humor és irónia Tertullianusnál 112

IV. Összegzés 121

V. Mellékletek

1. 1. Rövidítések 124
2. Szövegkiadások, fordítások 126
3. Bibliográfia 129

VI. Függelék 143

A vizsgálandó probléma a tertullianusi életmű keretében

Tertullianus élete

Tertullianus életének, munkásságának ismertetését a bevezetőben azért tartom fontosnak, mivel, mint azt a későbbiekben még látni fogjuk, életét és munkásságát a különböző korokban, más és más módon ítélték meg szubjektív vagy objektív tények alapján. A téma felvetése szempontjából pedig azért fontos, hogy az újabb kutatások tükrében rövid betekintést kapjunk életpályájába, mert ennek alakulása lényegesen kihat későbbi életére, gondolkodásmódjára, és magatartásformájára. (nem új bek.)Átfogó vizsgálatunkból nem hagyhatjuk ki tehát ezt a tételt sem, annál is inkább, mivel a különböző szakirodalmi munkák nem mindig végeznek ilyen részletekbe menő, szintetizáló elemzést

Tertullianus műveinek és kéziratos hagyományának összefoglaló felsorolása ugyanakkor fontos az *Adversus Iudaeos* Tertullianus életművében elfoglalt történelmi és kézirati jelentőségének a megállapításához is. Az a tény, hogy már az ókorban másolták, s hogy jelentős középkori kódexek lapjai teljesen vagy töredékes formában megőrizték az utókor számára, talán mindez amellett szól, amit jelen dolgozatunk is bizonyítani kíván, hogy az *Adversus Iudaeos* szervesen beletartozik a tertullianusi életmű egységébe, az alkotói pálya szerves része, és ennek egységes voltát a későbbiekben kifejtett megállapítások hívatottak bizonyítani.

A Quintus Septimius Florens Tertullianus életére vonatkozó adatokban ugyan nem bővelkedünk, de azért nem lehet azt sem kijelenteni, hogy életét homály fedné. Életével kapcsolatban a keresztény Hieronymustól vannak adataink, de görög íróknál is találunk utalásokat erre vonatkozóan. Hieronymus a *De viris illustribus* című művében bőven taglalja a Tertullianus életére vonatkozó adatokat:

1. Tertullianus *presbyter, nunc demum primus post Victorem et Appollonium Latinorum ponitur, provinciae Africae, civitatis Carthaginiensis, patre centurione proconsulari. Hic [acris] et vehementis ingenii, sub Severo principe et Antonino Caracalla maxime floruit, multaque scripsit volumina, quae quia nota sunt pluribus, praetermittimus*[1].

3. *Vidi ego quemdam Paulum Concordiae, quod oppidum Italiae est, senem, qui se beati Cypriani, iam grandis aetatis, notarium, cum ipse admodum esset adolescens, Romae vidisse diceret, referreque sibi solitum numquam Cyprianum absque Tertulliani lectione*

[1] *De vir. ill.* 53,1 PL. 23.661.

unum diem praeterisse, ac sibi crebro dicere, Da magistrum: Tertullianum videlicet significans[2].

4. *Hic cum usque ad mediam aetatem presbyter Ecclesiae permansisset, invidia postea et contumeliis clericorum Romanae Ecclesiae, ad Montani dogma delapsus, in multis libris Novae Prophetiae meminit*[3].

5. *Specialiter autem adversum Ecclesiam texuit volumina, de pudicitia, de persecutione, de ieiuniis, de monogamia, de ecstasi libros sex, et septimum, quem adversum Apollonium composuit. Ferturque vixisse usque ad decrepitam aetatem, et multa quae non exstant opuscula condidisse*[4].

Tudjuk, hogy Tertullianus pogány családból született Karthágóban; apja valószínűleg centurio volt. Születési évét a régebbi szakirodalom többnyire Kr.u. 155-re tette. Ma már különösen T. D Barnes[5] 1971-ben megjelent monográfiájának köszönhetően egyre elfogadottabb a 160 körüli évszám. Nagyobb biztonsággal csak azt lehet állítani, hogy 150-170 között született, ahogy az irodalomtörténeti összefoglalókban is szerepel.[6] A Hieronymus által közölt adatokat ma már sokkal óvatosabban kezeli a szakirodalom. Barnes hívta fel a figyelemet arra, hogy Hieronymus nem rendelkezett semmiféle hiteles adattal Tertullianus életére vonatkozóan, és így a műveiből igyekezett életrajzi adatokat rekonstruálni. Tertullianus műveiben nincs utalás arra, hogy keresztény nevelésben részesült volna, és ezt a feltevést más források sem támasztják alá. Családja tehát vélhetően nem volt keresztény. Minden valószínűség szerint tipikus pogány római családi környezetben nevelkedett.[7] Kiváló nevelésben részesült, különösen a jog és a retorika terén volt jártas.[8] Retorikai képzettségéről ő maga nem beszél, mint ahogy azt például orvosi, vagy filozófiai ismereteivel kapcsolatban teszi.[9] Tudjuk azt is, hogy később nevetségessé tesz egy *Phósphoros* nevű karthágói retorikatanárt, aki neki magának is tanára lehetett.[10] Amikor „egykori tanárával" polémizál, akkor burkoltan az egész, Phósphoros által képviselt iskolával vitázik, ugyanis ekkor már nem a cicerói stílus volt az uralkodó, hanem az irodalomba újonnan bekerült deklamációs stílus. Az azonban kizárható, hogy azonos lett volna a vele körülbelül egy időben élő jogtudós Tertullianusszal, akit a császárkor legjobb *iuris prudentes*-ei között tartanak számon. A régebbi szakirodalom azon nézete, miszerint a

---

[2] Uo.
[3] Uo.
[4] Uo.
[5] BARNES, T. D. 1971, *Tertullian. A Historical and Literrary Study.* Oxford.
[6] Vö. ALBRECHT, M. von, 2004 *A római irodalom története II.* 1235-1236.
[7] ROMBERTS, L. 1924, *The theology of Tertullian*; *Ad nationes* 2,11
[8] *Eus. Hist.* 2,2,4
[9] Vö. *De carne* 20; *De anima* 25; *Adv. Marc.* 2,16
[10] *Adv. Valent.* 8.

Corpus Iuris Civilis a mi Tertullianusunktól idézne kivonatokat,[11] téves. A jog és retorika mellett a görög nyelvet is jól ismerte. Görög nyelven írt munkái, bár több ilyet is írt, nem maradtak ránk.

Az *Apologeticum* megírása előtt, valószínűleg 193-ban, keresztény hitre tér, majd 195-ben Rómából végleg visszamegy Karthágóba, ahol le is telepedik. Megtérésének okát ő maga nem említi, de valószínűleg nem a filozófiai rendszerek összehasonlítása, hanem a keresztény vértanúk helytállása indította erre a döntésre. Jogi, irodalmi és filozófiai műveltségét a keresztény hit szolgálatába állítja.[12] Hieronymus egy kissé túloz, amikor azt állítja, többek között Tertullianusnak „mi papok" laikusok vagyunk kijelentésére alapozva, hogy pappá is szentelték volna.[13] Valószínű, hogy Hieronymus ajándékozza meg ezzel a címmel, mivel Tertullianus olyan hevesen védelmezte a keresztény hitet. Hieronymus ilyen jóindulatú túlzásokra hajlamos, nem kell másra gondolnunk, mint Seneca és Pál apostol állítólagos levelezésének megítélésére. A 195 és 220 közötti időszakban irodalmi tevékenységgel foglalkozik. Ebben a korszakban született művei nagy hatással vannak a keresztény teológiára. A 207-es év táján szakít az egyházzal és áttér a montanistákhoz. Vitatható Augustinus állítása, aki szerint Tertullianus élete végén saját szektát vezet *Tertullianistae* néven, amely egészen Augustinus koráig fennállott Karthágóban (*Haer*. 86.). Halálának pontos időpontja sem ismert. Nagy valószínűséggel annyi állapítható meg, hogy 220 után következett be (legutolsó műveit 212/214 között írta), igaz Waszink[14] 225-ig tolja ki ezt a határt[15]. Tertullianus kiválóan ismerte a latin és a görög filozófiát és irodalmat. Retorikáját hirtelen fellángolások, csipkelődő szatíra jellemzi. Minden jogi és retorikai képességét latba veti a keresztények érdekében, de ezért nem lehet szofista magatartással vádolni. Nem ismer megalkuvást ellenfeleivel szemben, legyenek azok pogányok, zsidók, eretnekek, vagy éppen katolikusok, különösen áll ez életének utolsó szakaszára, de már korábban is megrótta a keresztényeket, ha éppen úgy érezte, hogy azt kell tennie[16]. Szereti a tömör megfogalmazást, ami néha homályos kifejezésmódot eredményez. Ezzel kapcsolatosan szokták idézni Vincentius Lirinensist, aki az mondja:*"…quot paene verba tot sententiae sunt"* és még hozzáteszi: *"Quot sensus tot*

---

[11] QUASTEN, J. 1950, 1953, 1960 *Patrology.* Uttrecht-Antwerpen I. II. III.

[12] *Res. Carn.* 59.

[13] *Castit.* 7,3; *Monog.* 120,2.
MATTEI, P. 1985, *„Habere ius sacerdotis."* Sacerdoce et laïcat témoignage de Tertullien: De exhortatione castitatis et De monogamia, *RSR* 59, 200-211.
STEINER, H. 1989, *Das Verhältnis Tertullians zur antiken Paideia.* St. Ottilien

[14] WASZNIK, J. H. 1980, *Tertullian Über die Seele. (De anima), Das Zeugnis der Seele (De testimonio animae), Vom Ursprung der Seele (De censu animae).* Einleitung, Übersetzungung, Erläuterungen. Zürich-München.

[15] Vö. SCHULZ-FLÜGEL, E. 1959, Tertullian. In: *Lexikon der antiken christlichen Literatur.* Stutgart. 582-587. BARNES, 1971.

[16] Vö. *De spec.*

victoriae"[17]. Olyan kifejezéseket, szavakat használ, amelyeket Tacitus után már senki nem használt. Lactantius nehéznek és felettébb homályosnak tartotta. (*Septimius quoque Tertullianus fuit omni genere (sic!) litterarum peritus, sed in eloquendo parum facilis, et minus comptus et multum obscurus*[18]). A későbbi kutatók közül Monceaux szerint nyelve rendkívül gazdag, igen ízes, ugyanakkor felettébb kusza, „hibrid", időnként triviális; stílusa megkapóan eredeti, hihetetlenül személyes, erőteljes, színes, festői, kifejező és szenvedélyes, tele van méltósággal és fantáziával, de mindemellett nagyon bizarr, egyenetlen, nyelvileg helytelen, amely minden szabályt és hagyományt megvet. Norden szerint: „Tacitus méltóságteljes nyugalma, Iuvenalis örvénylő szenvedélyessége és pamflet-szerű hangvétele, valamint Persius affektált homályossága."[19]van benne! Tertullianus stílusa nagyban hozzájárult a keresztény latin nyelvezetnek a kialakulásához, habár a fentebb már említett okokból kifolyólag nem az ő nyelvezete lesz az, amelyet az egyház később magáévá tesz és használ. H. Hope Tertullianust[20] valóságos nyelvújítóként tünteti fel, amennyiben 509 új főnevet, 284 melléknevet, 28 adverbiumot, 161 igét (összesen 982) ír Tertullianus számlájára. Ez csak részben igaz, annyi azonban bizonyos, hogy vannak a keresztény latin szókincsben olyan szavak, amelyek bizonyíthatóan Tertullianustól származnak, ilyen például a *sacramentum* szó.

---

[17] *Duo comm.* 18. PL. 50.664.
[18] *Div. Inst.* 5,1,23 PL. 6.551.
[19] Idézi SZEKERES Cs. 2003, *Tertullianus De spectaculis.* In: *Ókeresztény latin írók.* Havas L. és Tegyey I. szerk.15 skk.
[20] HOPPE, H. 1897, *De sermone Tertullianeo quaestiones selectae*. Marburg.

Tertullianus művei

Tertullianus életművéből nem maradt ránk minden írás. A ma is ismert 31 alkotás kizárólag keresztény tematikájú. A középkor kezdetén különböző gyűjtemények alakultak ki, amelyekben Tertullianus írásai olvashatók voltak. Mindegyikük nem maradt fenn, csak bizonyos gyűjteményeket ismerünk.

Ezek közül a legrégebbi:

I. A *Corpus Trecense*, amely egyben a legrövidebb is. Ennek a gyüjteménynek a legrégebbi darabja a *Codex Trecensis* 523 (T), amelyet A. Wilmart fedezett fel 1916-ban a Troyes-i könyvtárban.[21] A kézirat 5 művet tartalmaz, többé-kevésbé teljes terjedelemben:

1. *Adversus Iudaeos*
2. *De carne Christi*
3. *De carnis resurrectione*
4. *De baptismo*
5. *De paenitentia*

A *Codex Trecensis*t valamikor a XII. században írták Clairvaux-ban.

II. *Codex Masbursenis* (C), amely valamikor 1066 előtt keletkezett, ugyanis ebben az évben ítélte el a *Decretum Gelasianum* Tertullianus minden művét. Sigismund Gelenius saját Tertullianus kiadását (Basilea 1550) erre a kódexre és a *Mesnartiná*ra alapozza.

A *Codex Masbursensis* 12 tratktátust tartalmaz:

1. *De carne Christi*
2. *De praescriptione haereticorum*
3. *De monogamia*
4. *De testimonio animae*
5. *De anima*
6. *De spectaculis*
7. *De baptismo*
8. *Scorpiacae*
9. *De idololatria*
10. *De pudicitia*
11. *De ieiunio*
12. *De oratione*

[21] WILMART, D. A. 1920, *Un manuscrit de Tertullien retrouvé*, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres: comptes rendus des séances de l'année. 380.

III. A *Corpus Agobardinum* része a *Codex Agobardinus* (A), amely eredetileg 21 művet tartalmazott. Egykori tulajdonosáról, *Agobardus de Leone* érsekről (814-840) kapta a nevét[22]. Ez ma már csak 13 művet tartalmaz:

1. *Ad nationes*
2. *De praescriptione haereticorum*
3. *Scorpiacae*
4. *De testimonio animae*
5. *De corona*
6. *De spectaculis*
7. *De idololatria (frg.)*
8. *De anima (frg.)*
9. *De oratione*
10. *De cultu feminarum (frg.)*
11. *Ad uxorem*
12. *De exhortatione castitatis*
13. *De carne Christi*

IV. A *Corpus Cluniacense* az előbbi kettőhöz viszonyítva a legfiatalabb, és minden valószínűség szerint Spanyolország területén alakult ki. Egyik legértékesebb és egyben a legfontosabb Tertullianus műveket tartalmazó gyűjtemény. Az *archetípus* a *Codex Cluniacensis*, amely számos későbbi kódexnek szolgált alapul. Ezek közé tartozik a XI. századi *Codex Montepessulanus* (M). Ez a Montpellier-i városi könyvtárban található, és a következő műveket tartalmazza:

1. *De patientia*
2. *De carne Christi*
3. *De resurrectione carnis*
4. *Adversus Praxean*
5. *Adversus Valentinianos*
6. *Adversus Iudaeos*
7. *De praescriptione haereticorum*
8. *Adversus omnes haereses*
9. *Adversus Hermogenem*

Szintén ehhez a *corpus*hoz tartoznak a *Codex Florentinus Magliabechianus* (F) és a *Codex Vindobonensis* (V), valamint a *Codex Leydensis Latinus* (L), ezeken kívül a legtöbb XV.

[22] Ma a IX. századi *Codex Parisinus Latinus 1622*-ben lehet fellelni (A).

századi itáliai kézirat az N-re vagy az F-re vezethető vissza. Utóbbi kéziratok a fentebb már felsoroltak mellett tartalmazzák a következő műveket:

1. *De fuga*
2. *Ad Scapulam*
3. *De corona*
4. *Ad martyras*
5. *De paenitentia*
6. *De virginibus velandis*
7. *De cultu feminarum*
8. *De exhortatione castitatis*
9. *Ad uxorem*
10. *De monogamia*
11. *De pallio*

V. Egy másik, az előbbi két *corpus*tól teljesen független, egy ideig még figyelmen kívül maradt kódex a *Codex Ottobonianus Latinus 25.* Ezt a svéd filológus, Gösta Gleason fedezte fel a Vatikáni Könyvtárban. Datálása a XV. századra tehető és kivonatokat tartalmaz a *Pudicitia,* a *De paenitentia,* a *De spectaculis* c. művekből. Az olvasatok legtöbb helyen a *Trecensisre* vezethetőek vissza, de bizonyos helyek egy ötödik *corpus* meglétére engednek következtetni.

VI. A kronológiai sorrendet megtartva, egy egészen új keletű felfedezést kell ebbe a csoportba sorolnunk. Felfedezése Hollandiában történt: két holland filológus, A. P. van Schilfgaarde és G. I. Lieftinek egy *De spectaculis* töredéket publikáltak, amelyet a Leideni Könyvtár Keppel-gyűjteményében fedeztek fel. Olyan szövegeket tartalmaz, amelyeket az előbbi kéziratok egyikében sem találunk meg. Valószínűleg a *Colonia* katedrális könyvtárából kerültek át ebbe a gyűjteménybe és mindenképpen szükséges külön *corpus*-ként kezelni.[23]

Az *Adversus Iudaeos*t tartalmazó fontosabb kéziratok: [24]

1. *Codex Paterniacensis 439*[25] (P) (X. sz. Payerne /Peterlingen/ Svájc); lelőhely: Sélestat, Bibliothèque humaniste, Ms. 8
2. *Codex Florentinus BNC Conventi soppressi J.6. 9* (N)[26] (XV. sz.); lelőhely: Biblioteca Nazionale Centrale Firenze

[23] Quasten, 1953.

[24] Más kéziratok, amelyekben részletek szerepelnek: 7. sz.-ból *Paris, Bibliothèque Nationale Lat. 13047;* 12. sz.-ból *Hamburg Cod. in scrinio 31,7.*; 12. sz.-ból *Copenhagen Bibl. Roy. GKS 1341 4°.* 12. sz.-ból *Codex Trecensis 523* (T).

[25] PETITMENGIN, P. 1980, A propos du „Tertullien" de Beatus Rhenanus (1521). *Annuaire de la société des Amis de la Bibliothèque Humanistique de Sélestat* (1980) 93-106.

3. *Codex Luxemburgensis 75* (X)[27] (XV. sz.); lelőhely: Bibliothèque nationale, Luxembourg
4. *Codex Florentinus BNC Conventi soppressi J.6.10* (F)[28] (XV. sz.); lelőhely: Biblioteca Nazionale Centraleé
5. Beatus Rhenanus 1521-es kiadása, amely az elveszett *Hirsau*ra (H) alapozódik[29] (erről másolták az F és X példányokat)

A kézirati hagyomány áttekintése után érdemes megvizsgálni a műveket tematika szerinti felosztásban.[30]

---

[26] KROYMANN, E. 1898, Die Tertullian-Überlieferung in Italien, *«Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Classe»* 138/3 1-34.
[27] BORLEFFS, J.W.Ph. 1935, Zur Luxemburger Tertullianhandschrift. *Mnemosyne* Series III, vol 2. 299-308.
[28] KROYMAN 1898, 34.
[29] PETITMENGIN 1980
[30] A felosztás nagyban követi von Albrecht renszerezését Ld. Uő. 2004, 1237-1238-ban található rendszerezést.

Apologétikus írások

Ad nationes *és* ***Apologeticum:*** Mindkét mű a keresztényüldözések ideje alatt született, az első 197-ben, amikor tetőfokán volt a keresztényüldözés, a második 197-ben vagy egy későbbi időpontban.

Az *Ad nationes*[31] a gyűlölködő pogány népekhez szól. Felhívja a figyelmüket arra, hogy milyen esztelen módon cselekszenek, amikor a keresztényekkel kegyetlen módon bánnak el, és milyen abszurd elképzeléseik vannak a keresztény hittel kapcsolatban.

Az *Apologeticum*[32] a műfaj legjelentősebb latin nyelvű írása, ugyanakkor Tertullianus egyik legismertebb és sokak szerint legnagyszerűbb munkája, amelyben az írónak a hagyományos görög apologétika elemeit felhasználva, valami egészen újat sikerült alkotnia.

Hagyományos elemnek számított például az, hogy milyen alapokra helyezi a kereszténység védelmét. Egyfelől a zsidó principiumok ősi volta, az új vallás tisztasága, az új valláshoz tartozók szigorú erkölcsei, az állam hivatalai és különösen a császár személye iránt tanúsított lojalitás; másfelől a pogányok feslett életének a bemutatása, az életvitelük erkölcstelen volta, a jogos hatalom kijátszása szolgáltak a védekezés érveiül. Mindezen elemek megtalálhatók Iustinusnál, Tatianusnál és Athénagorasnál is.

Szintén a görög apologéták kedvelt eszköze, hogy a pogány olvasónak, akihez a mű szól valójában, egy rövid összefoglalót írjanak a keresztény tanítás lényegéről. Az összefoglalóban leggyakrabban filozófiai, és pedig előszeretettel sztoikus elemeket használnak, amelyeket könnyen megértettek a műveltebb emberek. Minden esetben az a cél, hogy bebizonyítsák: a kereszténység, habár valójában nem filozófia, mégis a pogány filozófia kiegészítése és annak megkoronázása.

Személyiségére jellemzően Tertullianus ellentmondást nem tűrő módon bizonyítja be annak a jogi rendelkezésnek az abszurd voltát, amelyet Traianus császár leirata alapján érvényesítenek a kereszténüldöző kormányzók, vagyis hogy a keresztényeket nem kell keresni, de ha valaki feljelenti őket, és vétkesnek bizonyulnak, akkor büntetőeljárást kell kezdeni ellenük. Így a keresztények csak azért lennének hibásak, mert keresztények, és

---

[31] BORLEFFS, J.W.Ph. 1929, *Quinti Septimi Florentis Tertulliani: Ad Nationes Libri Duo.* Leiden .; SCHNEIDER, A. 1962, Notes critiques sur Tertullien, Ad nationes I. *M H* XIX. 180-189.; Vö. BORLEFFS, J.W.Ph. 1928, Observationes criticae ad Tertulliani Ad Nationes libros. *Mnemosyne* 56, 193-201, 225-242.; WEIDMANN, C. 1994-1995, Unentdeckte Dichterimitationen in Tertullians Ad Nationes. *WS* 107-108 : 467-479.;

[32] Vö. CLASSEN, C.J. 1992, Der Stil Tertullians : Beobachtungen zum Apologeticum. *Voces* III. 93-107.; BRAUN, R. 1980, Tertullien et les séditions contre les empereurs (Apologeticum 35, 8-9). *REAug* XXVI. 18-28.; SEELIGER, H. R. 1984, Kaiserlicher Lorbeer. Zur Interpretation von Tertullian, Apologeticum 35. *Kairos* XXVI. 101-107.; PIMENTEl, M. 1986-1989, El culto al emperador en el Apologeticum de Tertuliano. *Hispania Antiqua* XIII. 159-171.

nem valamilyen más törvény megszegése miatt. Ez az érvelés a mű elején található és az a célja, hogy az olvasót bevezesse egy, a retorika szabályai szerint felépített apologétikus értekezésbe. Tertullianusnál alapvető tény, míg a görög apologétáknál lényegében hiányzik a politikai valóság újraértelmezése egy eddig ismeretlen szemszögből, mégpedig a keresztény látomás alapján. Lényeges kérdés a törvénynek való alávetés vagy lázadás, az intézmények elfogadása vagy azok tagadása. Jóllehet Tertullianus mindkettő érvényességét vizsgálja, az előbbit választja, sőt még a kereszténüldözések idejére is ezt az álláspontot fogadja el. Igaz, ez a fajta kettősség az újszövetségi írásokban is nyomon követhető.

Szintén az apologétikus írások közé lehet sorolni az ***Ad Scapulam***[33] című, 212-ben keletkezett, és nagy nyilvánosság elé szánt levelét. A levél címzettje, *Scapula* Karthágó kormányzója volt, akinek proconsuli hivatala alatt a kereszténüldözések fokozódtak a tartományban, amihez jelentősen hozzájárult a proconsul egyéni hozzáállása. Tertullianus egyaránt fenyegetőzik és tanácsot ad. Feleleveníti mindazokat a szörnyű haláleseteket, amelyekben a kereszténüldözőknek részük lett (megelőlegezvén ezzel az egy évszázaddal később Lactantiusnál megjelenő a „kereszténüldöző halálának" motívumát). Hangsúlyozza azt a tényt, hogy a „jó" királyok uralkodásának idején a keresztény vallás különböző előnyöket élvezett, sőt még most is hasonló a helyzet a királyi palotában. (Vagyis a kereszténüldözés a császár tudta nélkül az egyes provinciák vezetőinek kezdeményezésére is fellángolhatott.) Nagyon lényeges pontja az egész műnek, hogy Tertullianus határozottan és nyíltan megfogalmazza minden ember jogát a vallásszabadságra. Természetesen fel lehetne tenni a kérdést, hogy miért is teszi ezt Tertullianus, hiszen a Római Birodalom elismert minden vallást, csak éppen ne legyen az illető vallás államellenes. Teszi ezt azért, mert bár létezik egy ilyen rendelet, ezt a keresztényekkel szemben már 150 éve nem érvényesítik.

Nyugodtan kijelenthetjük, hogy Tertullianus apologétikája meglehetősen gazdag olyan motívumokban és elemekben, amelyek túllépnek a szorosabban vett keresztény apologétikán. Itt még megemlíthetjük a ***De testimonio animaet***[34] (197 körül), amelyben az emberi lélek mibenlétének kérdését taglalja, miszerint a lélek az Isten létének a tanúbizonysága, és természetétől fogva keresztény.

---

[33] QUACQUARELLI A. testo crit. e comm. 1987, *Ad Scapulam / proleg.*, Roma.; Vö. WASZINK, H. J. 1959, Some observations on Tertullian Ad Scapulam. *VChr* XIII : 46-57.; DURST, M. 1988, Christen als römische Magistrate um 200. Das Zeugnis des Kaisers Septimius Severus für Christen aus dem Senatorenstand (Tertullian, Ad Scapulam 4,6). *JbAC* XXXI. 91-126.; DUNN, G. D. 2002, Rhetorical structure in Tertullian's « Ad Scapulam ». *VChr* 56 (1). 47-55.

[34] SCHOLTE, W.A.J.C. ed., trad., comm. 1934, *Libellus de testimonio animae*. Amsterdam.; Vö. BACCI, A. 1958, De philosophandi genere M. T. Ciceronis deque testimonio animae naturaliter christianae in eius scriptis. *Latinitas* VI. 163-176.; TIBILETTI, C. 1993 Nota sul presunto modernismo di Tertulliano : (De testimonio animae). *Augustinianum* 33. 449-465.

A Zsidók elleni írás

A jelen felosztásnak egyetlen olyan tagja az *Adversus Iudaeos*, melynek részletekbe menő szintetikus tárgyalását ez a disszertáció feladatául tűzte ki, ezért ezzel bővebben nem itt, hanem később és külön foglalkozunk majd.

Praktikus és aszkétikus írások

De baptismo[35] Tertullianusnak egyik korai, valószínűleg 198-200-ból fennmaradt írása, melynek a kiindulási pontja az, hogy egy nő, akit „a Káiniták eretnekségéből való viperának" nevez[36], kétségbe vonta a keresztség létjogosultságát és fontosságát. Szerinte egy egyszerű vízbe merülés nem tudja megtisztítani az ember lelkét. Tertullianus igyekszik mindezeket megcáfolni, és hangsúlyozza a felnőttkori keresztség fontosságát. Beszél a víz éltető erejéről, annak életbevágó fontosságáról (különösen a száraz Afrikában), és arról az életről, amelyet a víz magában hordoz. Azután leírja a keresztelés szertartását és az ezzel kapcsolatos bibliai részleteket.

De spectaculis[37] (198-200) Tertullianus előbb nagyon vehemensen védi a keresztény hitet a zsidó támadások ellen, majd a pogány látványosságok felé fordítja tekintetét. Hosszú listát állít össze azokból a látványosságokból, amelyek szerinte az emberi nemre romlást hoznak. Nemcsak a pogányok vesznek részt előszeretettel azokon, hanem még a keresztények között is vannak, akik nem tudnak lemondani ezekről a bűnös szenvedélyekről. Elítéli a cirkuszi játékokat, a halotti játékokat, a gladiátor viadalokat, a kocsiversenyeket, sőt a színházat is. A mű nagyon fontos forrásanyag a késő császárkori történelem, gladiátori küzdelmek és versenyek megismeréséhez.

Ad martyras[38] (197) A levél megírásakor már megkezdődtek a keresztényüldözések. Ekkor értek véget a Severus győzelme körüli ünnepségek, s már kivégezték azt a 29 senatort is, aki Clodius Albinusszal együtt részt vett az összeesküvésekben. Severus kegyetlen üldözéssorozatot indított el ellenségeivel szemben, mindenhol felkutatták őket és a velük szimpatizálókat. Karthágóban, ahol nagyobb keresztény közösség élt, több keresztény is fogságba esett. Azt, hogy miért fogták el őket,

---

[35] LUISELLI, B. ed. & comm. crit. instr. 1960, 1968, *De baptismo*. Torino.; Vö. RÉZETTE, J.1974, La condition du chrétien d'après le *De baptismo* de Tertullien. *Antonianum* XLIX. 14-46.

[36] *Bap.* 1,2

[37] BOULANGER, A. ed. 1933, *Tertullien, De spectaculis* Paris.; HORBURY, W.1972, Tertullian on the Jews in the light of *De spectaculis* XXX. 5-6. *JThS* XXIII. 455-459.; SZEKERES Cs. 2003, *Tertullianus De spectaculis.* In: *Ókeresztény latin írók.* Havas L. és Tegyey I. szerk. Debrecen

[38] QUACQUARELLI, A. proleg., testo crit., trad. & comm. 1963, *Corpus Christianorum, Series Latina, I,1,1 ; 2 : Tertulliani opera : Opera catholica. Adversus Marcionem, Ad martyras.* Roma.; TIBILETTI, C. 1957, Stoicismo nell' *Ad martyras* di Tertulliano. *Augustinianum* XV. 309-323.

nem lehet egészen pontosan megmondani, viszont az elfogottakra halál várt. Tertullianus, aki az egyház minden ügyében igyekezett részt venni, egy levelet ír a fogságban lévő keresztényekhez. Elsősorban lelki bátorítást igyekszik adni testvéreinek, és azt mondja, hogy bármi nagy is a megpróbáltatás, a léleknek erősnek kell lennie, és mindent ki kell állnia. Példái között olyan esetekről ír, amikor valaki az erényért életét adta. Ezek között keresztény példa még nem szerepelt, ami arra utal, hogy a levél a kereszténnyüldözés korai szakaszában keletkezett, ami ekkor még nem bontakozott ki igazából.

De cultu feminarum[39] (II. könyv 196-197; I. könyv 205-206) című munkájában Tertullianus a keresztény nők számára követendő öltözködési, viselkedési elvárásokat fogalmazza meg. Véleménye szerint a keresztény nőknek arra kell törekedniük, hogy öltözetükben is minél jobban elhatárolódjanak a pogány nőktől. Tertullianus arra buzdítja őket, hogy ne használjanak arany, ezüst ékszereket.

De oratione[40] (198-203) Ebben az ima és a bálványimádás témája köré szerveződő rövid értekezésben Tertullianus a magányban végzett egyéni imádságnak a fontosságát emelte ki. A mű a legrégebbi „Miatyánk”-exegézis. A szerző felvázol néhány előírást az imádsággal kapcsolatosan, amiből megismerhetjük, hogyan végezték imáikat a korakeresztény közösségek.

De idololatria[41] (196-197) A keresztények és a pogányok közötti viszonyt taglalja. A keresztényeknek távol kell tartaniuk magukat minden pogányságra utaló megnyilvánulástól, különösen a bálványimádástól, amely az emberi nem legfőbb bűne, egyenlő a gyilkossággal. Nemcsak egyszerűen a bálványimádást ítéli el, hanem minden olyan foglalkozást is, amely különösen veszélyesnek bizonyult ilyen szempontból: katonák, iskolamesterek, hivatalosságok kiszolgálói lettek pellengérre állítva. A mű megírásának időpontja nem véletlenül esett arra az időpontra, amikor pompás külsőségek közepette a Severus Albinus feletti győzelmet ünnepelték, hiszen ez nagy veszélyt jelentett a keresztényekre nézve.

---

[39] TURCAN, M. introd., texte crit., trad. & comm. 1971, *De cultu feminarum*. Paris. Vö. BRAUN, R. 1978, Le problème des deux livres du *De cultu feminarum* de Tertullien. Un ouvrage homogène ou deux écrits distincts? *Studia Patristica* VII. 133-142.; VALGIGLIO, E. 1974, Cultus e problema dell'unità nel *De cultu feminarum* di Tertulliano. *RSC* XXII. 15-48.; ROUSSELET, J. 1998, Tertullien joue de la distance : le jeu des personnes verbales dans le « *De cultu feminarum* ». *REAug* 44 (1). 3-11.

[40] EVANS E. the Latin text with crit. notes, transl., introd. & explanatory observations 1953, *De oratione liber*. London.; Vö. ALFONSI, L. 1961, Considerazioni sul *De oratione* di Tertulliano. *Convivium* 1961 VI, N.S. 641-647.

[41] WASZINK, J.H.& WINDEN, J.C. crit. text, transl. & comm. *De idololatria*. Leiden.; Vö. ADKIN, N. 1993, Tertullian's De idololatria and Jerome. *Augustinianum* 33. 11-30.

De paenitentia[42] (198-203) Ez a rövid lélegzetű mű arra reflektál, hogy a keresztényüldözések még nem értek véget, noha intenzitásuk csökkent. Egy bizonyos Júdás megjövendölte, hogy Severus uralkodásának tizedik évében (203) bekövetkezik a világ vége. A megjósolt időpont el is érkezett, ám a világvég nem következett be. Tertullianus azt mondja, hogy az Úr kegyelme nagy, és Isten nem felejtett el könyörületet gyakorolni az emberek felett, jóllehet szörnyű gaztetteket vittek végbe a keresztények üldözése során.

A 203-204-es keresztényüldözések alatt voltak olyan keresztények, akik nem tartottak ki hitük mellett, és a véres üldözések láttán megtagadták az egyházat, azonban azok száma sem határozható meg pontosan, akik vértanúságot szenvedtek. Nagyon sok presbiter, diakónus esett áldozatul az üldözéseknek. Ezeket látva ismét felmerül a keresztség problémája, s az ezzel kapcsolatos eszmefuttatás teszi ki a műnek több mint a felét.

De pallio[43] (valószínűleg 193, vagy a 200-as évek eleje): Tertullianus az Adv. Marc. I. és II. között egy rövid pamfletet írt, amely egyedüliként maradt ránk a világi tárgyú írások közül. Tertullianus itt nem a támadó szerepében van, hanem ő kényszerül védekezésre, mégpedig minden valószínűség szerint ruházata miatt. Rövid értekezésében éppen ő, aki a nők helyes viseletéről már értekezett, most kénytelen védelmébe venni a *palliumot* a *togával* szemben.

Ad uxorem[44] (198-203) c. munkája lehet a bizonyítéka annak, hogy Tertullianus áttért a montanistákhoz. Elítéli azt az élethelyzetet, hogy keresztény nő pogány férfihoz megy feleségül. A keresztényüldözések láttán Tertullianus sem érezhette magát biztonságban, ezért ezt a művet mint feleségének szánt végrendeletet is értelmezhetjük. Meghagyja benne feleségének, hogy halála után férjhez mehet, de csak keresztény férfihoz, semmiképpen sem pogányhoz. Az *Ad uxorem* korszakhatárt jelez Tertullianus munkásságában, mert ezt követően írt művei a montanista gondolkodást tükrözik[45].

---

[42] BORLEFFS, J.W. Ph. *De patientia, De baptismo, De paenitentia*. Den Haag.; VOGT, H. J.1984, Zur Tertullian De paenitentia 9,4. *VChr* XXXVIII. 196-199.

[43] VINCENT, J.C.H. 2005, *Tertullian, De pallio.* Amsterdam.; Vö. GUILLARD. B. 1935, La place du *De pallio* dans l'œuvre de Tertullien. *REL* 1935 358.; SÄFLUND, G. 1955, *De Pallio und die stilistische Entwicklung Tertullians.* Lund.; TOKI, S. 1986, The author of the *De pallio*. *JCS* XXXIV: 93-103.;

[44] KROYMANN E. rec. 1942, *Opera, II,2 : De praescriptione haereticorum, De cultu feminarum, Ad uxorem, De exhortatione castitatis, De corona, De carne Christi, Adversus Iudaeos*. Wien.; Vö. KUIJPER, D. Ff. 1955, Tres observationes in Tertulliani *Ad uxorem libros*. *VChr* IX. 247-248.

[45] További művek, melyek jelen csoporthoz tartoznak: ***De patientia*** (198-203)***, De exhortatione castitatis*** (208-211)***, De monogamia*** (208-211)***, De virginibus velandis*** (208-211)***, De corona*** (211)***, De fuga in persecutione*** (202)***, De ieiunio*** (208-211)***, De pudicitia*** (208-211).

Dogmatikus - polémikus írások

Tertullianus apologétikus írásaiban is gyakran túllép a puszta hitvédelem határain. Nem csupán polémizál ellenfeleivel, hanem *polemikus* gondolkodása, ami nála egyfajta *forma mentis*, saját, új gondolatainak a kifejezőeszközeként is szolgál.

De praescriptione haereticorum[46] (203 körül) Ezzel kapcsolatban azt kell előre bocsátanunk, hogy a *praescriptio* a jogban egy eljárási forma neve volt, ami a vádlott szándéka szerint pergátló kifogásként merült fel.[47] Tertullianus előszeretettel vitatkozott az eretnekekkel. Első próbálkozása görög nyelven született meg, s ebben a kereszténséggel kapcsolatos eretnekséget igyekszik megszüntetni. A *De praescriptione haereticorum* körülbelül egy évtizeddel ezután keletkezett. Megírása idején az egyház tagjai közül nagyon sokan lettek eretnekek, különösen Karthágóban. A *markioniták* sokakat azzal nyertek meg, hogy templomaikat a keresztény templomokhoz hasonlóan rendezték be. Tertulliannus kijelenti, hogy az eretnekeknek nincsen joguk a keresztény írásokat használni, mert arra egyedül csak a keresztények méltók. Ebből megismerhetjük az ősi kereszténység *traditio* felfogását, vagyis azt, hogyan hagyományozódik át a keresztény hitvallás az úgynevezett anyaegyházról egy másikra, amelyet az előbbi hozott létre. Röviden leírja, hogyan terjedt el a kereszténység az apostolok tanítása által, hangot adva annak a meggyőződésnek, hogy az akkor létező egyházakat mind az apostolok vagy azok közbenjárására alapították.

De testimonio animae[48] (198-200) A keresztényüldözések lecsendesülése után írta Tertullianus ezt az értekezést, amelyben kiemeli, hogy, jóllehet sok kínzásnak vetették alá a keresztényeket, de azok lelkének nem ártott semmi sem abból.

Adversus Hermogenem[49] (205) Hermogenés eredetileg festő volt, akire később nagy hatást gyakorolnak a *sztoikus* filozófiának az anyag halhatatlanságáról szóló nézetei. Kereszténnyé válva nem tudta elfogadni a világnak a semmiből való teremtését. Egy új elméletet alkotott, mely szerint az Isten a világot egy vele egykorú elemből teremtette, kizárva ezzel a keresztény *creatio ex nihilo* lehetségességét, ám tanai nem találtak különösebb visszhangra. Hermogenés elképzeléseinek a megcáfolása során Tertullianus elsőként dolgozza ki az Istennel együtt öröklétű Logosz teológiáját, ennek során felhasználja a görög apologéták gondolatait, de ugyanakkor nem riad vissza a *sztoikus* és a platonikus tanokból származó gondolatoktól sem.

---

[46] KROYMAN, 1942; Vö. DUNN, G.D. 2006, Tertullian's scriptural exegesis in *De praescriptione haereticorum* . *JECS* 14 (2). 141-155.
[47] ALBRECHT, 2007, 1238.
[48] TIBILETTI, C. introd., testo e comm. a cura, 1959, *De testimonio animae.* Torino.; Vö. TIBILETTI, C. 1959, Note critiche al testo di Tertulliano *De testimonio animae*. *GIF* XII 258-262.
[49] WASZINK, J.H. rec. 1956, *Adversus Hermogenem liber.* Utrecht.

De anima[50] (206-211) Egészen újszerű írása Tertullianusnak, hiszen a lélek természetéről bocsátkozik filozófiai jellegű eszmefuttatásba. Művének megírása során forrásul használta a pogány filozófiát és az orvostudományt. Minden bizonnyal tanulmányozta Platón, Aristotelés, a *sztoikus*ok, Plinius, Hippokratés, Asklepiadés, Hérophilos, Sóranos munkáit. Beszél a lélek eredetéről, minőségéről, sűrűségéről, a testtel való kapcsolatáról és fejlődéséről.

Adversus Valentinianos[51] (207-209) Ez az egyik legderűsebb hangulatú mű, amelyben Tertullianus Markión követőjével Ptolemaiosszal vitázik. Humorosságát az adja, hogy hangsúlyozza azokat az abszurd vonásokat, amelyek a markióni rendszer tarthatatlanságát igazolják. Az a tény, hogy művében kijelenti: gondolatmenete során Iustinus mártírt, Miltiadést, Ireneust és a „mi Proculusunkat" követi, arra utal, hogy már a montanisták soraiba tartozott[52].

Adversus Marcionem

Markión a nem igazhitű irányzat egyik legjelentősebb képviselője a korai egyházban, aki valószínűleg az I. század második felében élt és tevékenykedett. Születési helye a Fekete-tenger melletti Sinópé. Egyes állítások szerint apja a helyi egyház püspöke volt, ez azonban csupán feltételezés. Később Rómába kerül, ahol elítélik nézetei miatt. Halálának időpontját 150 körülre teszik. Markión és követői megalkotják az első keresztény kánont, amelyben mellőzik a héber bibliát, de benne vannak a páli levelek[53] és az egyik evangélium, valószínűleg az, amelyet Lukács szerinti evangéliumként ismerünk az Újszövetségből.[54]

Tanai megfogalmazásában a Pál-féle levelek inspirálják, különösen a Galatákhoz írt. A *markioniták* hangsúlyozták az aszkézis és az önmegtagadás fontosságát, és nem fogadták el

---

[50] ROSS, W. D. ed. 1961, *De anima*. Oxford.; Vö. WASZINK, J.H. 1950, The technique of the clausula in Tertullian's De anima. *VChr* IV 212-245.

[51] MARASTONI, A. ed. 1971, *Adversus Valentinianos*. Roma.; FREDOUILLE, J. C. ed. 1980, *Contre les Valentiniens*. Paris; Vö. DOELGER, F. J. 1978, Der Rhetor Phosphorus von Karthago und seine Stilübung über den tapferen Mann. Zu Tertullianus, Adversus Valentinianos 8. *Antike & Christentum* V. 272-274.

[52] További művek: ***De resurrectione carnis*** (206-211)***, Adversus Praxean, De carne Christi*** (206-211)***, De corona militis*** (211)***, De fuga in persecutione*** (202 után), ***De exhortaione castitis*** (208-211), ***De monogamia*** (208-211)***, De ieiunio adversus psychicos*** (208-211)***, De pudicitia*** (208-211). Az ***Adversus Marcionem***et (207-211) jelen felosztásban szintén ehhez a csoporthoz lehet sorolni. Azonban, mivel a mű elemzése szempontjából fontos, hogy részletesebben ismerjük, külön fogom a következőkben tárgyalni.
Elveszett művek: ***De baptismo, De virginibus velandis, De spectaculis.*** **(**Az előbbiekben felsorolt művek latin nyelvű változatai ismertek, a görög változatok elvesztek, de azok nem mindig feleltek meg pontosan a latin nyelvű változatnak.) ***Ad amicum philosophum, Adversus Apelleiacos, De spe fidelium, De ecstasi, De fato, De Aaron, De carne et anima, De animae submissione, De superstitione saeculi, De censu, De paradiso.***

[53] Markión Apostolikonjában a következő levelek voltak: Galaták, 1,2; Korintusiak, Rómaiak, Thesszlonikiek 1, 2; Laodiceaiak (valószínűleg a mai Efezusi levél), Kolosszeiek, Filippiek és Filemon.

[54] Vö. JOSEPH, B. T. 2006, *Marcion and Luke-acts: A Defining Struggle*. Columbia.

a klérus tekintélyét. A hitbeli különbségek közül a legfontosabb az volt, hogy az egyistenhitet tagadva két istenben hittek.

Az egyik Isten az, aki a héber bibliában a Teremtő, Törvényhozó és az emberi nem ítélőbírája, akinek a zsidók a választott népe. A második Isten pedig Jézus atyja, akit egyáltalán nem ismertek ezen a világon Jézusnak Tiberius császár uralkodása 15. évében történő megjelenése előtt. A második könyv az első könyv témáit eleveníti fel. A harmadik áll legszorosabb kapcsolatban az *Adversus Iudaeos* c. munkával. A negyedik könyv megírásának idejére hivatalosan megszűnnek a kereszténüldözések, de azért még itt-ott vannak keresztényellenes megnyilvánulások. Ebben a könyvben a test feltámadásáról értekezik a szerző, és ezt minden eretnek irányzattal szemben igyekezik megvédeni.

Tertullianus a keresztény hagyományban

Az, hogy Tertullianus életéről vajmi keveset tudunk, sok mindennek köszönhető. Egyrészt a kereszténylüldözések idején nem volt lehetőség biográfia írására, ráadásul Tertullianus ellentmondásos alakja, aki még mártíromságot sem szenvedett, nem kedvezhetett az életrajzi adatok megörökítésének. Maga Tertullianus sem szőtt bele műveibe konkrét életrajzi adatokat.

Tertullianus műveinek fennmaradását nem világi fogadtatásának köszönheti, hanem azért olvasták, mert az egyházon belül érdeklődést keltett és elismerést váltott ki. Tertullianus műveinek nagy részét széles közönségnek szánta, elsősorban keresztényeknek, de pogányoknak és zsidóknak is. Arra vonatkozóan, hogy a pogányok közül kik és mikor olvashatták, sajnos jelenleg szűkösek az ismereteink, hiszen a műveivel és személyével kapcsolatos pogány feljegyzések hiányoznak.

Az egyház berkeiben már olvasottabb volt, és többen formáltak véleményt műveivel kapcsolatban. Lactantius például nem kedvelte stílusát,[55] mások pedig mint pl. Cyprianus mesterként tisztelték, ha hihetünk Hieronymus állításainak.[56] A IV. századtól kezdődően népszerűsége csökken, nem olvassák és nem is másolják műveit. Munkásságával szemben a legnagyobb ellenvetés nem az volt, hogy hamis tanításokat tartalmaznak – erre maga Augustinus tér ki[57] – hanem az, hogy az egyházat a szentek testének tekintette és elvetette a kompromisszum lehetőségét a világgal. Ezzel a nézetével inkább a donatisták elismerését vívta ki, de az egyház egészen más irányban fejlődött tovább. Birodalmi vallás lett belőle, vallási monopóliumra tett szert, ami arra kényszeríthette, hogy nyisson a különböző népek felé, szélesítse társadalmi horizontját. Ilyen körülmények között Tertullianus nem kerülhette el a cenzúrát. A *Decretum de libris recipiendis et non recipiendis*, amelyet valószínűleg tévesen Gelasius pápának tulajdonítottak, végül proskribálta műveit.

A VI. századtól kezdődően újból említik műveit, pl. Sevilla-i Izidor (Chron. 81.). Ezután azonban újból háttérbe szorul. A Szent Ágoston-féle irányzat győzelmével műveit kevesebbre becsülik. A meglévő kézirati hagyomány a IX. századra vezethető vissza, de nagyobb érdeklődés jó három évszázad múltán csak a középkortól kezdődően mutatható ki: nem kevesebb, mint 20 kézirat áll rendelkezésünkre a XV. századból. Ez az újraéledés köszönhető annak, hogy új vallási forrongások kezdődtek Európában, és Tertullianus eretnekek, zsidók, pogányok elleni polémiája kapóra jött a különböző szócsatákban. A

[55] *Div. Inst.*5,1,3
[56] *De vir. ill.* 53
[57] *De haer.* 86

különböző mozgalmak az egyház alapjait kérdőjelezték meg, így a korakeresztény írók művei újabb jelentőséget kaptak.

A protestánsok a Róma elleni kemény megnyilatkozásait használták fel, és elismerésükkel az ősi valláshoz való tartozásukat igyekeztek kifejezni. Tehát a Tertullianus iránti érdeklődés nem annyira antiquarius jellegű volt, hanem inkább aktualizáló. Saját koruk polémiáinak előképéül szolgáltak a korakeresztény kor vitái. Tertullianusra e viták során (pl. a pápai függőség, a szentségek stb. kérdéséről) tekintélyként lehetett hivatkozni, így végül a pápák és egyes zsinatok (pl. tridenti, II. vatikáni) is használták Tertullianus írásait.

Az *Adversus Iudaeos* megítélése szintén változott az idők folyamán. Bizonyíthatóan ismert volt a különböző korokban. Számos szerző idézte is:

Ambrosiaster: *Quaestiones Veteris et Novi Testamenti* 44 = *Adversus Iudaeos* 8.

Hieronymus: *Chronicon ad a*. 2104; *In Dan.* 9; *In Ephes*. 11 = *Adversus Iudaeos* 8.

Vincentius Lirinensis: *Commonitorium* 18 = *Adversus Iudaeos*[58]

Anonymus: *Antiphonale Compendiense* = *Adversus Iudaeos* 9.

Petrus Venerablilis: *Adversus duritiam Iudaeorum*, 4 = *Adversus Iudaeos* 8.

Az *Adversus Iudaeos* fennmaradása a középkori kódexekben és az a tény, hogy több szerző használja fel saját művéhez, arra utal, hogy a művet ismerték és olvasták ebben a korban.[59]

Az újkori irodalmi, illetve nyelvi kutatásokat más fejezetekben bővebben taglaltuk.

A kézirati hagyomány a *Corpus Tercensé*től kezdődően arra enged következtetni, hogy Tertullianus műveit másolták. Ha pedig másolták, akkor nyílván ismerték és olvasták is. A fontosabb kódexek tartalmazzák a ma ismert Tertullianus-művek többségét.

Jóllehet műveinek témái változatosak, azonban egy közös konvergenciájuk van: igyekszenek a keresztény hit védelmét szolgálni, illetve követendő és örökérvényű élet és viselkedés mintákat állítani a megalakulás kezdeti problémaival küzdő egyháznak. Ugyanakkor művei – ha néha fanatikus hangot ütnek is meg – igyekszenek a korabeli keresztényeknek viselkedésmintákat nyújtani. Ezek közül némelyek annyira általánosak és örök érvényűek, hogy minden kor megtalálta benne a maga számára fontos elemet. Műveinek tematikája magába foglalja a keresztény élet lényeges kérdéseit a filozofikus okfejtéstől az egészen gyakorlatias, hétköznapi öltözködési szabályokig.

Művei tematikájának a változatossága biztosította minden korban a tertullianusi életmű aktualitását, hiszen az éppen uralkodó világnézettől függetlenül az olvasó mindig talált benne lényeges és aktuális mondanivalót.

---

[58] cf. Madoz, J, 1940 *Excerpta Vincentii Lirinensis*, Madrid 85.

[59] Codex Vaticanus Urbin. 64; Codex Vindobonensis 3256; Codex Vaticanus Latinus 189/192/193; Codex Neapolitanus Latinus 55; Codex Leidensis BPL 2; Codex Florentinus Laurentianus 89, 55; Codex Florentinus Mediceanus Faesulanus 60; Codex Luxemburgensis 75;

Nyelvezete nem éppen a legolvasmányosabb szerzők közé sorolja, annak ellenére sokan olvasták már a középkorban is, sokan felhasználták forrásként, keresztény szerzők hivatkoztak rá, jóllehet az egyház hivatalosan nem fogadta el.

Az *Adversus Iudaeos* szöveghagyományozódása szintén arra utal, hogy nagyon sokan ismerték és másolták a szöveget, és éppen ezek a másolók, ha néha romlott szöveget is másoltak, a művet már a kezdetektől egységesen kezelték, a kéziratok a teljes szöveget tartalmazzák.

A könyv

A zsidók ellen (a szöveg fordítása)[60]

I. 1. Nem régen történt, hogy egy zsidó prozelita és egy keresztény vitáztak. A kölcsönös felelgetés és huzavona közben estébe nyúlt. Miközben mindegyikük külön-külön a maga igazát hangoztatta, az igazság homályba borult. Úgy láttam tehát jónak, hogy a tárgyalt kérdéseket, mivel a vitában nem lettek világosabbak, miután vizsgálódva utána olvastam, írásban fejtsem ki. 2. Mert ez az alkalom adott lehetőséget arra a pogány népeknek, hogy megvédjék igényüket az isteni kegyelemre, hiszen magáénak tulajdonította Isten törvényét egy zsidó, aki a pogányok közül származott s nem egy az izraeliták ivadéka volt. 3. Ez ugyanis elegendő ahhoz, hogy a pogányokat oda lehessen engedni Isten törvényéhez, és Izrael ne gőgösködhessék tovább, hogy a nemzetek annyit érnek, mint az esőcsepp a vedren, vagy, mint homok a mérlegen.[61] Jóllehet magától az Istentől van erre megfelelő igéretünk és hűséges kezességünk, hiszen megígérte Ábrahámnak, hogy az ő ivadékában megáldatik a föld minden nemzetsége, és hogy Rebeka méhéből két nép és két nemzet születik: a zsidóké, vagyis Izraelé, és a pogányoké, vagyis a miénk.[62] 4. Mindkettőt nevezték hát népnek és nemzetnek, nehogy valaki a neve alapján követelje magának a kegyelem előjogát. Ugyanis elrendelte, hogy két nép és két nemzetség szülessék egyazon nőnek a méhéből, a kegyelmet azonban nem a név alapján ítélte oda, hanem a születés sorrendje szerint, úgyhogy az, aki hamarább látott napvilágot, a kisebbnek (azaz a fiatalabbnak) legyen alávetve. Így szólott ugyanis az Úr Rebekához, mondván: *Két nép van a te méhedben, és két nép válik el méhedből, és egyik nép legyőzi a másikat, és az idősebb a fiatalabbnak fog szolgálni.*[63] 5. A zsidó nép vagy nemzet tehát időben az első és nagyobb is a törvényben megszabott első méltóság kegyelme által, a miénk pedig érthető módon kisebb koránál fogva, ugyanis a korszak utolsó részében nyerte el az isteni kegyelem megismerését. Az isteni kinyilatkoztatás elrendelése szerint kétségtelen, hogy az első, vagyis idősebb nép, a zsidó szükségszerűen szolgál a kisebbnek; és a kisebb, vagyis a keresztény nép felülmúlja az idősebbet. 6. A Szentírás tanúsága szerint ugyanis a zsidó nép, vagyis az idősebb, miután elhagyta Istent, bálványoknak szolgált és az isteni fölséget elhagyva, képmásoknak hódolt, a nép pedig így szólt Áronhoz: *Készíts nekünk isteneket, akik minket vezessenek.*[64] Amennyi arany összegyűlt a nők nyakláncaiból és a férfiak

[60] A fordítás alapjául TRÄNKLE, H. 1964, *Q. S. Tertulliani Adversus Iudaeos. Mit Einleitung und kritischem Kommentar*. Wiesbaden, szövegkiadása szolgált.
[61] *Iz*. 40,15
[62] *Ter*. 25,23
[63] Uo.
[64] *Ter*. 32

gyűrűjéből, azt beolvasztották és ebből készült nekik a borjúfej. Ennek a képmásnak hódolt egész Izrael, miután elhagyta Istent, mondván: *Ezek azok az istenek, akik kihoztak minket Egyiptomból*.[65] 7. A későbbi időkben, amikor királyok uralkodtak felettük, Jerikónál arany teheneket és ligeteket tiszteltek, és Baálnak ajánlották magukat. Így a Szentírás szolgáltatja a bizonyítékot arra, hogy ők bármikor a bálványimádás bűnébe eshettek. A mi népünk, vagyis a fiatalabb, miután elhagyta azokat a bálványokat, amelyeket azelőtt szolgált, ahhoz az Istenhez tért, amelyet Izrael – mint fentebb említettük – elhagyott. 8. Így ugyanis a kisebb nép, vagyis a fiatalabb a nagyobb népet felülmúlta, miközben az isteni méltóság kegyelmét követte, amelyet Izrael megvetett.

II. 1. Igyekezzünk tehát, és a kérdés lényegét határozott vonalakkal határoljuk körül. Ugyan miért hinné azt valaki, hogy az Isten, a mindenség teremtője, az egész világ kormányzója, az ember teremtője, minden nép alkotója Mózes által a törvényt csak egy népnek adta; és ugyan miért állítaná, hogy azt nem szánta minden népnek? 2. Hogyha pedig a törvényt nem adta volna mindenkinek, akkor semmiképpen sem engedné, hogy ahhoz a pogányok közül számazó prozeliták hozzáférjenek. Azonban megegyezik az Isten jóságával és az Ő igazságosságával az – hiszen ő az emberi nem teremtője –, hogy minden népnek ugyanazt a törvényt adta, amelyet betartani rendelt jól körülhatárolt időben, amikor ő akarta, akik által akarta és ahogyan ő akarta. Ugyanis a világ kezdetekor magának Ádámnak és Évának azt a törvényt adta, hogy ne egyenek a Paradicsom közepébe ültetett fa gyümölcséből, mert ha ellenkezőleg tesznek, halálnak halálával halnak meg. Ez a törvény számukra elég lett volna, hogy ha megtartották volna. 3. Ebben az Ádámnak adott törvényben elrejtve, megismerjük mindazokat az előírásokat, amelyek később kibontakoztak a Mózesnek adott törvényben, vagyis: "*Szeresd Uradat, Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből* és *Szeresd felebarátodat, mint önmagadat;* és *ne ölj, ne paráználkodj, ne csalj, hamisan ne tanúskodj, tiszteld anyádat és atyádat,* és *mását ne kívánd*."[66] 4. Tehát az első törvény a Paradicsomban Ádámnak és Évának adatott, mint Isten minden törvényének ősanyja. Végül is, ha Urukat, Istenüket szerették volna, akkor az Ő parancsa ellen nem cselekedtek volna. Ha felebarátukat, vagyis önmagukat kedvelték volna, a kígyó rábeszélésének nem hittek volna, és így nem követtek volna el önmaguk ellen gyilkosságot, kiesvén a halhatatlanságból azzal, hogy Isten parancsa ellenére cselekedtek. 5. A lopástól is távol tartották volna magukat, ha a fa gyümölcsébe titokban nem kóstoltak volna bele; nem igyekeztek volna az Isten színe elől a fa alá rejtőzni, és nem lettek volna társai a hamisságot tanúsító ördögnek, elhívén neki azt, hogy az Istenhez

[65] Uo.
[66] 1. *Móz.* 20,12

lesznek hasonlóak, és így nem sértették volna az Istent sem, azt a jóságos Atyát, aki őket a föld sarából, mint egy anyaméhből megalkotta. Ha a másét nem kívánták volna, a tiltott gyümölcsből sem ettek volna. 6. Tehát ebben az első és általános érvényű ősi isteni törvényben, amelyet az Isten a fa gyümölcsével kapcsolatban megtartani rendelt, a későbbi törvény minden előírása egyenként benne volt, amely a maga idejében nyílvánossá vált és napvilágra került. Ugyanannak a feladata felülbírálni a törvényt, aki előtte kibocsátotta azt, mivel szintén csak annak a feladata, hogy később oktassa, aki annak előtte igaznak teremtette. 7. Ugyan mi van akkor, ha a tanítást az fejleszti tovább, viszi véghez, aki azt elkezdte? Végül, pedig azt mondom, hogy Mózes kőtáblákra írott törvénye előtt volt egy le nem írt törvény, amelyet természetes módon meg lehet érteni, és amelyet az atyák őríztek. Mert hogyan lehetett volna Noé igaz, ha nem tartotta volna szem előtt a természeti törvény igazságát?[67] Hogyan lehetne Ábrahámot Isten barátjának tartani, ha nem a természetes törvény méltányossága és igazságossága alapján?[68] Hogyan nevezték volna Melkizedeket „a hatalmas Isten papjának", ha nem lettek volna a Levita törvény papsága előtt leviták, akik Istennek áldozatokat mutattak be? 8. Így ugyanis a fent említett pátriárkák után adatott törvény Mózesnek, éspedig abban az időben, miután Egyiptomból kivonultak jóval korábban. Végül is (pontosabban) 430 évvel az után, hogy Ábrahámnak a törvény adatott. 9. Innen láthatjuk, hogy Mózes előtt már volt isteni törvény, és nem csupán a Hóreben, vagy a Sinán vagy a pusztában adatott először, hanem ősi törvényt először a Paradicsomban adott, azután pedig a pátriárkáknak, és így a zsidóknak is meghatározott időben, s amikor akarta, meg is újította. Ezért Mózes törvényére nem úgy tekintünk, mint az ősi törvényre, hanem mint későbbire, amelyet az Isten meghatározott időben a pogányoknak is megadott, amint megígérte a próféták által, megújította, és előre vetítette, hogy úgy lássék: amint meghatározott időben adatott a törvény Mózes által, úgy időszakosan megvizsgálja és felülvigyázza. 10. Ne is tagadjuk le Istennek ezt a hatalmát, hogy az idők állapotának megfelelően a törvény előírásait megújíthassa az ember javára. Végül is, aki erőlteti, hogy a szombatot most is meg kell tartani, mint az üdvösség gyógyírját és a 8. napi körülmetélést pedig a halál fenyegetése ellen, először mutassa meg(bizonyítsa be), hogy a múltban az igazak megtartották a szombatot, vagy körülmetélkedtek és így lettek Isten barátaivá. 11. Ugyanis, ha a körülmetélés megtisztítja az embert, akkor hogyan teremtette volna Isten Ádámot körülmetéletlenül, miért nem metélte őt körül, hogyha megtisztít a körülmetélés, legalábbis a bünbeesés után. Az azonban bizonyos, azzal, hogy a Paradicsomba helyezte, egy körülmetéletlen telepest

[67] Vö. *Ter.* 6,8
[68] Vö. *Jak.* 2,23

helyezett a Paradicsom élére. 12. Ádámot tehát körülmetéletlenül és a szombat megtartása nélkül alkotta, következésképpen az ő ivadékát, Ábelt is, aki körülmetéletlenül és a szombat megtartása nélkül áldozott neki, megdícsérte elfogadván, amit szíve egyszerűségében áldozott, és visszautasította testvérének, Káinnak az áldozatát, aki nem helyesen osztotta meg, amit áldozatul szánt. 13. Isten Noét is kiszabadította az özönvízből, holott nem volt körülmetélve, sőt még a szombatot sem tartotta meg. Ugyanis az igen igaz Enochot anélkül, hogy körül lett volna metélve vagy a szombatot megtartotta volna, e világból úgy ragadta ki, hogy az a halált nem is ízlelte meg. Az örök élet várományosaként bizonyítja nekünk, hogy Mózes törvényének terhe nélkül is kedvesek lehetünk Isten előtt. 14. Melkizedeket, a fenséges Isten papját, aki szintén nem volt körülmetélve, és a szombatot sem tartotta meg, az Isten papjává választották. Bizonyítékul szolgál Lót esete is, aki igazságosságának érdemeiért a törvény megtartása nélkül megszabadult meg Szodoma tűzéből.

III. 1. *De Ábrahám körül volt metélve* – mondod. Isten előtt azonban már akkor kedves volt, mielőtt még körülmetélték volna, és még a sabbatot sem tartotta meg. Elfogadta a körülmetélést, de csak mint az idő jelét, és nem mint az üdvösség előjogát. A következő pátriárkák sem voltak körülmetélve, ahogyan pl. a körül nem metélt Melkizedek a harcból visszatérő Ábrahámnak – aki már körül volt metélve – kenyeret és bort hozott. *De Mózes fiát is* – mondta – *megfojtotta volna az angyal, ha anyja, Seffora kővel nem metszette volna le a gyerek fitymáját. Éppen ezért – mint mondják – nagy életveszélyben van, akinek fitymáját nem vágják le*. 2. Ha az üdvösséget mindenképpen a körülmetélés hozná magával, akkor maga Mózes sem mulasztotta volna el, hogy fiát a nyolcadik napon körülmetéljék, pedig közismert, hogy ezt Seffora az angyaltól kényszerítve az úton tette meg. Vegyük tehát fontolóra, hogy egy gyerek szükségszerű körülmetélését nem lehetett az egész népnek előírni és ezt az előírást mint törvényt az üdvösség feltételévé tenni. 3. Isten ugyanis előre látva, hogy a körülmetélést jelül és nem üdvösségül adja majd Izraelnek, azért ösztökélte, hogy Mózesnek, a jövendőbeli vezérnek a fiát körülmetéljék, hogy mikor általa a népnek a körülmetélés előírását adja, a nép ne utasítsa vissza, látván, hogy erre a példa vezérük fia volt. 4. Jelként adta a körülmetélést, amelyből Izrael a végső időben fel tudja ismerni, hogy érdemei szerint mikor tilos belépni a szent városba, ahogy a profétáik mondják: *Országotok pusztává lett, városaitokat elnyelték a lángok. Földeteket szemetek láttára idegenek emésztik fel és elhagyottan, idegenektől felforgatva magára marad Sion leánya, amint a kunyhó a szőlőben, és mint az őrtorony az uborkaföldön, mint egy megostromolt város*. 5. Miért van ez? Mert a próféta következő szavai megfeddik őket,

mondván: *Fiat szültem és felmagasztaltam, ők azonban megvetettek engem*,[69] továbbá: *Ha kezetek imára terjesztitek ki, elfordítom arcomat tőletek. És ha megsokszorozzátok imátokat, nem hallgatlak meg, mert a kezetek csupa vér.*[70] Majd: *Jaj neked bűnös nemzet, gonoszsággal teli nép, elvetemült fiak. Elhagytátok az Urat és hátat fordítottatok Izrael szentjének.*[71] 6. Ez Isten előrelátó bölcsessége volt, megadván a körülmetélést jelként, ahonnan felismerhető, mikor érkezett el az idő, amikor a fent említett érdemeikért tilos Jeruzsálembe bemenni; amit felismerünk egyrészt, mert hírül adatott, hogy be fog következni, másrészt, mert látjuk, hogy megtörtént. 7. Amint ugyanis a testi körülmetélés, amely időleges, jelbe volt öltöztetve az engedetlen népnek, ugyanúgy a lelki körülmetélés a üdvére volt a népnek, amely hallgatott Jeremiásra: *Újuljatok meg és ne vessetek többé tövisek közé, metélkedjetek körül az Istennek és metsszétek le szívetek fitymáját;* más helyen pedig ezt mondja: *Íme jönnek majd napok – mondja az Úr – Júda és Jákob házának új törvényt hagyok, nem olyat, amilyet atyáiknak adtam azon a napon, mikor kivezettem őket Egyiptom földjéről*. 8. Ebből megértjük, hogy a körülmetélés korábban adott parancsa megszűnik, és hírül adja, hogy az új törvény nem olyan lesz, amilyet korábban az atyáknak adott, miként Ízaiás jövendölte mondván, hogy a végső napokban majd feltárul a hegyek tetején az Úr hegye és háza. *És fel fog emelkedni – mondja – a dombok fölé és föl fognak rá menni minden népek, és sokan fognak jönni és fogják mondani: Jertek menjünk fel az Úr hegyére és Jákob Istenének házához*.[72] Nem Ézsauéhoz, az elsőszülöttéhez, hanem Jákobéhoz, a soron következőéhez, vagyis a mi népünkéhez, akinek a hegy maga Krisztus, amelyet nem kőfaragók keze faragott, és amely – amint Dániel rámutat – *betölti az egész földet*. 9. Végül pedig Ízajás is hirdeti, hogy Jákobnak ebből a házából új törvény fog születni, a következő szavakkal: *Sionról jön a törvény, és az Isten igéje Jeruzsálemből, és ítélkezni fog a nemzetek között,*[73] vagyis közöttünk, akik a nemzetek közül lettünk meghívva, és folytatja: *kardjaikat ekékké olvasztják, lándzsájukat metszőkéssé, és nemzet nemzet ellen nem ragad kardot, és már nem fognak harcolni tanulni.*[74] 10. Ki másra vonatkozhat mindez, mint ránk, akik az új törvény által megvilágosodva, mindezeket megtartjuk a régi törvény eltörlése után is, amelynek eljövendő megsemmisítését ő maga mutatta meg? A régi törvény ugyanis kard általi megtorlást követelt, szemet szemért szúrt ki, és bosszút állt az elszenvedett jogtalanságért. Az új törvény azonban a szelídséget hirdeti, a kardok és a lándzsák korábbi vadságát

[69] *Iz.* 1,2
[70] *Iz.* 1,15
[71] *Iz.* 1,4
[72] *Iz.* 2,2
[73] *Iz.* 2,3
[74] Uo.

békére fordította, és az ellenfél vagy ellenség ellen folytatott háború korábbi megrázkódtatását békét hozó szántásra és földművelésre változtatta. 11. Tehát amint már fentebb utaltunk rá, a kinyilatkoztatás szerint a régi törvény és testi körülmetélés meg fog szűnni, az új törvény és a szellemi körülmetélés megtartása a békének való engedelmességben válik nyilvánvalóvá. *A nép ugyanis, amelyet még nem ismertem, szolgált nekem, füle engedelmességével, meghallgatott engem*[75] – hirdették a próféták. 12. Ugyan melyik az a nép, amelyik az Istent nem ismerte, ha nem a miénk, amely régebben nem tudott az Istenről? És ki hallgatott rá, ha nem mi, akik, miután elhagytuk bálványainkat, hozzátértünk? 13. Izrael, bár ismerte Istent, aki őt Egyiptomban felmagasztalta, a Vörös-tengeren átvezette, és a pusztában mannával táplálta negyven éven át, és majdnem a végtelenségig tartóan emberi szenvedések sem érték, s e világ kenyerét sem ette, hanem az angyalok kenyerével táplálkozott, és bőséges jótéteményeiért Isten lekötelezettje volt, Urát és Istenét elfeledte és így szólt Áronhoz: *Készíts nekünk isteneket, akik előttünk járjanak, ugyanis Mózes, aki kihozott Egyiptom földjéről, elhagyott minket és hogy mi történt vele, nem tudjuk.*[76] Ilyen módon mi, akik korábban nem voltunk Isten népe, hirtelen az ő népe lettünk azáltal, hogy elfogadtuk a fent említett törvényt és az új, még előbb említett körülmetélést.

IV. 1. Ebből tehát az következik, hogy mivel a testi körülmetélés és a régi törvény felfüggesztése bizonyítható, ezzel igazolható, hogy a sabbat megtartása is csak egy időszakra szólt. A zsidók ugyanis azt mondják, hogy az Isten kezdettől fogva megszentelte a hetedik napot, kipihenve azon minden művét, amit végbevitt, és éppen ezért Mózes is mondta a népnek: *Emlékezzetek meg a sabbatról, szenteljétek meg azt, semmiféle szolgai munkát ne végezzetek azon*[77] – csak ami a lélekre tartozik. 2. Ebből mi azt halljuk ki, hogy többször kell sabbatot ülnünk, és mindig távol kell tartani magunkat minden szolgai dologtól, nem csak a hetedik napon, hanem mindenkor. Ezért fel kell tennünk a kérdést, hogy milyen sabbatot akar Isten megtartatni velünk? Az Írások ugyanis egy örök és egy időleges sabbatot jelölnek meg. Ízajás próféta ezt mondta: *A ti sabbatotokat gyűlöli az én lelkem.*[78] Más helyen pedig ezt mondja: *Az én sabbatomat megszentségtelenítették.*[79] 3. Erről felismerjük, hogy az időleges sabbat az emberi, az örök pedig az isteni, amelyről Ízajás által hirdeti: *És majd – mondja – hónapról a hónapra, napról napra, sabbatról sabbatra, jönni fog majd minden halandó Jeruzsálembe imádkozni – mondja az Úr.* 4. Ami, mint tudjuk, Krisztus idejében beteljesedett, amikor minden halandó, vagyis minden

[75] *Zsolt.* 17,45
[76] *Törv.* 32,1
[77] *Kiv.* 20,8-15
[78] *Iz.* 1,13
[79] *Ez.* 22,8 Tertullianus tévesen tulajdonítja Izajásnak.

nemzet Jeruzsálembe jött imádni az Atya Istent az ő fia, Jézus Krisztus által, amint a próféták megjövendölték: *Íme a prozeliták (jövevények) általam hozzád fognak menni.* 5. Így tehát ezelőtt az időleges sabbat előtt volt egy előre jelzett és megjövendölt örök sabbat, miként a testi körülmetélés előtt is a lelki körülmetélés már jelezve volt. 6. Végül pedig azt tanítják, amit már előrebocsátottunk, hogy Ádám megtartotta a sabbatot; vagy az Istennek szent áldozatot felajánló Ábel a sabbatot tiszteletben tartotta; vagy Enoch is átvitt értelemben a szombat tisztelője volt; vagy Noé, aki bárkát készített a fenyegető özönvíz ellen, a sabbatot különösképpen megtartotta; vagy hogy Ábrahám a sabbat megtartása közben kész volt fiát, Izsákot feláldozni; vagy például Melkizedek papi tisztségében elfogadta a sabbat törvényét. 7. A zsidók erre azt fogják mondani, hogy ezt a parancsolatot csak azóta kell megtartani, amióta Mózes által megadatott. Nyilvánvaló tehát, hogy nem örökérvényű, hanem időleges volt a parancsolat, amely valamikor megszűnhet. 8. Végül nem is annyira a hetedik napi munkaszünettel kell megülni ezt az ünnepet, hiszen Józsué, Nun fia abban az időben, amikor Jerikó városát le akarta győzni, azt mondta, hogy Isten parancsolta neki: hagyja meg a népnek, hogy a papok a szövetségládáját hét napon keresztül hordozzák körbe a város körül, és így a hetedik napi körbejárás után a város falai maguktól leomlanak. 9. Ez így is történt: hét nap elteltével a város falai ledőltek az előre mondottak szerint. Ebből nyilvánvalóan kitűnik, hogy a hét nap között előfordult egy szombatnap is – bárhonnan kezdődik ugyanis a hét nap, szükségszerűen magába foglalja a sabbatot is –, amely napon nem csupán a papok dolgoztak, hanem egész Izrael kardéllel kizsákmányolta a várost. 10. Kétségkívül szolgai munkát végeztek, midőn háborús zsákmányt szereztek Isten parancsolatára. Ugyanígy a Makkabeusok idejében szombaton bátran harcoltak, és az idegen ellenséget elűzték, az atyai törvényt pedig az élet korábbi állapotába helyezték vissza azzal, hogy szombaton harcoltak. 11. Azt hiszem más törvényt nem is védtek csak azt, amelyben tudták, hogy a sabbat megtartása elő van írva. Ebből nyilvánvaló, hogy csak az időnek és az adott helyzetnek megfelelően érvényesek az ilyesfajta törvények, és Isten nem örök időkön át való megtartásra adta nekik ezt a fajta törvényt.

V. 1. Vagyis bemutattuk, hogy mind a földi, mind a lelki felajánlások áldozatai már előre meg voltak hirdetve, továbbá kezdettől fogva a nagyobb fiúnak, azaz Izraelnek a földi áldozatai Káinban mutatkoztak meg, míg a kisebbik fiú, vagyis a mi népünk áldozata másnak bizonyult. 2. Mert az idősebb, Káin a föld gyümölcséből hozott ajándékokat az Istennek, a kisebb fiú, Ábel pedig juhainak szaporulatából. *És rátekintett az Úr Ábelra és az ő áldozatára, Káinra azonban és az ő áldozatára nem figyelt. És mondta Isten Káinnak: Miért rejted el arcodat? Nem vétkeztél-e, amikor helyesen cselekedve áldoztál, de nem*

méltányosan osztottad el? Légy nyugodt, nálad van a megtérés és ő fog rajtad uralkodni. És akkor így szólt Káin testvéréhez, Ábelhez: menjünk a mezőre, és odament vele és megölte őt. És akkor így szólt az Isten Káinhoz: hol van a testvéred, Ábel? és válaszolt: Nem tudom. Vajon őrzője vagyok én testvéremnek? Az Isten így szólt: Öcséd vérének hangja felkiáltott hozzám a földről. Ezért átkozott a föld, amely felnyitotta száját és beitta öcséd vérét. És nyögni és reszketni fogsz a földön, és mindenki, aki rád talál, meg akar ölni téged.[80] 3. Ebből látjuk, hogy már akkor kezdettől fogva megmutatkozott a két nép kétféle áldozata. Azután pedig, amikor a papi törvényt Mózes a Leviticusban megírja, találunk egy Izrael népének szóló előírást, miszerint áldozatot sehol máshol ne mutassanak be az Úrnak, csak az ígéret földjén, amelyet atyáiknak megígért, hogy Izrael földjére bemenvén ott ajánljanak fel étel- és égő áldozatokat mind bűneikért, mind a lelkükért, és sehol máshol csak a Szent Földön. 4. Miért ígérte meg később a próféták által, hogy el fog jönni a Lélek, hogy minden helyen és minden földön áldozatot ajánljanak fel az Istennek? Amint Malakiás – egy a tizenkét próféta közül – mondja: *Nem fogadom el az étel-áldozatot kezetekből, mert napkelettől napnyugatig a nevemet dicsőítik minden népek között – mondja a mindenható Isten – és mindenhol tiszta áldozatot mutatnak be nevemnek.*[81] Továbbá a zsoltárokban Dávid így szól: *Hozzatok áldozatot Istennek, népek hazái (törzsei)!* Kétségtelen az is, hogy minden földre eljutott az Apostolok igehirdetése: *Hozzatok az Úrnak hatalmat és tiszteletet, áldozzatok az Ő nevének, hozzatok áldozatot és lépjetek be az ő szentélyébe.*[82] 5. Mert nem földi, hanem lelki áldozatokat kell bemutatni; olvassuk, miként az írásban áll: *A töredelmes és alázatos szív az áldozat Isten előtt.*[83] És máshol: *Áldozz az Úrnak dicsérő áldozatot, és add meg a magasságbelinek, amit fogadtál*[84] – és itt a lelki áldozat dicséretre tarthat számot, a töredelmes szív pedig az Úr számára elfogadható áldozat. 6. Hogyan értelmezhetők a kárhoztatott testi áldozatok, amelyekről Ízajás így szólt, mondván: *Mit nekem a ti áldozatotok sokasága, mondja az Úr, ha ugyanis vétkeztek ellenem?* – mondja – *Az én szememben a hiábavaló áldozat átokhoz hasonló* – és így folytatja tovább: *Nem kívánom égő-áldozataitokat és felajánlásaitokat, sem a kecskebakok zsírját, sem pedig az ökrök vérét, amint az sem tetszik, ha engem látni jöttök. Ugyan ki kérte ezeket a ti kezeitekből?*[85] – vagyis azt hirdetik, hogy a lelki áldozatokat elfogadja, ahogy a próféták hirdetik. 7. A testi áldozatokról pedig ezt mondja: *Nem akarok én semmit veletek, nem fogadok el áldozatot kezetekből, mert napkelettől napnyugatig és minden nép*

---

[80] *Ter.* 4,3
[81] *Malak.* 1,11
[82] *Zsolt.* 95,7-8
[83] *Zsolt.* 50,19
[84] *Zsolt.* 49,14
[85] *Iz.* 1,11

között az én nevem dicsőítik – mondja az Úr. A lelki áldozatokról szólva pedig hozzáteszi: *És mindenhol tiszta áldozatokat mutatnak be nevemnek – mondja az Úr*.

VI. 1. Nyilvánvaló tehát, hogy egyrészt az Úr kinyilatkozta az időleges sabbatot, másrészt előre megígérte az örök sabbatot, továbbá hogy a testi körülmetélést kimondta, a lelkit pedig előre jelezte, és kihirdette mind az időleges, mind az örökérvényű törvényt, előre megmutatta a testi és lelki áldozatokat. Mindebből következik, hogy, miután korábban minden ilyen előírást megadott Izrael népének testileg, eljön az idő, amikor érvényét veszti a régi törvény és a régi szertartások előírása, amikor elkövetkezik az új törvény ígérete, a lelki áldozatok megismerése, és az Újszövetség ígérete, mert a magasból fényesség árad ránk, akik addig sötétségben ültünk, és a halál árnyékában tartózkodtunk. 2. Tehát nekünk szükségszerűen minden erőnkkel azon kell lennünk – hiszen azt hirdettük, hogy a próféták új törvényt jövendöltek, és nem olyat, amilyet Isten már korábban adott atyáiknak, amikor kivezette őket Egyiptom földjéről –, hogy megmutassuk és bebizonyítsuk: az a régi törvény már megszűnt, viszont a megígért új törvény már érvényben van. Először azt a kérdést kell feltennünk, vajon várható-e az új törvényhozó, az új szövetség örököse, az új áldozatok papja, az új körülmetélés megtisztítója és az örök sabbat művelője, aki a régi törvényt megszünteti, és új szövetséget köt, új áldozatot mutat be, a régi vallásos szokásokat felszámolja, a régi körülmetélést a sabbattal együtt megzabolázza, és egy új királyságot hirdet meg, amely nem fog megsemmisülni. 3. Mert felvetődik az a kérdés is, vajon az új törvényhozó, a lelki sabbat művelője, az örök áldozatok bemutatója, az örök királyság uralkodója eljött-e már vagy nem, hiszen ha már megérkezett, szolgálni kell neki, ha pedig nem, fenn kell tartani, míg eljövetele által nyilvánvalóvá nem lesz, hogy a régi törvény előírásai megszűntek és új törvény születik. 4. Először is le kell szögezni, hogy nem szűnhettek meg sem a régi törvény, sem pedig a próféták, hacsak el nem jött az, akiről ugyanez a törvény és ugyanezek a próféták hirdették, hogy eljövend.

VII. 1. Tehát abba az irányba kell előrehaladnunk, hogy vajon Krisztus, aki a hír szerint eljövend, megérkezett-e már, vagy még csak remélhetően, eljön majd. Ennek bizonyításához meg kell vizsgálnunk, mikorra hirdették a próféták Krisztus eljövetelét, hogy ha felismerjük megérkezését eme időhatáron belül, akkor kételkedés nélkül elhiggyük: ő az, akinek jövetelét a próféták jövendölték, és akiben mi, mármint a pogányok, hinni fogunk. Amikor pedig nyilvánvaló, hogy kétségtelenül elérkezett, el kell hinnünk, hogy új törvényt adott, és nem tagadhatjuk, hogy az új szövetség benne és általa rendeltetett számunkra. 2. Tudjuk, hogy a zsidók sem utasítják el Krisztus eljövetelét, hiszen ők is ebbe vetették reményüket. Ezt nem kell különösebben vizsgálni, mert korábban minden próféta úgy jövendölt róla, miként Izajás: *Így szólt az Úr Isten Uramnak,*

Krisztusomnak: akinek a jobbját tartottam, hogy meghallgassák őt a nemzetek; a királyok hatalmasságait szétrontom, ki fogom nyitni előtte a kapukat és a városok nem záródnak be előtte. Látjuk, hogy ez már bekövetkezett. 3. Kinek nyújtja jobbját az atya Isten, ha nem Krisztusnak, a saját fiának, akit minden nép meg is hallott, és akiben hitt is minden nép, akinek a prédikáló apostolai Dávid zsoltáraiban is megmutatkoznak. *Minden földre* – mondja – *eljut a zengésük, a földkerekség széléig szól az ő igéjük.* 4. Ugyan ki másban hittek az összes pogányok, ha nem Krisztusban, aki már eljött? Kinek hittek ezek a pogányok: *párthusok, médek, elamiták és Mezoptámia, Örményország, Frigia, Kappadokia, Pontus, Ázsia és Pamphylia lakói, Egyiptom telepesei, Afrikának a Kyrénén túli területein lakók, rómaiak és telepesek*, s kiben hittek akkor Jeruzsálemben is a zsidók, és más népek, mint például a sokféle gaetulus és a mórok téres határai, Hispánia minden széle, Gallia változatos népei, Britannia azon részei, ahová a rómaiak sem tudtak belépni, mégis már Krisztusnak hódolnak, szarmaták, dákok, germánok és szkíták, továbbá sok elszigetelt nép, vidék és számunkra ismeretlen sziget, amelyet nem is tudunk felsorolni? 5. Mindezeken a helyeken Krisztusnak a neve uralkodik, aki már eljött; előtte ugyanis minden város kapuja nyitva áll, és egy sincs bezárva, aki előtt a vasreteszek utat nyitnak, és az ajtók kitárulnak. 6. Jóllehet ezek lelkileg értendők, ugyanis minden ember szívét különböző módon szállta meg a sátán, de a Krisztusba vetett hit által felszabadultak, sőt jól láthatóan hittel teltek meg, hiszen mindezen említett helyen a nép Krisztus nevében lakik. Ugyan ki tudott volna minden nép fölött uralkodni, ha csak nem Krisztus az Isten fia, akiről azt hirdették, hogy mindörökké fog uralkodni mindenki fölött? 7. Mert például Salamon csak Júdea határain belül uralkodott: Bersabától Danig húzódtak birodalmának határai. Darius, habár uralkodott a babilóniaiakon és a parthusokon, birodalmának végein túl nem volt hatalma minden nép fölött. Egyiptomban a fáraó, vagy aki az uralmat örökölte, csak saját birodalma fölött kapott hatalmat. Nabukodonozor birodalma az ő törvényeivel Indiától egészen Etiópiáig terjedt, Makedón Sándor sem tartott többet uralma alatt, mint egész Ázsiát és a többi legyőzött vidéket, 8. a germánok mostanáig nem tudták átlépni saját határaikat, a britannusokat saját óceánjuk gyűrűje zárja körül, a mór népeket és a barbár gaetulusokat a rómaiak tartják körülfogva, nehogy saját vidéküket elhagyják. És mit mondjak magukról a rómaiakról, akik legióik védőőrségével erősítik meg birodalmukat, s további népekre már nem tudják kiterjeszteni államuk hatalmát? 9. Krisztus neve azonban mindenhol elterjed, mindenhol hisznek benne, és minden már előbb felsorolt nép tiszteli, mindenhol uralkodik, mindenhol imádják. Mindenkinek és mindenhol egyformán megadatik: a király sem áll előtte nagyobb kegyben, és egyetlen barbár boldogsága sem ér előtte kevesebbet. Az érdemeit senkinek sem méltósága vagy születése

alapján határozza meg. Mindenkinek egyforma, mindenkinek királya, mindenkinek bírája, mindenkinek Isten és Úr. Hogyan kételkedhetnél elhinni, ami mellett következetesen kitartunk, s amikor látod, hogy így van?

VIII. 1. Tehát az előbb említett időket kell számba venni, és Krisztus eljövendő születését, szenvedését, és Jeruzsálem városának végpusztulását, vagyis feldúlását. Azt mondja ugyanis Dániel, hogy a szent város és a szentély is romba fog dőlni, mikor elérkezik a vezér és porig rombolják a szentélyt. 2. Tehát az eljövendő vezérnek, Krisztusnak a korát kell megvizsgálni, amelyet Dániel alapján teszünk meg. Ennek kiszámításával bizonyságot nyerünk arról, hogy ő már elérkezett a megjövendölt idők, az egybeeső jelek, és tulajdon tettei alapján. Ezek bizonyíthatók még azoknak a dolgoknak az alapján, amelyek bekövetkezését eljövetele utánra hirdették, és így már elhihetjük, hogy minden jövendölés beteljesedett. 3. Szintén vele kapcsolatban jelentette ki Dániel, amikor megmutatta, mikor és mely időben szabadítja meg a népeket, és miért fog kínszenvedése után a város romba dőlni. 4. Így mondja ugyanis: *„Először is a méd származású Achasvéros fiának, Darius uralkodásának első évében, aki a Kaldeusok birodalmán uralkodott, én Dániel megértettem a könyvekben az évek számát. Még imádkoztam, amikor Gabriel az a férfiú, akit már előbb a látomásomban repülni láttam, és aki körülbelül az esti áldozat idején betakart engem, megértette velem, beszélt velem és ezt mondta: Dániel, eljöttem, hogy felvilágosítsalak: imád kezdetén egy szózat hallatszott*. 5. *És én eljöttem, hogy tudtodra adjam, mert kedvelt férfiú vagy. Figyelj hát a szóra, és érts a látomásból! Hetven rövid hete van népednek és a szent városnak. Akkor elavul majd a törvényszegés, megpecsételik a bűnöket, kiengesztelik az igazságtalanságokat, bevezetik az örök igazságot, hitelesítik a látomást és a prófétákat és felkenik a Szentek Szentjét. Tudd meg, fogd fel és értsd meg: a szózat elhangzásától a megújuló és felépülő Jeruzsálemben Krisztus vezérig <hét és fél hét továbbá> hatvankét és fél hét telik el. Megváltozik és felépül kiterjedésére és erődítményeire nézve, és megújulnak az idők.* 6. *Ezután a hatvankét és fél hét után elfogy a kenet és már nem lesz, és mind a város, mind a szentély egy vezér eljövetelével pusztul el; romba dőlnek, mint az özönvízkor, egészen a végpusztulásba vivő háború lezárultáig. És sokakban meg fogja erősíteni a szövetséget. Egy egész és egy fél hét alatt eltűnik az én étel- és italáldozatom, a szent helyen a pusztítás átka és a feldúlás feletti számadás egészen az idők végéig fog tartani.* 7. Figyeljük meg tehát, hogyan jövendölte igaz módon Dániel az időhatárt, miszerint hetven hét fog következni, amely idő alatt, ha befogadják őt, *felépül széltében és hosszában, és megújulnak az idők.* 8. Isten pedig előre látva, mi fog bekövetkezni, mivel nem csak nem fogadják be őt, az igazat, hanem majd üldözik és halálra is adják, megismételte és azt mondta, hogy hatvankét és fél héten belül megszületik

Ő, és felkenik mint a Szentek Szentjét. De amikor betelik a hét és fél hét, szenvednie kell és másfél héttel később a város romba dől, amikor ti. a hét és fél hét lejár. Így mondotta ugyanis: mind a város, mind a szentély elpusztul, amikor megérkezik a vezér, és a szentély egészen romba dől. 9. Honnan tudjuk, hogy Krisztus a LXII évhéten belül elérkezett? Darius uralkodásának első évétől fogunk számolni, mert ekkor jelent meg Dánielnek a látomás. Azt mondotta ugyanis: *értsd meg és ismerd fel, a beszéd elhangzásától kezdve*, hogy én ezt felelem neked. Éppen ezért kell Darius uralkodásának kezdetétől számolnunk, amikor Dániel ezt a látomást látta. 10. Nézzük meg, hogyan telnek be az évek a Krisztus eljöveteléig. Darius XVIIII évig uralkodott, Artaxerxés XLI évig, azután Ochus király, akit Kyrosnak is hívtak XXIV, Argos I évig, a második Darius, akit Melasnak is hívnak XXI évig, Macedón Sándor XII évig, majd Sándor után, – aki a legyőzött médek és perzsák fölött is uralkodott, és Alexandriába helyezte birodalmának erős alapjait, amit saját nevéről nevezett el – ott Alexandriában uralkodott Sótér XXXV évig, őt követte Philadelphos, aki XXXVIII évet uralkodott; ezt követte Euergetés XXV évig, azután Philopatór XVII évig, ezután Epiphanés XXIII évig, újból egy másik Euergetés XXVII évig, és úgyszintén egy másik Sótér XXXVIII évig, Ptolemaios XXXVII évig, Kleopatra XXII évig és V hónapig. Azután szintén Kleopatra, aki Augustusszal egyidejűleg uralkodott XII évig. Kleopatra után Augustus további XLIII évig uralkodott, Augustus uralkodása éveinek a száma ugyanis összesen LVI év volt. 11. Látjuk tehát, hogy Augustus uralkodásának negyvenegyedik évében, amikor Kleopatra halála után már huszonnyolc éve gyakorolta hatalmát, megszületik Krisztus. Augustus Krisztus születését tizenöt évvel élte túl; és a maradék évek száma CCCCXXX évet, VII hónapot, és V napot tesz ki Krisztus születésének napján. 12. És nyilvánvalóvá válik az örök igazság: felkenték a szentek szentjét, vagyis Krisztust, beteljesedett a látomás és a prófétálások és megbocsátattak a bűnök, ami a Krisztus nevébe vetett hit által minden benne hivőnek osztályrészül jut. Mit jelent tehát az, amit Dániel mondott, hogy megpecsételtetett a látomás és a jövendölés? Minden próféta hirdette róla, hogy eljön és szenvednie kell, mivel tehát a jövendölés beteljesült az Ő eljövetelével, éppen ezért mondta, hogy a látomás és a jövendölés megpecsételtetett, mert Ő a pecsétje minden jövendölésnek, aki betölt mindent, amit azelőtt róla hírül adtak. 13. Az Ő eljövetele és szenvedése után már nem volt látomás, se próféciák, amelyek azt hirdették volna, hogy Krisztus el fog jönni. Végül is, ha ez nem így van, akkor mutassanak a zsidók Krisztus utáni prófétáktól valamilyen írásokat vagy bármilyen angyalok látható csodáit, amilyeneket a pátriárkák láttak korábban Krisztus eljöveteléig, aki már eljött. 14. Ettől kezdve megpecsételtetett, vagyis bebizonyosodott a látomás és a prófécia, és méltán mondja az evangélista: *Törvény és próféták keresztelő*

Jánosig voltak. Ugyanis Krisztus megkeresztelkedett, vagyis megszentelte a vizeket az ő keresztségében, a lelki ajándékok sokasága mind visszatért Krisztusra, megpecsételve mind a látomásokat és a próféciákat, amelyeket eljövetelével beteljesített. 15. Éppen ezért mondta nagyon határozottan, hogy az eljövetelét jel és prófécia fogja megpecsételni. Ilyen módon tehát megmutatkozott, hogy az évek száma és a LXII és fél évhétnyi idő beteljesedett, és miután ezek elteltek, eljött Krisztus, vagyis megszületett. Nézzük meg, mi a helyzet a többi VII és fél évhéttel, ami a korábbi évhetek elosztása révén keletkezett, majd nézzük meg azt is, hogy milyen esemény által teljesültek be azok. 16. Augustus után pedig, aki túlélte Krisztus születését, még XV év következett. Az ő utóda volt Tiberius Caesar, aki XXII évet VII hónapot és XXVIII napot uralkodott. Az ő uralkodásának XV. évében szenvedett Krisztus, aki akkor, amikor szenvedett, körülbelül XXX éves volt. Azután Caius Caesar, akit Caligulának is neveztek, III évet és VIII hónapot és XIII napot uralkodott; majd Nero XI év és IX hónap, XIII napig, Galba VII hónap és VI napig, Otho III hónap és V napig, Vitellius VIII hónap és XXVIII napig uralkodott. Vespasianus uralkodásának első évében leverte a zsidókat és így lesz LII év és V hónap – mert ő XII évig uralkodott –, vagyis a lerombolásnak napján a zsidók betöltötték a Dániel által megjövendölt LXX évhetet. 17. Tehát ezen idők beteltével és a zsidók leverésével megszűntek az ital és étel áldozatok, amelyeket attól kezdve nem mutattak be. A kenet is elfogyott Krisztus kínszenvedése után. Előre már meg volt mondva, hogy elfogy a kenet, amint a zsoltárokban meg volt jövendölve: *Megsemmisítették kezeimet és lábiamat.* 18. Krisztus kínszenvedése LXX héten belül Tiberius császár alatt teljesedett be Rubelius Geminus és Rufius Geminus consulsága alatt, március hónapban, a húsvét idején, nyolc nappal április *kalendae*je előtt, a kovásztalan kenyér ünnepének első napján, amikor este megölték a bárányt, ahogy Mózes megparancsolta. Ily módon Izrael fiainak egész gyülekezete ölte meg őt, mondván Pilátusnak, midőn őt el akarta volna engedni: *Az ő vére mirajtunk és a mi fiainkon*; és: *Ha ezt elbocsátod nem vagy a császár barátja*, hogy mindaz beteljesedhessen, amit róla írtak.

IX. 1. Fogjunk hozzá annak bizonyításához, hogy Krisztus születését a próféták előre meghirdették, ahogy Izajás: *„Halld Izrael népe, nincs miért kishitű harcba kezdjetek az emberekkel, hiszen maga az Isten száll harcba. Éppen ezért az Isten maga ad nektek jelet: Íme a szűz méhében fogan és fiat szül és neve lészen Emmánuel, ami annyit jelent Velünk az Isten! Vajat és mézet fog enni, még mielőtt apját vagy anyját szólítani is tudná, megkapja Damaszkusz erejét és Szamária zsákmányát az asszírok királyával szemben.”* És most – mondják a zsidók – vegyük elő Izajásnak ezt a jövendölését és vessük össze, vajon a Krisztus, aki már eljött, először is neve alapján megfelel-e annak, akit Jeremiás hirdetett,

másodszor pedig egyeznek-e a jelek, amelyeket róla hirdettek? Hiszen Izajás azt jövendölte, hogy Emmánuelnek fogják hívni; továbbá, hogy Damaszkusz erejét fogja magára venni és Szamaria zsákmányát az asszírok királyával szemben. 2. Az pedig, aki eljött – mondják ezek – sem azt a nevet nem viseli, sem pedig harci dolgokkal nem foglalkozik. Mi azonban ellenkezőleg úgy véljük, figyelmeztetnünk kell őket, hogy ennek a capitulumnak az összefüggését felismerjék. Az Emmánuel névhez hozzátartozik az értelmezése „velünk az Isten", hogy ne csak a névnek a hangzását figyeld, hanem az értelmét is. Az Emmánuel héber szónak az a jelentése, hogy „velünk az Isten". 3. Vizsgáld meg, hogy ezt a szót, hogy „velünk az Isten" (azaz Emmánuel), lehet-e ezután Krisztusra vonatkoztatni, mivel Krisztus fénye már felragyogott, s ezt – gondolom – nem fogod tagadni. Mert azok, akik a zsidók közül Krisztusban hisznek, attól kezdve, hogy benne hisznek, Emmánuelt mondanak, ha azt akarják mondani, hogy „velünk az Isten"; és így nyilvánvaló, hogy eljött az, akit Emmánuelnek hirdettek, mert, amit az Emmánuel jelent az beteljesedett: vagyis velünk az Isten. 4. A szó hasonlósága szintén félrevezető, hiszen Damaszkusz erejét, Szamaria zsákmányát és az asszír királyt úgy értik mintha Krisztust harcosként jövendölték volna meg, s nem veszik figyelembe azt, hogy az írás előre bocsátja: *„Mielőtt még gyermekként apját és anyját szólítani tudná meg fogja kapni Damaszkusz erejét és Szamária zsákmányát az asszír királlyal szemben."* 5. Előbb meg kell vizsgálnod, mit mutat az életkora: vajon ez az életkor úgy mutatja Krisztust mint férfiút és nem mint vezért. Csakugyan gügyögésével szólít majd fegyverbe a csecsemő és a jelt a harcra nem kürttel, hanem csengettyűvel fogja megadni, és nem lóról, vagy pedig a falról, hanem tápláló anyjának vagy gondozójának hátába illetve nyakába kapaszkodva, fogja az ellenség dolgát ellátni, és így Damaszkuszt meg Szamariát fogja anyai emlők helyett maga alá gyűrni. 6. Más dolog az, ha nálatok a csecsemők rontanak harcba, akiket először, gondolom, a nap ellen kentek be, majd rongyokkal fegyvereztek fel, és vajjal fizetik zsoldjukat, akik előbb tanultak meg lándzsát dobni, mint rágcsálni.

A természet nyilvánvalóan soha nem engedi meg azt, hogy valaki előbb katonáskodjon, mintsem felnőtté válna, és, hogy Damszkusz erejét azelőtt kapja meg, mielőtt apját ismerné, ebből következik mindennek a jelképes volta. 7. *„De – mondják – a természet sem tűri el, hogy szűz szüljön, és a prófétáknak mégis hinni kell."* – méghozzá joggal. Azonban hitelt szerzett már előre magának a hitetlen dolognak mondván, hogy jel lesz majd. Ezért –így szól – jel adatik nektek: „*Íme a szűz méhében fogan és fiat szül*." Az Istentől való jel pedig, ha nem lenne valami elképesztő újdonság, nem tűnne jelnek. 8. Egyszóval, ha azt mernétek hazudni, midőn azon fáradoztok, hogy némelyeket eltérítsétek az ebben az isteni jövendölésben való hittől, vagy hogy eltérítsetek bárkit, aki egyszerű

gondolkodású, az írás mintha nem is szűzről, hanem egy fiatal lányról állítaná, miszerint foganni és szülni fog. Ebben a vonatkozásban pedig az cáfolható meg, hogy a hétköznapi dolog, ti. egy fiatal lány foganása és szülése, egyáltalán nem lehet jel. Tehát méltán el kell hinnünk, hogy a szűzi anya nekünk jelként adatott, de nem úgy a harcos csecsemő. 9. Ebben az esetben nem áll fenn a jel indokoltsága, de miután az új születés a jelhez sorolódik, később a jel után már a csecsemő másfajta étrendje van felsorolva, aki mézet és sajtot fog enni. Ez sem olyan, mint egy jel. A csecsemő tulajdonsága ez. *„De Damaszkusz erejét és Szamaria zsákmányát fogja megkapni, az Asszír királlyal szemben”*, és ez csodálatos jel. 10. Tartsátok szem előtt az életkor határait és keressétek a jövendölés értelmét, sőt mi több adjátok vissza az igazságnak azt, amit nem akartok hinni, és érthetővé válik a jövendölés, és bizonyossá válik beteljesedése. Higgyük el a beteljesedéssel kapcsolatban, hogy azok a napkeleti bölcsek Krisztust gyermekségében mint királyt arannyal és tömjénnel ajándékozták meg, és így a kisded megkapta Damaszkusz erejét harc és fegyverek nélkül. 11. Mert azonkívül, hogy mindenki számára ismert az, hogy a keletiek erejét, azaz hatalmát, arannyal és tömjénnel szokták mérni, úgy biztos, hogy a szent írásokban is a többi népek erejét is az arany jelenti, amint Zakariás által mondja: *„Júda is fog küzdeni majd Jeruzsálemnél és be fogja gyűjteni a kívül lakó népek minden erejét, az aranyat és ezüstöt.”* 12. Erről az arany ajándékról pedig Dávid azt mondja: *„ És majd adnak neki Arábia aranyából” és ismét „ az arabok királyai és Sába ajándékokat fognak hozni neki.”* Egy részt keleten a mágusokat is királyoknak szokták nevezni, és másrészt Damaszkuszt Arábiához sorolták mielőtt még átírták volna Szirophoenikiához Szíria felosztásánál. Ennek erejét Krisztus akkor kapta meg, midőn megkapta jelvényeit is, tudniillik az aranyat és tömjént. Szamaria zsákmányai pedig maguk a mágusok, akik midőn őt megismerték és adományaikkal megtisztelték és letérdelve imádták Urukat és királyukat a tanúságtételül szolgáló csillag megjelölése és vezetése alapján, Szamaria, vagyis a bálvány imádás zsákmányai lettek, azáltal, hogy hittek Krisztusban. 13. Az írás a bálványimádást Szamaria nevével jelöli, Szamaria ugyanis gyalázatos volt a bálványimádás bűnében. Az pedig a Szent Írásokban nem is újdonság, hogy átvitt értelemben használja a neveket a bűnök összehasonlítása alapján. 14. Mert a ti elöljáróitokat Szodoma elöljáróinak hívja, a ti népeteket pedig Gomora népének, jóllehet ezek a városok már régen kihaltak. És más helyen a próféta által Izrael népéhez így szól: *„A te apád amareus, a te anyád hettita”, jóllehet nem ezen nemzetségekből születtek, de bűnösségük hasonlósága miatt mondja őket hasonlóaknak, őket, akiket valaha régen még saját fiainak is nevezett: „ Fiakat szültem és magasztaltam fel.”* 15. Így Egyiptom alatt is néha az egész világ értendő a babonaság imádása miatt.

Ugyanígy a mi Jánosunknál, Babilon Róma városának a képmása, mivel ugyanolyan nagy és gőgös a hatalmára, és ugyanúgy a szenteknek eltiprója. Ugyanígy illette tehát a mágusokat a szamaritánusok megnevezésével, akiket amint a szamaritánusokat is kirabolták abból, amijük volt – amint mondtuk – az Úr ellen elkövetett bálványimádásból. 16. Azt, hogy az asszírok királyával szemben értsd úgy, hogy a sátánnal szemben, aki mostanig azt hitte, hogy ő fog uralkodni, hogy ha elűzi a szenteket a vallástól.

Ez a mi értelmezésünket alátámasztja, hogy míg az Írások máshol is Krisztust mint harcost mutatják be, némely fegyverek megnevezése és ilyen fajta szavakból kifolyólag, de a fennmaradt jelentések összevetése alapján meglehet a zsidókat győzni. *„Övezd fel a derekad”*– mondja Dávid. 17. De mit olvasol föntebb Krisztusról? *„Ékesebb vagy az emberek fiainál, kedvesség ömlött el ajkadon.”*

Nagyon is abszurd azonban az, ha annak ékes szépsége és ajka kedvessége miatt hízeleg, akinek a derekát a háborúra karddal övezi fel. Erről mondta hozzátéve: *„Terjeszkedj és gyarapodj, haladj előre és uralkodj,”* és még hozzáteszi: *„a szelídségedért és igazságosságodért .”* Ki az, aki a kardot forgatja és nem a szelídség és az igazságosság ellentétéjét műveli, vagyis a cselszövést, a durvaságot, és az igazságtalanságot, ami a háborús tevékenység sajátossága? 18. Vegyük szemügyre tehát, hogy vajon más fajta-e az a kard, aminek más a használata, pontosabban az Isten szava kétszeresen van megélezve, egyrészt a régi és az új törvény testamentumával, másrészt bölcsességének méltányosságával, igaz volta, amely mindenkinek megfizet a tette szerint. 19. Helyénvaló volt tehát, hogy Krisztust, az Istent a zsoltárokban, háborús kellékek nélkül, Isten szavának a kardjával felövezve ábrázolják őt, amelynek megfelel előrehirdetett ékessége ajka kedvességével együtt. Akkor milyen karddal övezik fel derekát Dávidnál, mikor azt hirdetik, hogy el fog jönni a földre, az Atya Isten rendeléséből: *„Csodálatos módon fog vezetni téged a te jobbod”* , vagyis a kegyelem ereje, amelyből levezethető Krisztus felismerése. *„Nyilaid hegyesek* – szólt - *Isten mindenhová elröpülő parancsai, amelyek minden egyes szívet felfedéssel fenyegetnek legyőznek, átszúrnak minden lekiismeretet. Népek fognak esni eléd”* -értsd imádva. 20. Az így hadakozó és fegyvert viselő Krisztus, így tehát meg fogja kapni, nem csupán Szamaria zsákmányát, hanem az összes nép zsákmányát is. Ismerd fel, hogy a zsákmány is jelképes, akinek már, remélem, megtanultad, fegyverei is allegorikusan értendők, és így Krisztus, aki már eljött, sem volt harcos, azért mert Izajás nem így hirdette.

„De ha Krisztust – mondják – akiről hisszük, hogy elfog jönni, nem Jézusnak nevezik, akkor miért hívják őt, aki már eljött, Jézus Krisztusnak?” 21. Bizony minden név Isten Krisztusán alapszik és ebben megtalálható még a Jézus név is.

Ismerd föl tévedésed mibenlétét! Midőn Hósea Nún fia Mózes utódjának lett kinevezve, átneveződött korábbi nevéről és Józsuénak kezdték hívni. *„Bizony!”* - mondod. Azt mondjuk erről, hogy az eljövendőnek korábbi képmása. 22. Ugyanis Jézus Krisztus a második népét, akik mi, a pogányok vagyunk, akik a világ sivatagában időztünk előtte, be akart vezetni a tejjel és mézzel folyó, megígért földre, vagyis az örök élet birtoklására, aminél édesebb nincsen. És nem Mózes, vagy a régi törvény fegyelme által, hanem Józsué, vagyis az új törvény kegyelme által akarta ezt megvalósítani, miután minket körülmetélt kőkéssel, vagyis Krisztus parancsaival. Krisztus mint kőszikla, sokféleképpen és formában előre meg volt hirdetve. Éppen ezért a férfiú, aki elő lett készítve, hogy ennek a szentségnek képében cselekedjen, az Úr nevének alakjaival lett felavatva úgy is, hogy Józsuénak is nevezték. Az, aki Mózeshez többször szólott, maga az Isten fia volt, aki mindig is nyilvánvaló (látható) volt. Az Atya Istent ugyanis senki olyan nem látta, aki életben is maradt. 23. És éppen ezért nyilvánvaló, hogy maga az Isten fia beszélt Mózeshez és mondta a népnek: „Íme elküldöm angyalomat színed – vagyis a nép színe előtt –, hogy téged őrizzen az utadon és bevezessen arra a földre, amelyet készítettem neked. Figyeljetek és hallgassatok rá, és ne légy engedetlen vele szemben, nem fog téged becsapni, mert a nevem rajta van! [86]” A népet, ugyanis Józsué és nem Mózes vezette be az ígéret földjére. Angyalnak mondta őt a férfias erényei miatt, amelyekkel fel volt ruházva – hogy milyen hatalmas tetteket vitt végbe Józsué, azt ti magatok is olvastátok – amint prófétai feladata miatt is – ugyanis ő hirdette meg az isteni akaratot. Úgy szintén Krisztus előfutárát, Jánost is eljövendő angyalnak nevezte a Lélek, az Atya nevében szólva a próféta által: „Íme elküldöm angyalomat színed előtt – Krisztus színe – előtt, aki elkészíti az utat előtted.”[87] Nem újdonság az, hogy a Szentlélek angyalnak hívja azokat, akiket az Isten az ő erejének szolgáivá rendelt. 24. És Jánost nemcsak Krisztus hírnökének nevezték, hanem még Krisztus előtt világító lámpásnak is. Dávid pedig azt hirdette: „Lámpást készítettem az én Uramnak[88].” Maga Krisztus megérkezvén mondta, a zsidóknak, hogy beteljesültek a próféták: „ő volt az égő és fényadó lámpás[89].” Ő, aki , nemcsak a pusztában készítette az ő útjait, hanem azáltal, hogy megmutatta az Isten bárányát, felvilágosította az emberek elméjét az ő előrejelzésével, hogy megértsék, hogy ő az a bárány, akiről Mózes hirdette, hogy szenvedni fog. 25. Így Józsué neve is a név jövőbeli szentsége miatt van. Ő maga erősítette meg az Ő nevét, amit ad neki, mivel meghagyta, hogy sem angyalnak, sem

[86] *Jn.* 2,18
Kiv. 33,20
Kiv. 23,20-21
[87] *Mal.* 3,1
[88] *Zsolt.* 131,17
[89] *Jn.* 5,35

Hóseásnak, hanem Józsuénak nevezzék. Így bármely név találó az Isten Krisztusára, az is, hogy Jézusnak nevezzék. 26. És mivelhogy Dávid magvából, amint föntebb már erről szóltunk, kellett származnia a szűznek, akitől Krisztus megszülethetett, a próféta a következőkben nyíltan szól erről: „És születik – mondja – egy vessző Jessze gyökeréből – amely Mária –, és virág szökel a gyökérből, és rajta fog nyugodni az Úr lelke: a bölcsesség és az értelem lelke a jó tanács és az erény lelke, a tanács és az erény, az istenfélelem lelke fogja betölteni őt.[90]" 27. Egyetlen ember sem tudja befogadni a lélek tanításának összességét, csak Krisztus, aki az isteni kegyelem miatt a virághoz hasonlít. Jessze gyökeréből származik ugyanis Mária által, vagyis innen kell származtatni. Betlehem volt szülőföldje és Dávid házából származott, amint Mária, akitől Krisztus született, a rómaiaknál a cenzusban be van írva. Azt is kutatom, hogy vajon eljött-e már az, akiről a próféták hirdették, hogy Jesssze nemzetségéből fog származni, és teljes alázatosságot, türelmet, nyugalmat fog tanúsítani? 28. És így az az ember, aki ilyennek mutatkozik, maga Krisztus lesz, aki eljött. Erről mondja a próféta: „Megvert férfiú, aki el tudja viselni a gyengeséget, aki olyan, mint az áldozatra szánt juh, és mint a bárány, nem nyitja ki száját nyírója előtt.[91]" Ha pedig nem is erőlködött, nem is kiáltott, nem is hallották az utcán szavát, aki a meghajlott nádat – Izrael hitét – nem törte darabokra, a pislákoló mécsbelet – vagyis a pogányok pillanatnyi fellángolását - nem oltotta el, hanem még inkább fénylővé tette saját fényének megjelenésével, nem lehet más, mint az, akit hirdettek. 29. Célszerű tehát, annak a Krisztusnak, aki már eljött a tetteit az írások szabálya szerint átvizsgálni. Ha nem tévedek, azt olvassuk róla, hogy cselekvése két részre osztható: az igehirdetésre és a csodatételre? De mindkét megnevezésről tárgyaljunk. Most tehát különös figyelemmel kövessük pontról-pontra az elkezdett sorrendet, bebizonyítva, hogy az igehirdető Krisztust előre meghirdették, amint Izajás mondja: 30. *„Kiálts fel elevenségben, és ne hagyd abba, emeld fel hangodat, mint a kürt és ad hírül az én népemnek az ő gaztetteiket és Jákob házának az ő vétkeit. Engem napról napra keresnek és óhajtják megismerni az én útjaimat, mint az a nép, aki igazságot teremtett és Isten törvényét nem hagyta el.[92]"* stb. A csodatetteket pedig az Atya által fogja végbevinni: „*Íme, a mi Istenünk visszamenőleg perbe száll, ő maga fog eljönni és minket meg fog menteni. Akkor a betegek meggyógyulnak, és a vakok szeme látni fog és a süketek füle hallani fog, a némák nyelve megoldódik majd és a sánta ugrálni fog mint a szarvas.[93]"* stb. 31. Amiket Krisztus

[90] *Jn.* 1,29 skk.
[91] *Iz.* 42,2-4
[92] *Iz.* 58,1-2
[93] *Iz.* 35,4-6

végbevitt ti sem tagadjátok, ti. ti, akik azt mondogattátok, hogy nem a tetteiért követtétek meg őt, hanem azért, mert ezeket szombaton tette.

X. 1. Az ő kínhalálával kapcsolatban kételkedtek, és tagadjátok, hogy Krisztusnak a kereszten való kínszenvedése előre meg lett volna hirdetve, miközben amellett érveltek, nem hihető az, hogy Isten saját fiát ilyen halálra adta volna, mert maga mondta: *„Átkozott mindaz, aki fán függött!”*[94] Ennek az átoknak a jelentését azonban már megelőzte a dolgok értelmezése. 2. Azt mondja ugyanis a Második törvénykönyvben: *„Ha valaki halálbüntetést érdemlő bűnt követett el, és meghal, és felfüggesztették a fára, ne maradjon az ő teste a fán, hanem sírba temessétek aznap, mivel átkozott az Istentől mindaz, akit felfüggesztettek a fára, és nem tehetitek tisztátalanná a földet, amelyet a te Urad Istened neked fog adni örökségül.”*[95] 3. Tehát nem Krisztust átkozta meg ebben a szenvedésben, aki így szenvedett kínhalált, hanem megkülönböztetést tett, hogy, akit valamilyen bűntett miatt halálbüntetéssel sújtva feszítettek keresztre, az átkozott az Istentől, mert bűnei miatt függött a fán. 4. Nem így Krisztus, aki hamisat nem szólt szájával, és aki a teljes igazságot és alázatosságot mutatta meg, és – amint már fennebb említettük, hogy előre meg volt hirdetve róla – nem érdemei miatt lett kitéve ilyen halálnak, hanem, hogy mindazok a dolgok, amelyeket a próféták meghirdettek, hogy általatok vele be fognak következni, beteljesedjenek, úgy ahogyan a zsoltárokban maga Krisztus lelke zengette, mondván: *„Rosszal fizettetek vissza nekem a jóért.”*[96] *„Azokért, amiket el nem raboltam, akkor megbűnhődtem”* és *„összekötözték kezeimet és lábaimat. Italomba epét kevertek és szomjamban ecettel itattak”*[97] és *„ruhámra sorsot vetettek.”*[98] Úgy miként a többi dolog is, amit ellene elkövettetek, meg volt jövendölve. 5. Mindezeket ugyan ő maga szenvedte el, de nem valamilyen gaztettéért, hanem azért, hogy a próféták szájából származó írások betejesedjenek. És természetesen a szenvedés misztériuma jelképesen jelenik meg a jövendölésekben, és amennyire hihetetlen, annyira alkalmas arra, hogy botránykő legyen, hogyha dísztelenül mondják el, és amennyire csodálatos, annyira homályba borul, hogy a megértés nehézsége Isten kegyelmét hívja segítségül. 6. Így tehát nézzük először Izsákot, aki midőn apja áldozatnak szánja, és ő maga vitte a saját fáját, Krisztus halálát már akkor előre jelezte azáltal, hogy az atyja áldozatnak szánta és áldozatának fáját maga hordta. József maga is Krisztus előképe akár csak abban az egyben – nehogy elkalandozzam –, miszerint testvéreitől üldözést szenvedett és eladták Egyiptomba Isten kegyelme miatt, amint Krisztus is elárultatott Izraeltől – vér szerint a testvéreitől – midőn őt Júdás elárulta.

---

[94] *II. Törv.* 21,23
[95] *II. Törv.* 21,22-23
[96] *Zsolt.* 34,12
[97] *Zsolt.* 65,5
[98] *Zsolt.* 21,17

7. Mert bizony Józsefet is megáldja apja ezekkel a szavakkal: *„dicsősége a bikáé, szarvai az egyszarvúé, ezekkel lendíti a nemzeteket kivétel nélkül, egészen a világ legvégső széléig.”*[99] Természetes, hogy az egyszarvú nem az orrszarvúra vonatkozik, a kétszarvú pedig nem a minotauruszra, hanem általa Krisztust jelöli amiatt, hogy bikaként kétféleképpen mutatkozik meg. Egyeseknek szigorú Bíró, másoknak szelíd Üdvözítő, és szarvai nem mások, mint a kereszt kettős ága – ugyanis a hajó vitorlarúdján is, amely része a keresztnek, a végéket így hívják, hogy ti. szarv, mivel az árboc középső rúdja az unicornis. 8. Végül, pedig a keresztnek ezen erejével, és ily módon mintegy szarvakkal, az összes nemzetet a földről most az égbe lendíti a hit által, majd pedig az ítélet által leröpíti az égből a földre. Ugyanabban az írásban máshol bikaként fog megjelenni ő. Amikor Jákob kiterjeszti áldását Simon és Lévi fölé, az írástudókról és a farizeusokról jövendöl – ugyanis tőlük vezethető le származásuk. 9. Lelki szempontból ugyanis így lehet értelmezni: *„Simon és Lévi gonoszat cselekedett az ő szektájából, amelyből ti. Krisztust üldözték; ne menjen tanácsukba a lelkem, és körükbe ne üljön le bensőm, mert haragjukban embereket öltek”*, vagyis prófétákat *„fellángolásukban, pedig megölték a bikát”*[100] vagyis Krisztust, akit a próféták után szintén megöltek, és dühöngésükben izmait kegyetlenkedve felszegezték. 10. Különben is fölösleges, miután embereket öltek, utána szemükre vetni a mészárlást. Nézzük Mózest; miért is imádkozott akkor, amikor Józsué harcolt az Amalek ellen, csupán csak kitárt kezekkel, midőn ilyen szörnyű körülmények között inkább térdre esve, és mellét verve, és arcát a földre szegezve kellett volna imáját felajánlania. Miért, ha csak nem azért, mert ott, ahol a sátán ellen harcolni készülő Úr Jézus nevét kiejtette, a kereszt jelére is szükség volt, amely által Józsué (Jézus) győzelmet fog aratni. Ismét ugyanaz a Mózes, miután megtiltott mindenfajta ábrázolást, miért állított ki a fára egy függő réz kígyót Izrael népének gyógyító látványként, abban az időben, amikor a bálványimádás után a kígyók megmarták őket, ha csak nem itt is az Úr keresztjét előlegezte meg, amelyen a kígyó a sátánt jelképezte, és bárki, akit ilyen fajta kígyó – vagyis az ő angyala – megharapott, az elkövetett bűnöktől ezen kereszt szentségére tekintve meggyógyult? Ugyanis akkor, aki arra ránézett, megszabadult a kígyók marásától. 11. Rajta most, ha olvastad a prófétánál a zsoltárokban: „az Úr uralkodik a fáról”[101] – kíváncsi vagyok, mit értesz ezen? Ha csak azt nem, hogy egy valamiféle ács-királyt jelent, és nem Krisztust, aki attól kezdve, hogy a keresztfán elszenvedte a halált, uralkodott. Ezért mondja tehát Izajás is: „mert gyermek született néktek és fiú adatott néktek – miféle újdonság ez, ha nem az Isten fiáról mondja –

[99] *Zsolt.* 21,19
[100] *Terem.* 49,5-6
[101] *Zsolt.* 95,10

és adatott nektek, akinek a fejedelemsége az ő vállán."[102] 12. Végül is a királyok közül melyik az, aki fejedelemségének jelvényeit a vállán hordja, és nem a fején a koronát, vagy kezében a jogart? Nemde egyedül a világ királya, Jézus Krisztus hordta a vállán hatalmát és fenségét, vagyis a keresztet, hogy az előbbi jövendölés alapján, ezután is a fáról Úrként uralkodjék. Az Isten is erről a fáról sejteti Jeremiás által, amint mondani szoktátok: „jöjjetek dobjunk fát a kenyerébe és töröljük el az élők földjéről, és nevét többet nem fogják említeni."[103] Amint az ő testébe is dobtak fát. Krisztus adott ennek értelmet, ti. a saját testét kenyérnek nevezve, akinek testét korábban a próféta szintén kenyér színében hirdette. 13. És ha még mindig kutatod az Úr keresztjének megjövendöléseit, akkor a 21. zsoltár elég lesz neked, amely Krisztus egész szenvedését magába foglalva, már akkor megénekli dicsőségét: *„Átlyuggatták* – mondja – *kezeimet, lábaimat,"*[104] amely szenvedés a kereszt sajátossága. És ismét, mikor az Atya segítségét kéri: *„szabadíts meg engem az oroszlán szájából* – vagyis a halál szájából – *és alázatosságomat az orrszarvú szarvától"*,[105] – vagyis a kereszt csúcsaitól, amint fennebb már rámutattunk. 14. Ezt a keresztet sem Dávid, és egyetlen zsidó sem szenvedte el, nehogy azt gondolhassátok, hogy itt valaki másnak a szenvedése van megjövendölve, mint egyedül azé, akit a nép oly feltűnően feszített keresztre. Ha mindezeket a magyarázatokat elveti és kineveti is a szívetek keménysége, elegendő lehet bizonyítani azt a tényt, hogy Krisztus halálát megjövendölték, mivel ebből, hogy nem volt megjelölve, milyen halálfajta, úgy kell érteni, hogy a kereszt által következett be az, és a kereszthalált nem lehetett másra vonatkoztatni, mint arra, akinek halálát megjövendölték. 15. Az ő halálát és szenvedését és temetését ugyanis Izajás egyetlen megnyilatkozásával akarom szemléltetni: *„Az én népem gaztettei vitték a halálba, a gonoszok mellett adok nyugvóhelyet és a gazdagok közé temetem, mert bűnt nem követett el és álnokság sem volt a szájában, és az Úr ki akarta ragadni lelkét a halálból. stb."*[106] 16. Majd még hozzáteszi: *„sírja elvétetett közülünk."*[107] Nem temették volna el, ha nem lett volna halott, sírja sem vétetett volna el közülünk, hacsak nem a feltámadása által. Végül hozzáfűzi „ezért sokakat kap örökül, és sokak zsákmányát fogja szétosztani" – ki más lenne ez, ha nem az, aki megszületett, amint már fennebb említettük – mivel lelke halálra adatott. Nyilvánvalóvá vált, hogy kegyelmének oka nem másban van, mint a jogtalanul elszenvedett halál visszafizetésében; egyszersmind nyilvánvaló lett, hogy Ő ezt a haláláért fogja elnyerni bizonnyal halála, vagyis feltámadása után. 17. Mivel az ő

[102] *Iz.* 9,5
[103] *Jer.* 11,19
[104] *Zsolt.* 21,17
[105] *Zsolt.* 22,22
[106] *Iz.* 53,8-10
[107] *Iz.* 57,2

szenvedésekor történt meg ugyanis, hogy délben elsötétedett. Ámosz próféta ezt hirdeti, mondván: *„És majd történik azon a napon,* – így szól – *mondja az Úr: a nap délben lenyugszik, és elsötétül a földön a nappal fénye, és ünnepnapjaitokat gyászra fogom fordítani, minden éneketeket siralomra, derekatokra zsákruhát kötök, minden főt kopasszá teszek. Olyanná teszem őt, mint amikor az elsőszülöttet siratják és azokat, akik őt követik, olyanokká teszem, mint a gyász napját.”*[108] 18. Ezt már Mózes is előre meghirdette, hogy az újév első hónapján vigyétek végbe, mikor is Izrael fiai közül mindenki estefele levágja a bárányt, és előre meghirdette, hogy ennek a napnak – vagyis a húsvétnak – ezt a magasztosságát keserű salátával egyék, és hozzátette, hogy ez az Úr húsvétja, vagyis Krisztus szenvedéséé, ami úgyszintén beteljesedett, hiszen a kovásztalan kenyér ünnepének első napján megöltétek Krisztust. 19. És a jövendölések beteljesedése érdekében a nappal sietett éjjelre változni, vagyis, hogy legyen sötétség. Mindezek délben történtek meg, és így a ti ünnepeiteket az Isten gyászra fordította, és énekeiteket sírásra. Krisztus szenvedése után, pedig még a fogságotok és a szétszóródásotok is bekövetkezett, amint már előtte meg lett hirdetve a Szentlélek által.

XI. 1. Ezekért az érdemeitekért következik be vesztetek – hirdeti Ezekiel, és nem csak ebben a században, ami már eljött, hanem a visszafizetés napján, amely el fog következni. Ettől a csapástól senki sem fog megszabadulni, csak az, aki az általatok elutasított Krisztus szenvedésével meg volt jelölve. 2. Eképpen van írva ugyanis: *„és mondta nekem (az Úr): ember fia láttad, mit művelnek Izrael vénei, ki-ki közülük a sötétben, ki-ki a hálószobában elbújva? Azt mondják ugyanis: nem lát minket az Úr, elhagyta az Úr a földet. És mondta nekem: itt forgolódva látsz még nagyobb gaztetteket is, amelyeket ezek végbe visznek.”* 3. És bevezetett engem az Úr háza ajtajának küszöbére, amely északra néz. És íme ott asszonyok ültek és siratták Tammúzt. És így szólt hozzám az Úr: *„ember fia, láttad?”* Vajon olyan kiseszű Júda háza, hogy megteszik azokat a gaztetteket, amelyeket megtettek? És még látni fogsz nagyobb elvetemültségeket is. 4. És bevezetett engem az Úr házának belsejébe, és íme az Úr templomának bejáratánál, az előcsarnok, és az oltár között, mintegy huszonöt férfi volt: háttal voltak az Úr szentélyének, és arccal kelet felé nézve a napot imádták. 5. És szólt hozzám az Úr: *„látod ember fia?”* Vajon olyan kishitű Iuda háza, hogy megtegye azokat a gaztetteket, amelyeket megtettek? Mivel azonban betelt istentelenségük, és íme olyanok, mint, akik gúnyolódnak, és én is haragomban fogok cselekedni: szemem többé nem fogja kímélni, de nem is fogok könyörülni rajtuk. És hangosan fognak kiáltani fülembe és én nem fogom meghallgatni őket, de nem is fogok megkönyörülni. 6. És fülembe kiáltott hangosan mondván: „elérkezett ennek a városnak a

[108] *Ámosz.* 8,9-10

büntetése. És mindegyik kezében tartotta a pusztítás edényeit (eszközeit). És íme, hat férfiú közeledett a magas kapu útja felől, amely északra nézett, és mindenik kezében a szétszórattatás kétélű kardja volt. 7. És volt középen egy férfiú bokáig érő papi ruhába öltözve és ágyéka körül zafíröv, és beléptek és helyet foglaltak a bronz oltár közelében és Izrael istenének dicsősége (amely fölöttük volt) a kerubokról felszállott a ház nyitott részére. 8. És akkor hívta a férfiút, aki bokáig érő papi ruhába volt öltözve, aki ágyékán az övet viselte, és mondta neki az Úr: Járd át Jeruzsálemet és tegyél jelet azon emberek homlokára, akik siránkoztak és szenvedtek minden gaztett miatt, amely közöttük végbement. És többek között fülem hallatára mondta: „menjetek utána a városba és pusztítsatok, és ne kíméljetek szemeitekkel, ne könyörüljetek sem öregen, sem fiatalon, sem pedig hajadonon. A kisdedeket és asszonyokat mind öljétek meg, hogy ki legyenek irtva. Mindazokhoz pedig, akiken a jel van, ne nyúljatok, és az én szentélyemmel kezdjétek. 9. Ennek a jelnek a szentsége, pedig különböző módon volt meghirdetve, ez az a jel, amire az emberiség élete épül, amiben a zsidók nem hittek, amint azt Mózes előre meghirdette az Exodusban mondván*: „kivetettek arról a földről, amelyre be fogtok lépni, és azon népek között nem lesz nyugalmatok, lábaid nyoma bizonytalanságban lesz. Az Isten undorodó szívet és szenvedő lelket ad neked, és gyengén látó szemeket, hogy ne lássanak, életed pedig szemed előtt lesz a fán függve, és te nem fogsz hinni saját életednek.”*[109] 10. Így tehát mivel beteltek a próféciák az ő eljövetele, vagyis megszületése által, amit fennebb már említettünk, majd szenvedése által, amelyet nyíltan közzétettünk, éppen ezért mondta Dániel, hogy látomás és prófécia megpecsételtetik, mivel Krisztus a pecsétje minden prófétának, beteljesítve mindent, ami róla korábban jövendölve volt. Az ő eljövetele, halála és szenvedése után nem volt már jel, sem pedig prófécia. Éppen ezért állítja a leghatározottabban, hogy eljövetele megpecsételte a látomást. 11. Ilyen módon tehát feltárva egyrészt az évek számát, másrészt pedig a betelt LXII hétnyi időt, bebizonyítottuk, hogy akkor jött el Krisztus, vagyis született meg, és a hét és fél hét, amely a korábbi hetek osztásából származik, amely időn belül megmutattuk, hogy Krisztus szenvedett, és így a LXX hét lejárta után és a város lerombolása után az áldozat és a kenet is meg fog szűnni. Ezekről eddig, miközben megfelelően áttekintettük Krisztus fellépésének a rendjét, ami bizonyítottan olyan, amilyennek előre meghirdette már az Írások egybehangzása is, amely előítéletről a zsidók elleni beszéd nagy részében szóltunk. Azt azonban nem vonják kétségbe, vagy tagadják, amit írásban előadtunk. Úgyhogy ezután azt sem tagadhatják, hogy a szent Írásokban ne lennének hasonló dolgok, és elismerik, hogy beteljesedtek azok a dolgok, amelyeket Krisztus eljövetele utánra hirdettek. 12.

[109] *II. Törv.* 28,63-66

Különben, ha csak Ő nem jött volna el, aki után beteljesedtek azok, amelyeket meghirdettek, azokat sem lehetne bizonyítani, amelyek már végbementek.

XII. 1. Nézd az összes népet, hogyan emelkedik ki az emberi tévedés örvényéből a teremtő Úr Istenhez és az Ő Krisztusához, és ha van hozzá merszed, hogy tagadd, amit megjövendöltek, nyomban ellenkezik veled a zsoltárokban az Atya ígérete: *„fiam vagy te, én ma szültelek téged. Kérd tőlem, és neked adom a nemzeteket örökségül, és a föld határait birtokodul.”*[110] 2. És nem tudod azt mondani, hogy az Isten fia más, mint Krisztus, vagy, hogy a föld határait inkább ígérte Dávidnak, aki egyedül Júdeán belül uralkodott, mint Krisztusnak, aki már az egész világot elfoglalta evangéliuma hitével, amint Izajás által mondja: *„Íme megtettelek néped vezérévé, a nemzetek világosságává, megnyitni a vakok szemét* – ti. a tévelygőkét –*, kiszabadítani bilincséből a rabokat* – ti. a bűnből – *és a börtön cellájából* – ti. a halálból – *a sötétben ülőket* – ti. a tudatlanságban élőket.*”*[111] És ha ezek Krisztus által következnek be, nem mással kapcsolatban lesznek megjövendölve, hanem azzal kapcsolatban, aki által, úgy véljük, megvalósultak.

XIII. 1. Tehát mivel Izrael fiai azt állítják, hogy mi tévedünk azáltal, hogy elfogadjuk Krisztust, aki már eljött, írjuk le nekik magukból az Írásokból, hogy már eljött Krisztus, akit jövendöltek. Jóllehet, már Dániel próféta – aki őt előre hirdette – idejéből bizonyítottuk, hogy már eljött Krisztus, akit hirdettek. Ő a júdeai Betlehemben kellett, hogy szülessen. 2. Így van írva a prófétánál: *„És te Betlehem, nem vagy a legkisebb Júda városai között; belőled fog ugyanis származni a vezér, aki vezeti az én népemet, Izraelt.”*[112] És ha mostanig nem születetett meg, ki fog vezérnek születni Júda törzséből Betlehemből? 3. Júda törzséből és Betlehemből kellett származnia. Megfigyeljük, hogy most senki sem maradt Júda nemzettségéből Betlehem városában, amióta meg van tiltva, hogy a vidék határában a zsidók közül bárki is időzzön azért, hogy ez is beteljesedjen, vagyis a próféta szavai: 4. *„A ti földeitek elhagyottak, városaitok fel vannak égetve – vagyis, ami háború idején fog majd történni velük – vidéketeket szemetek láttára idegenek harácsolják, és elhagyott lesz, és idegen népek dúlják fel”*.[113] – vagyis a rómaiak. Más helyen így szól a próféta: *„A királyt teljes díszben fogjátok látni – vagyis Krisztust, aki hatalmas dolgokat művel az Atya dicsőségére – és szemetek távolról fogja látni a földet.”*[114] – mivel, hogy nektek, kiknek érdemeitekért, Jeruzsálem lerombolása után, megtiltották, hogy bemenjetek a földetekre, csak szemetekkel tekinthetitek meg azt távolról. *„Lelketek* - mondja – *visszaemlékezik a félelemre.”* – arra ti., amit a pusztulás idején szenvedtek el. 5. Tehát

[110] *Zsolt.* 2,7-8
[111] *Iz.* 42,6-7
[112] *Mik.* 5,1-3
[113] *Iz.* 1,7
[114] *Iz.* 33,17 skk.

akkor most, hogyan fog vezér születni Júdeából, és mennyi idő múlva fog jönni Betlehemből, amint a próféták szent tekercsei hirdetik, mikor egyáltalán senki sem maradt mára ott Izraelből, akinek magvából Krisztus megszülethetne. Így pedig, ha a zsidók szerint eddig még nem jött el, amikor el akar jönni, ki fogja felkenni? 6. A törvény ugyanis előírja, hogy rabságban nem szabad királyi krizmát készíteni. Ha tehát kenet sincsen ott, amint Dániel hirdette – azt mondja ugyanis – *„el fog fogyni”*[115] – tehát már kenet sincsen ott, mivel már templom sincsen, ahol a szarv volt, amelyből a királyokat felkenték. 7. Ha tehát nincsen kenet, hogyan kenik fel az új királyt, aki meg fog születni Betlehemben, vagy hogyan származhat Betlehemből, mikor Izrael törzséből senki sincs már Betlehemben? 8. Végül ismételten bemutatjuk, hogy Krisztus eljött a próféták szerint, és szenvedett és visszafogadták a mennybe és onnan fog eljönni, a próféták jövendölései szerint. 9. Azt olvassuk, hogy az ő eljövetele után, Dániel szerint magát a várost lerombolják, és hogy így lett, azt felismerjük. Így mondja az írás ugyanis: város és szentély együtt ér véget a vezérrel. Milyen vezérrel? Kétségkívül azzal, aki Betlehemből és Júda törzséből kell, hogy származzon. 10. Éppen ezért nyilvánvaló, hogy a városnak ugyanabban az időben kellett elpusztulni, mikor vezetője benne szenvedett, a próféták szavai szerint, akik ezt mondják: *„minden nap kiterjesztem kezemet, a makacs és ellenem lázongó nép felé, amely nem a jó úton jár, hanem saját bűnei útján.”*[116] A zsoltárokban szintén: *„megkötözték kezemet és lábamat, megszámlálták minden csontomat. Ők szemléltek és néztek engem.”*[117] és *„szomjamban ecettel itattak.”* 11. Ezeket nem Dávid szenvedte el, hogy joggal mondhatná magáról, hanem Krisztus az, akit keresztre feszítettek: kezét-lábát, ugyanis annak kötözték meg, akit keresztre feszítettek. Éppen ezért maga Dávid mondta, hogy az Úr a fán fog uralkodni. Másik helyen ugyanis a próféta ennek a fának a gyümölcsét jövendölte meg, mondván: *„a föld megteremte gyümölcsét”*[118], természetesen, az a szűzföld, amelyet zápor még nem öntözött, eső nem termékenyített meg, amelyből akkor először ember teremtetett, amelyből most Krisztus test szerint szűztől született. *„És a fa – úgymond – megteremte gyümölcsét.”*[119] Nem az a fa, amely a paradicsomban halált hozott az első teremtetteknek, hanem Krisztus szenvedésének a fája, amikor nem adtak hitelt a függő életnek. 12. Ez a fa akkor volt a szentségben, mikor Mózes a sós vizet megédesítette. Ebből a nép, aki a pusztában a szomjúságtól veszett el, amint ivott, újraéledt, ugyanígy mi is, akik a világ bajaiból ki lettünk ragadva, amelyekbe szomjúságtól kimúlva – vagyis az isten igéjétől elzárva – időztünk, Krisztus szenvedésének a keresztjében, a keresztség vize által a hitből

[115] *Dán.* 9,26
[116] *Iz.* 65,2
[117] *Zsolt.* 21,17-18
[118] *Zsolt.* 68,22
[119] Uo.

ittunk és általa újjáéledtünk. 13. Ettől a hittől Jeremiás próféta szerint, elesett Izrael, aki azt mondja: *„Küldjetek küldöttséget, és tüzetesen érdeklődjetek, vajon történt-e valaha ilyen dolog, felcserélte-e valamely nemzet isteneit, jóllehet azok nem is istenek? Az én népem azonban felcserélte az ő dicsőségét, amiből semmi sem lett javára neki. Az ég elámult ezen."* És mikor került ámulatba? Kétségkívül akkor, mikor Krisztus kínhalált szenvedett. 14. *„És* – mondja – *rettenetesen elborzadt."* És mikor borzadt el, ha nem Krisztus szenvedésekor, amikor a föld is összerezzent, a nap is elsötétedett délben, a templom függönye elszakadt, és a sírok kettészakadtak? *„Mert – mondja – kétszeres gonoszságot követett el népem: elhagyott engem, az élő vizek forrását, és az emeberek maguknak vízgyűjtőket ástak, amelyek nem tudták a vizet magukban tartani."*[120] 15. Kétségkívül, amikor nem fogadták el Krisztust az élő vizek forrását, akkor kezdték el a vízgyűjtőket, vagyis a zsinagógákat építeni, a népek szétszórására, amelyekben már nem lakozott a szentlélek, amint a templomban a múltban időzött, mielőtt Krisztus eljött volna, aki Isten igazi temploma. 16. Mert azt is, hogy a Szentlélek után fognak szomjazni, előre hirdette a próféta, mondván: *„ Íme, akik nekem szolgálnak, enni fognak, ti pedig éhezni fogtok. Szolgáim inni fognak, ti pedig szomjazni, és a lélek gyötrelmeitől fogtok ordítani. Neveteket undorként fogjátok hátrahagyni választottaimra, titeket pedig meg fog ölni az Úr! Azokat azonban, akik nekem szolgálnak, új néven fogják nevezni, amit áldanak majd a földön."*[121] 17. Olvastuk már a Királyok könyvében hogy ennek a fának a szentségét tisztelték. Mert mikor a próféták fiai a Jordán folyó mellett fejszékkel vágták a fát, kiesett a vas és a folyóba merült, és mivel éppen ekkor Elizeus próféta arra járt, kérték tőle a próféták fiai, hogy a vasat, mely a vízbe merült vegye ki. 18. Ekkor pedig (Elizeus), miután megragadta a fát, arra a helyre dobta, ahol elmerült, a vas pedig nyomba felemelkedett. Ezt a próféták fiai visszavették, a fa azonban elsüllyedt. Ebből megértették, hogy Elizeus lelke általa volt jelképezve. 19. Mi nyilvánvalóbb ezen fa szentségénél? E század durvasága ugyanis a bűnök mélyére van merülve, és Krisztus (kereszt)fája, vagyis szenvedése által a keresztségben szabadul meg, azért, hogy az, ami valamikor Ádámban a fa által veszett el, az Krisztus fája által vissza legyen szerezve, miközben mi ugyanis, akik a próféták helyébe léptünk, ma ugyanazokat szenvedjük el a világban az isteni vallásért, amiért a prófétáknak mindig is szenvedniük kellett: 20. egyeseket bizony megköveztek, másokat elűztek, többeket pedig megöltek, amit nem tudnak letagadni. Ezt a fát vitte magával maga Izsák, Ábrahám fia is az áldozathoz, amikor az Úr elrendelte, hogy ő legyen az áldozat. 21. Azonban, mivel ezek azok a szentségek, amelyeknek Krisztus idejében kellett

[120] *Ámosz.* 8,9
[121] *Iz.* 65,13-15

végbemenniük, megmenekültek. És amint Izsák, amikor megmenekült a fától, egy a bozótban szarvánál fennakadt kost áldozott fel, úgy Krisztus is a maga idejében a fát a saját vállán hordozta, a kereszt ágaira kifeszítve, töviskoronával a fején. Ő kellett, hogy legyen az áldozat minden népért, ő, aki mint egy leölésre szánt juh vagy mint egy bárány a nyírója előtt, nem adott ki hangot, a száját sem nyitotta ki." 22. Ő az őt kérdező Pilátusnak sem beszélt. *„Megalázottságában hoztak fölötte ítéletet."*[122] Születését ki fogja elbeszélni? Miért? Azért, mert Krisztus születésének fogantatásába egyáltalán senki sem volt beavatva az emberek közül, midőn a szűz Mária Isten szavára várandós lett, és mivel az ő élete erről a földről elvétetik. 23. Miért van ez így? Mert a halálból való feltámadása után, ami a harmadik napon történt, visszafogadták őt a mennybe, éspedig a következőképpen kinyilvánított prófécia szerint: *„Napkelte előtt felkelnek így szólva hozzám: „menjünk és térjünk vissza az Úrhoz, a mi Istenünkhöz, mivel ő fog minket kiragadni és megszabadítani két nap elteltével a harmadik napon."*[123] Ez nem más mint az ő dicsőséges feltámadása, akinek, sem a születését sem pedig halálát nem ismerték el a zsidók: a földről az ég fogadta be őt, ahonnan korábban maga a lélek is eljött a szűzhöz. 24. Tehát a zsidók mostanáig kitartottak amellett, hogy Krisztus még nem jött el. Pedig azt, hogy eljött sokféleképpen bizonyítottuk, felismerik a zsidók saját végüket, amelyet már meghirdettek, hogy Krisztus eljövetele után el kell szenvedjenek, azon istentelenség miatt, amellyel őt megvetették és megölték. Először ugyanis attól a naptól kezdve, Izajás szerint, hogy az ember elvetette arany és ezüst utálatosságait, amelyeket azért készítettek, hogy haszontalanságokkal, és ártalmasságokkal imádjanak, vagyis amióta mi, pogányok, miután Krisztus igazsága által szívünk megvilágosult, elvetettük a bálványokat, látják a zsidók, hogy az is, ami következik, már beteljesedett. 25. Elvette ugyanis az Úr, a seregek Istene, a zsidóktól és Jeruzsálemtől többek között azt a bölcs építőt, aki építi az egyházat, Isten templomát és a szent várost, és az Úr házát. Ettől kezdve ugyanis megszűnt náluk az Isten kegyelme, és parancsot kaptak a felhők, hogy ne hullassanak esőt Sorech szőlőjére, vagyis az égi jótétemények ne szálljanak Izrael házára. 26. Tövist termett ugyanis, amivel Krisztust megkoronázta, és nem igazságot hozott, hanem ordítozást, amellyel őt keresztre feszítette. És így, elesve a korábbi ajándékoktól, Jánosig voltak a törvény és a próféták és Bethsaida medencéje Krisztus eljöveteléig: (hogy Izrael gyengeségeit gyógyítsa), ezután már nem részesült a jótéteményekből, mivel a dühük melletti kitartásuk miatt az Úr nevét káromolják, amint írva van: *„miattatok az Úr nevét káromolják a pogányok között."*[124] Tőlük indult el ugyanis a gyalázat időszaka, és ez az időszak Tiberiustól egészen

[122] *Iz.* 53,7- 8
[123] *Óz.* 5,5-6
[124] *Iz.* 52,5

Vespasianusig tart. Amikor mindezeket végbevitték, nem értették meg, hogy Krisztus a maga látogatása idején jött el, és, hogy a földjük elhagyottá lett, és városaik tűz martalékává váltak. Hazájukat szemük láttára idegenek élik fel, és Sion leánya el lett hagyva, mint őrhely a szőlőben, vagy mint kunyhó a dinnyeföldön, azóta van ez ugyanis, amióta Izrael nem ismerte fel az Urat, és a nép nem értette őt, sőt inkább el is hagyta, és méltatlankodásra késztette Izrael szentjét. 27. Így érthető a karddal való feltételes fenyegetés is: „ha nem akartok meghallgatni, kard emészt meg benneteket.[125]" Ebből bizonyítjuk: Krisztus volt a kard, akinek meg nem hallgatása miatt elvesztek, és aki a zsoltárban szétszóratásukat kérte az Atyától mondván: *„ szórd szét erőddel!"*[126] Aki szintén Izajás által a szétszóratásukért imádkozván mondja: *„Miattam* – mondja – *történtek ezek veletek, szorongva fogtok aludni."*[127] 28. Tehát mindezeket, mivel már előre meghirdették, hogy a zsidóknak el kell szenvedniük Krisztusért, és látjuk, hogy el is szenvedték, és látjuk, hogy szétszóratásban is van részük, nyilvánvalóvá válik, hogy Krisztus miatt történtek ezek a zsidókkal, megegyezve az írások értelmével, a dolgok kimenetelével és az idő rendjével. 29. És ha még nem jött el Krisztus, akiért hirdették, hogy ezeket el kell szenvedniük, akkor tehát, amikor megérkezik, el fogják ezeket szenvedni. Hol is lehet akkor majd Sion leánya elhagyatottan, hogy ha az ma már nem létezik Júdeában? Hol dúlják fel a városokat, mikor azok már romba dőltek, hol van a szétszóratása a népnek, amely már földönfutó? Add vissza Júdea államát olyan állapotban, amilyenben Krisztus találta, s törekedj arra, hogy más jöjjön.

XIV. 1. Fogjátok fel most a bőségből, hogy mi a ti tévedésetek vezére. Azt állítjuk, hogy Krisztus két állapotát mutatták meg a próféták, és ugyanannyi eljövetelét is jelezték előre: egyet természetesen alázatosságban, bizony az elsőt, amikor mint juhot vitette magát leölésre, és mint bárány elnémult el nyírója előtt, nem nyitotta meg száját, kinézése sem volt tiszteletreméltó. 2. *„Hírül adtuk róla ugyanis – mondja –, mint gyermek, mint gyökér a szomjas földben, nem volt szépsége, sem dicsősége, és láttuk őt, nem volt sem látványos, sem ékes, hanem külseje elcsúfított, elhomályosultabb az emberek fiainál, megvert ember, aki el tudja viselni a gyengeséget"*[128], akit ti. az Atya a botlás kövévé tett és kevéssel tette az angyalok alá, aki féregnek és nem embernek mondta magát, az emberek gyalázatának, a nép megvetettjének. 3. Ezek a megvetésre vonatkozó kijelentések első eljöveteléhez illenek, ahogy viszont a fenség a másodikhoz, amikor már nem lesz a botrány köve és a botlás sziklája, hanem a fő szegletkő, aki miután (a földön) elvették, elvétetett, és

[125] *Iz.* 1,20
[126] *Zsolt.* 58,12
[127] *Iz.* 50,11
[128] *Iz.* 53,2-3

felmagasztaltatott a befejezéskor. És azt a követ Dániel szerint a hegyből vágták ki, amely a világi királyságok képmását le fogja dönteni, és össze fogja törni. 4. A második eljöveteléről a próféta ezt mondja: *„és íme az ég felhőin mint az ember fia közeledik és megérkezett az Ősöreghez, és ott volt színe előtt, és kik körülálltak, odavezették őt. És királyi hatalom adatott neki és a föld minden népe nemzetsége szerint, és minden dicsőség neki szolgál, hatalma örök, mely el nem vétetik, és királysága olyan, hogy meg nem romlik.”*[129] 5. Akkor ugyanis tisztességes külseje és szépsége lesz, és dicsősége nem lesz kisebb az emberek fiaiénál. „Illő – mondja ugyanis – az ékessége az emberek fiai felett; kedvesség ömlött el ajkadon; ezért áldott meg téged az Isten mindörökre; övezd fel karddal csípődet te, aki igen hatalmas vagy illendőségbe és szépségbe[130] – mivel az Atya is, miután kissé megalázta őt az angyalok előtt, dicsőséggel és tisztelettel koronázta, és mindent a lába alá vetett. 6. Akkor majd megismerik azok, akik átszúrták és mellüket verik törzsről törzsre, bizonnyal azért, mert nem ismerték fel előbb, amikor az emberi test alázatosságában mutatkozott meg: *„Ember is* – szól Jeremiás – *és ki ismeri őt”*[131] mivel Izajás is mondja „születését ki fogja elbeszélni?[132]” 7. Amint Zakariásnál (mondja) Jézus a maga személyében, sőt magának a nevének a titkában, az Atya igaz főpapja, Krisztus, két formában, két eljövetelben rajzolódik ki: először nyomorúságba öltözve, vagyis a szenvedő és halandó test méltatlanságában, amikor a sátán is ti. mint Júdás árulásának az értelmi szerzője, aki őt már a megkeresztelkedése után is megkísértette, szembe száll vele. Ezután viszont levette a régi nyomorúságot és felékesítve föveggel és tiszta diadémmal, vagyis a második eljövetelével, olyannak mutatkozott, mint aki elnyerte a dicsőséget és tiszteletet. 8. Nem mondhatjátok őt Josedech fiának, mivel az soha nem járt szegényes ruhában, hanem mindig papi dísszel volt felékesítve, és soha nem fosztották meg papi hivatalától. Ellenben ez a Jézus, a Krisztus, a fölséges Atyaúristen papja, aki első eljövetelekor emberi testben és szenvedőként alázatosságban jött el egészen a kereszthalálig. És mindezeken át mindannyiunkért ő vitte végbe az áldozatot is, akit feltámadása után, felöltve a papi öltönyt, Isten örök papjának neveztek. 9. Ugyanígy értelmezhetném a böjt alkalmával felajánlott két kecskebakot. Nemde ezek is Krisztusnak, aki már eljött, a két eljövetelét szemléltetik. Egyenlők ugyan és hasonlók az Úr egyazon megjelenése miatt, mert nem más formában jön el, mint abban, amelyben felismerik sértegetői is. Az egyiket közülük ugyanis skarlátosan, elátkozva, leköpdösve, megverten és megszurkáltan a nép a városon kívül veti, hogy elpusztuljon, nyilvánvalóan az Úr szenvedésének jeleivel illetik, akire

[129] *Dán.* 70,13-14
[130] *Zsolt.* 44,3-4
[131] *Jer.* 19,9
[132] *Iz.* 53,5

bíbor ruhát adtak, megverték és mindenféle gyalázattal illették, és a városon kívül keresztre feszítették. A másikat pedig a bűnökért ajánlják fel, és a templom papjainak étkéül szolgált, ami a második megnyilvánulás ismérveit jelölte. Mivel miután az összes vétket kiengesztelték, a lelki templom papjai, vagyis az Úr kegyelmének templomáé, úgy táplálkoznak vele mintegy közhúsosztáson, miközben a többiek böjtölik a kegyelmet. 10. Mivel tehát az első eljövetelt többnyire a jelképek is elhomályosították, valamint az, hogy mindenféle tiszteletlenség tárgyaként jelölték meg, a második viszont nyilvánvaló, továbbá az Istenhez teljesen méltó, ezért csak azt vették egyedül figyelembe, amit könnyen meg is tudtak érteni, és el tudtak hinni – ti. a másodikat, mely dicsőségben és méltóságban van. És így méltán csalódtak a homályosabbikban és a valóban méltatlanban, azaz az első eljövetelben. És így mind a mai napig tagadják, hogy eljött volna az ő Krisztusuk, mert nem fenségben érkezett, miközben figyelmen kívül hagyják, hogy először alázatosságban kellett eljönnie. 11. Ezekről eddig elég áttekinteni Krisztus fellépésének a rendjét, ami bizonyítottan olyan, amilyennek előre meghirdette már az Írások egybehangzása is, és azokat, amiket Krisztus eljövetele utánra jövendöltek, higgyék el, hogy az isteni elrendezés alapján beteljesedtek. Ha ő, aki után ezek beteljesedtek nem jött volna el, semmiképpen sem teljesedtek volna be azok, amik az ő eljövetelével kapcsolatban meg voltak jövendölve. 12. Tehát, ha ezután látjátok, hogy az összes népek, az emberi vétkek mélyéről felemelkednek a teremtő Istenhez, és az ő Krisztusukhoz – azt pedig nem meritek tagadni, hogy ezt már megjövendölték, mert, ha tagadnátok is, nyomban szembeötlene a zsoltárokban, amint már előbb is megmondtuk, az Atya ígérete, aki ezt mondja: „Fiam vagy te, én ma szültelek téged. Kérd tőlem, és neked fogom adni a nemzeteket örökségül, és a föld határait birtokodul.” 13. Nem vonatkoztathatod ezt a jövendölést Salamonra, Dávid fiára, hanem csak Krisztusra, az Isten fiára, mert a föld határait nem Dávid fiának ígérte, aki egyedül Júdeán belül uralkodott, hanem Krisztusnak, Isten fiának, aki már az egész földkerekséget bevilágította evangéliuma sugaraival és az örökre szóló trónus is jobban illik Krisztushoz, mint Salamonhoz, az időleges királyhoz, aki csak Izraelen uralkodott. Ma Krisztust, ugyanis olyan nemzetek hívják segítségül Krisztust, akik nem tudtak róla, és ma Krisztushoz menekülnek a népek, akik azelőtt nem figyeltek rá. Nem tagadhatod le a jövendőt, ami szemed előtt teljesedik be. 14 Tagadd, hogy ezeket megjövendölték, mikor szemeddel láthatod, vagy tagadd, hogy beteljesedtek, holott olvashatsz róluk. Vagy ha nem tagadod egyiket sem, azáltal teljesülnek be, akiben meg voltak jövendölve.

Az Adversus Iudaeos eredetisége

A keresztény ókorban nem vonták kétségbe, hogy *Tertullianus*nak ez a műve a maga egészében eredeti. Ez az egyik, az ókortól kezdve leggyakrabban idézett tertullianusi mű. Különösen a VIII. *caput*ban végzett matematikai (év) számítások keltették fel – mint láttuk – mindig is az érdeklődést. A XVII-XVIII sz.-i szövegkiadók még minden kétséget kizáróan Tertullianusnak tulajdonították az egész művet.

A XVII. században azon az alapon, hogy a műben vannak olyan részek, amelyek nagyon hasonlítanak, helyenként szinte szó szerint megegyeznek az *Adversus Marcionem* bizonyos részeivel, kétségbe vonták a mű eredeti voltát. Ez különösen a protestáns teológia azon törekvésének köszönhető, hogy újból átvizsgálják az ókeresztény irodalmat. Elsőként a hallei professzor J. S. Semler[133] figyelmét keltették fel ezek a párhuzamos helyek, melyek alapján különböző formai, fogalmazási fordulatokra hivatkozva az egész művet az *Adversus Marcionem*-mel együtt hamisítványnak tekintette. Elképzelésének nem volt nagy visszhangja, így a tertullianusi életművel foglalkozók többsége nem fogadta el, hogy az *Adversus Marcionem* és az *Adversus Iudaeos* teljesen hamisítvány lenne. Semler állítása, habár nem talált teljes egészben pozitív visszhangra, mégis felhívta a kutatók figyelmét a szövegszerű egyezések tényére. Ezután több kutató próbálta bizonyítani a műnek vagy eredeti vagy hamisítvány voltát.

F.C. Burkitt[134] és utána J. Ziegler, akik maguk kiváló Ószövetség-kutatók voltak, a műben található bibliai idézetek, különösen a Dániel könyve alapján vizsgálták a mű eredetiségét. Megállapították, hogy az idézetek nagy része a *Septuaginta*-fordítást veszi alapul. Egy helyen az *Adv. Iud.* 8.4-ben található Dániel-idézet a *Theodotion*-fordítás alapján szerepel. Emiatt elvetették Tertullianus szerzőségének a lehetőségét, jóllehet ez az eltérés nem nyújt elégséges alapot a mű hamis voltának megállapítására. Más ókeresztényíróknál is találkozunk ilyen esettel. Cyprianus, akinek a Tertulinusszal való kapcsolata jól ismert, szintén egy Dániel-idézetnél (*exterminabitur unctio et non erit*) mindkét használta fordítást. Ebből minden valószínűség szerint az következik, hogy mind Tertullianus mind Cyprianus egy kontaminált szöveget használhatott. Tertullianus az adott helyen éppen azért használta a Theodotion-fordítást, mert az sokkal nagyobb figyelmet szentel a Krisztus korára vonatkozó számításoknak, míg a *Septuagintában* mindezek háttérbe szorulnak. Burkitt egy egész sor bizonyítékot mutat fel annak alátámasztására, hogy bebizonyítsa a mű hamis voltát. Nagyon tisztánlátóan cáfolja meg mindezeket H.

---

[133] SEMLER, J.S. 1776 *Dissertatio de varia, et incerta indole librorum Q. Septimii Florentis Tertulliani* Halle.

[134] BURKITT, F.C. 1896, *The old latin and the Itala.* Cambridge.

Tränkle.[135] P. Capelle[136] szintén a bibliai idézetekből kiindulva igyekszik az erdetiséget elvitatni, de nemcsak az *Adv. Iud.*-ét hanem az *Adv. Marc.*-ét is. Például a 2. zsoltár 8. versének egy része így hangzik az *Adv. Marc.*-ben:[137] *postula a me*; míg az *Adv. Iud.*-ban[138] viszont a *pete a me* megfogalmazást találjuk. Capelle az eltérésre és a következetlenségre hivatkozva vélte megkérdőjelezhetőnek a művek eredetiségét. Állítása nyilvánvalóan nem állja meg a helyét, hiszen ilyen kis szócsere a gyakran használt idézetekben nagyon gyakori, annál is inkább, mivel ezeket a szövegeket gyakran emlékezetből idézték.

A máig leginkább uralkodó nézet A. Neandertől,[139] egy ismert egyháztörténésztől ered, akinek pályája Schleiermacher iskolájából indult. Neander szerint az *Adv. Iud.* első fele eredeti, míg a második része kompiláció. P. Corssen[140] ugyanezen a vonalon, vagyis a kompilációt tényként kezelve, halad tovább, igaz: az ő érvelése egészen egyedi, és jóval világosabb, mint a Neanderé. Mint tipikus kompilátori jelenségre mutat rá arra, hogy az író néha felcseréli az egyes szám második személyt a többes szám harmadik személlyel. Ilyen esettel azonban az *Adv. Marc.*-ben is lehet találkozni, ahol ugyanígy váltakoznak a személyek és számok, s az bizonyíthatóan nem kompiláció. A. Noeldechen 1894-ben – Corssennel ellentétben – az egész mű eredeti volta mellett törve lándzsát azt állítja, hogy az *Adv. Iud.* volt az alap az *Adv. Marc.* 3. könyvének a megírásához. Noeldechen nézetének az előfutára Grotemeyer volt, aki szerint a műnek nemcsak az első, hanem a második fele is eredeti. Harnack[141] elfogadta, hogy az egész mű Tertullianus alkotása, de a második fele szerinte is az *Adv Marc.*-ből származik.

Egészen más nézőpontot képviselt a svéd filológus iskola. Mint ismeretes: ennek képviselői nagy munkát fektettek az *Apollogeticum* pontos szövegének megállapításába. Munkájuk során elsősorban a *Fuldensis*t használták. Ebből a kutatócsoportból különösen fontos megemlíteni E. Löfstedt nevét[142]. A felmerülő kérdéseket új kutatási módszerek alkalmazásával próbálták megválaszolni. Löfstedt tanítványa N. Akerman[143] (ugyanúgy ahogy az *Apologeticum* esetében) a megromlott bibliai idézeteket egy gyenge képességű

---

[135] TRÄNKLE, H. 1964
[136] CAPELLE, P. 1913, *Le texte du psautier latin en Afrique.* Rome.
[137] *Adv. Marc.* 3,20,3; 4,35,11; 5,17,6
[138] *Adv. Iud.* 12,1; 14,12
[139] NEANDER, A. 1825, *Antignosticus, Geist des Tertullians und Einleitung in desen Schriften.* Berlin.
[140] CORSSEN, P. 1890, *Die altercatio Simonis Iudei et Theophili Christiani*. Berlin. 2-10.
[141] HARNACK, A. 1904, *Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius, part II: Die Chronologie, vol. 2: Die Chronologie der Literatur von Irenaeus bis Eusebius*. Leipzig. 288-292.
[142] LÖFSTEDT, E. 1920, *Tertullians Apollogeticum texkritisch untersucht.* Lund.; 1920 *Zur Sprache Tertullians*. Lund.
[143] AKERMAN, M. 1918, *Über die Echtheit der letzten Hälfte von Tertullians Adversus Iudaeos.* Lund.

kompilátor számlájára írta. Säflund a *Zsolt*. 21,17[144] idézéséhez kapcsolódóan a mű második felét az A*dv. Marc.*-ből származó betoldásnak tekinti (az *exterminaverunt* alakot használja[145] és nem a megszokott, a korabeli írók és egyházatyák által használt *foderunt* alakot). Ez azonban egymagában nem bizonyítja az egész mű kompilációjának a tényét, legfeljebb a XIV. caputnál történhetett valamilyen szövegmódosulás. Ennél a nézetnél radikálisabb a híres patrisztika-kutató, a holland G. Quispel. Ő a kompilátort egyenesen dilettánsnak és aposztatának kilátja ki, azt feltételezi, hogy a *Adv. Iud.* IX-XIV caputja bizonytalan eredetű, de a mű első fele is annyira át van dolgozva, hogy egyáltalán nem lehet Tertullianusénak tartani. Akerman szerint az utolsó pár caput nem más, mint egy rosszul sikerült interpoláció. De Labriolle szintén osztja azt a véleményt, hogy az utolsó 7 caput az *Adversus Marcionem*ből származik, amit valaki más másolt be oda.[146] Efroymson elfogadja ezeket a nézeteket, ráadásul mellőzi a Tertullianus és a zsidók viszonyát kutató munkájában az *Adv. Iud.*-t.[147] Különösen figyelemre méltó G. Thrönel észrevétele, aki arra a következtetésre jutott, hogy Tertullianusnál nem elszigetelt jelenség az, hogy bizonyos szóalakok az egyes művekben más-más formában jelennek meg. Ilyen eset fordul elő az *Ad nat.* és az *Apol.* viszonyában. H. Tränkle, aki művében aprólékosan elemezi az *Adv. Iud.* felépítését és struktúráját, elveti Neander, Burkitt, Crossen, és Quisppel fentebb ismertetett nézeteit, és úgy véli, hogy ha az *Adv. Iud.* második fele nem Tertullianustól származnék is, akkor egy kiváló imitátornak kellett megírnia.[148] A továbbiakban tehát mi is ezeknek a kérdésköröknek a részletesebb vizsgálatára törekszünk. Tertullianus *Adversus Iudaeosa* eredetiségével kapcsolatban, ha voltak is viták az idők folyamán, mégis több tény szól eredetisége mellet. A mű egységes koncepciója egységes gondolkodásmódot feltételez. Az esetleges következetlenségei valójában nemcsak az *Adversus Iudaeos* esetében mutathatóak ki a tertulianusi életműben, hanem más művekre is jellemző. Az, hogy már a kezdetektől fogva másolták, sőt mint láthattuk: bizonyos korokban előszeretettel tették ezt, már kiinduló pontot adhat, ahhoz, hogy a művet eredetiként kezeljük. A szakirodalom mostanig mellőzte a mű részletes átfogó vizsgálatát, általában csak bizonyos szegmensét vizsgálták, mint láthattuk, és ennek alapján vontak le pro és kontra következtetéseket. Jelen vizsgálat bizonyítása alapján, kijelenthetjük talán, hogy az *Adversus Iudaeos* megszerkesztése, témafelvetése és annak retorikai kidolgozása a mű eredetisége mellett szól. Tovább erősítheti ezen meggyőződésünket a mű megszületéséhez vezető

---

[144] *„circumdederunt me venatores concilium pessimorum vallavit me vinxerunt manus meas et pedes meos”*
[145] *Adv. Iud.* 8,17; 10,4; 13,10 *Exterminaverunt manus meas et pedes.*
[146] LABRIOLLE, P. de, 1947, *Histoire de la Littérture latine chrétienne.* 3rd ed. Paris. 121.
[147] EFROYMSON, D. 1979, „The Patristic Connection”, in *Antisemitism and the Foundation of Christianity*. ed. Davies, T. A. New York. 116.
[148] TRÄNKLE, H. 1964, XII-LIII.

körülmények ismerete, valamint a tertullianusi iróniával és polémiával átszőtt gondolkodásmód jellemző vonásai, amelyek szintén a mű eredeti volta mellett kardoskodnak, és egységét hivatottak hangsúlyozni .

A kérdéskör felvázolása és tárgyalása

A római Afrika. Az afrikai kereszténység

Az afrikai egyház a nyugati egyház tagja volt, az alexandriai pátriárka hatalma alá sohasem tartozott. Nyugaton Kyrénétől egészen az Atlanti-óceánig, délen pedig a Földközi-tenger partjától egészen a Római Birodalom déli határáig terjedt a területe. Nagyszámú lakossága és virágzó városai a birodalom egyik legjelentősebb részévé tették, fővárosa, Karthágó Róma után a legvirágzóbb város volt a birodalomban. Afrika három provinciára tagolódott (Africa, Numidia, Mauretania).

Afrikának nevezték a rómaiak azt a területet, melyet Kr. e. 146-ig Karthágóként tartottak számon. Kr.e. 146-ban a harmadik pun háború alkalmával a rómaiak elfoglalták Afrika parti vidékeit. Ezt a részt délnyugaton a *fossa Regia* határolta, amely nevét onnan kapta, hogy ezen a területen független, de ugyanakkor szövetségben élő királyságok léteztek.

A Micipsa halála után kitört Iugurtha–féle háború, többek között Marius sikeres hadvezetésének köszönhetően, Róma expanziójával ér véget. Iugurthát 105-ben elfogták, Afrikához csatolták Numidiának bizonyos részeit. Caesar maga is átszervezi a provinciát, miután Numidia keleti részét provinciává szervezi *Africa nova* néven, azok a területek, amelyek korábban Afrika provinciát alkották *Africa vetus* nevet kapták. Octavianus ezeket egyesíti *Africa proconsularis* néven. Caligula Kr. u. 40-ben meggyilkoltatja az utolsó Mauretaniai királyt, II. Jubas fiát, Ptolemeust, akinek birodalma kinyúlt egészen az Atlanti-óceánig, majd Claudius alatt további területeket foglaltak el és romanizáltak. Ebben az állapotban maradt fenn Afrika egészen a Diocletianus-féle reformig. A terület tehát három régióra oszlott:

1. *Africa Proconsularis* Karthágó fővárossal a tripolitaniai Arae Philenorumtól (Gser et- Trab) egészen Hippo Regiusig (Annaba) terjedő részen helyezkedett el és egy, a senatus fennhatósága alá tartozó proconsul vezette.
2. *Numidia* – a mai Kelet-Algéria – Lambaesis fővárossal (Tazoult). Kr. u. 37-ben választották le a Proconsuaris résztől és a *legio III. Augusta* parancsnoka tartotta uralma alatt. Legnagyobb kiterjedését a Proconsularissal együtt a Severusok alatt nyerte el, amikor mindkettő határait a *limes Tripolitanus*ig terjesztették ki.
3. *Mauretania* Kr. u 40-ben létesített provincia Numidiától egészen az Atlanti óceánig terjedt és ezt is két részre osztották, *Mauretania Caesarensis* Caesarea (Cherchel) fővárossal, illetve *Mauretania Tingitana* Tingis (Tanger) fővárossal. Numidiához hasonlóan mindkét Mauretania császári provincia volt.

Róma nem csupán katonai megszálló uralomként jelenik meg ezeken a részeken, ami kiaknázza a terület adta gazdasági lehetőségeket, hanem az itt elvégzett és folyamatban lévő ásatások alapján nyilvánvaló, hogy Róma urbanizáló, civilizáló hatalomként is megjelenik. A római uralom előtt virágzó civilizációs központok voltak: Karthágó, Bulla Regia, Zama Regia, Hippo Regius, Cirta, Caesarea (Cherchel). Azonban a rómaiak ezek mellé újakat hoztak létre, utakat építettek a települések közé, megszervezték a különböző katonai támaszpontokat. Az urbanizálódásnak egyrészt biztonsági szempontból volt fontos szerepe, másrészt gazdasági, különösen mezőgazdasági jelentőséggel bírt[149]. A biztonság letéteményese a *legio III. Augusta* volt, amely először Ammaedrában (Haidra), majd később Thevestében (Thebessa) és végül 238-ig Lambesisben (Tazoult) állomásozott. Ez a három város volt a római uralom védőbástyája. A katonai jelenlétet olyan településnevek tanúsítják, amelyekben a *castra, castrum, castellum* (az arabban *kasr*)[150] szó található[151]. A provinciák megszervezésénél itt is feltűnnek az olyan jellegzetesen római elemek, mint a *centuriatio*, a vízellátást biztosító berendezések stb.[152] Az *aquaeductusok* a nagy városok vízellátásáról gondoskodtak; más városokat vagy településeket a források közelébe helyeztek el. Erről tanúskodnak az antik helységnevek is: *Aquae* (Hamman Riga), *Aquae Tacapitanae* Gabès mellett (Tunéziában), *Aquae Falvianae* (Numidia), *Aquae Caesaris* (Youks). Szintén hasonló esettel állunk szemben az arab *aïn* (forrás) szóval képzett helységnevek esetében. Ha a víznek híjával voltak kutakat ástak, a talajvizet, vagy éppen az esővizet fogták fel és használták különböző célokra.[153]

A karthágói vallás ősi föníciai csillagimádásból származik, amelynek, a rómaiak, miután elfoglalták a várost, új arculatot adtak az *interpretatio Romaná*nak megfelelően. Így tehát Baalt vagy Toldust Saturnus neve alatt tisztelték, sőt maga Tertullianus (Apol. 9.) is beszámol arról, hogy a *Toltha* nevű istenséget *Dea Coelestisnek* nevezték és csodás új temploma volt. Szintén erről a kultuszról tanúskodnak a Severusok idején vert pénzek *Indulg. Augg. in Carth.* felirattal, amelyen az istennőt villámmal, jogarral egy oroszlánon ülve ábrázolják. *Melcathrus*t a kathágóiak *Hercules Libycus*-ként tisztelték, s nemcsak magában a városban, hanem a birodalom többi tartományában is nagyon népszerű volt az istenség kultusza, sőt tizedet is adtak neki. Továbbá *Esmunust* akinek az Aesculapius nevet adták, a *Genium Africit* is tisztelték a rómaiak. Afrika szerte nem csak ezen istenségek

[149] TAKÁCS L. 2004 Karthágó, Numidia és a mezőgazdaság. *Ókor* III/3. 41-45.
[150] Castellum Dimidi (Messad), C. Tilirvence, C. Gufolense, C. Dianense, C. Zugal, C Tingitanum (Orleansville), Tgava castra, stb.
[151] Verecunda, Gemellae, ahol a szíriai íjászok állomásoztak, Vazaivi, itt valószínűleg hispániai cohors állomásozott. Vö. CHAUSA SÁEZ, A. 1997, *Veteranos en el África Romana.* Barcelona.
[152] GSELL, St. 1901, *Les Monuments antiques de l'Algérie*, 2 kötet, Paris. I: 247-281.
[153] BIREBENT, J. 1964, *Aquae Romanae: recherches sur l'hydraulique romain dans l'Est algérien.* Algier.

templomai álltak hanem megtaláljuk Apolló templomát Uticában, *Ceres* és *Proserpina* templomát Karthágóban. *Vesta* tisztelete – ha Augustinus esetében az elfogultság gyanújától eltekintünk – nem a legprűdebb körülmények között történt. *Eandem terram Cererem, eandem etiam Vestam uolunt, cum tamen saepius Vestam non nisi ignem esse perhibeant pertinentem ad focos, sine quibus ciuitas esse non potest, et ideo illi uirgines solere seruire, quod sicut ex uirgine, ita nihil ex igne nascatur. Quam totam uanitatem aboleri et extingui utique ab illo oportuit, qui est natus ex uirgine. Quis enim ferat, quod, cum tantum honoris et quasi castitatis igni tribuerint, aliquando Vestam non erubescunt etiam Venerem dicere, ut uanescat in ancillis eius honorata uirginitas? Si enim Vesta Venus est, quo modo ei rite uirgines a Veneris operibus abstinendo seruierunt? An Veneres duae sunt, una uirgo, altera mulier? An potius tres, una uirginum, quae etiam Vesta est, alia coniugatarum, alia meretricum? Cui etiam Phoenicis donum dabant de prostitutione filiarum, antequam eas iungerent uiris*.[154]

Róma és Karthágó kapcsolata tehát minden korban intenzívnek mondható, jóllehet a kapcsolat jellege időnként változott. A pun háborúk után, ha elátkozták is a lerombolt Karthágót, az csak mende-monda, hogy sóval szórták volna be területét, amint Németh György helyesen utal rá.[155] Róma gabona–ellátásának jelentős részét innen szerzi be. A kereszténynyüldözések megkezdődésével pedig tömegesen menekültek ide Rómából a keresztények. Kétség kívül a keresztény vallás innen is került Karthágóba.

Tehát a legkézenfekvőbb és a tények alapján legelfogadhatóbb nézet az, amit Telfer maga is vall: az afrikai kereszténységben különböző kisebb csoportok vannak, akik különböző helyekről vették fel a kereszténységet[156]. Ez az a nézet, amely nem utasit el minden korábi nézetet, csak azok kirekesztő állításait árnyalja, miszerint csak a zsidóktól, csak a görögöktől, vagy csak a rómaiktól származna a kereszténység Észak-Afrikában[157].

Igaz, létezett olyan hagyomány, amely szerint Simon apostol itt térített volna. Őt még a kyrénéi Simonnal is megpróbálták azonosítani, ami azonban nem valószínű. A Simon apostol térítéséről kialakult nézet nem kifejezetten korai keletű, hiszen *Eusebius* egyáltalán nem említi.[158] Ha Eusebius mellőzte volna, hogy Simon vagy akár más apostol itt térítő munkát végzett, Tertullianus vélhetően megemlékezett volna erről, hiszen ő több

---

[154] *De civ.* 5,10

[155] NÉMETH Gy. 2002, *Karthagó és a Só.* Budapest.

[156] TELFER, W. 1961, The Origins of Christianity in Africa. *Studia Patristica* 4. 512-17.

[157] A zsidó erdethez lásd: DANIÉLOU, J. 1978, *Les Origines du christinisme latin.* Paris; HANSON, R. 1961, Notes on Tertullian`s Interpretation of Scripture. *JTS* 12. 273-79.; FREND, W.H.C. 1970, A Note on Jews and Christians in Third Century North Africa, *JTS* 21. 92-96.; LEYERLE, B. 2001, „Blodd is Seed". *TJR* 81. 26-48. A görög erdethez lásd: BARNES, T.D. 1985, 68-69.; BARNES, T.D. 1993, Legislation Against the Chritians. in *Church and State in the early Church,* ed. FERGUSON, E. New York. 72. A római erdethez lád: RANKIN, W. 1995, *Tertullian and the Church. Cambridge*. 16.

[158] *Hist. Eccl.* 3,1

alkalommal is beszél az apostoli hagyomány (forrásainak) fontosságáról, Simon apostol térítéséről mégsem tesz említést.[159] Ő maga azt állítja: *Communicamus cum ecclesiis apostolicis, quod nulla doctrina diversat*;[160] továbbá: *Ecclesias ab Apostolis haud conditas, tamen in eadem fide conspirantes, non minus apostolicas deputandas esse pro consanguinitate doctrinae.*[161]

A *Virg. Vel.* már egészen világosan beszél a dologról: *Per Graeciam et quasdam barbarias eius plures ecclesiae virgines suas abscondunt. Est et sub hoc caelo (Africano) institutum istud alicubi, ne qui gentilitali Graecanicae aut barbariae consuetudinem illam adscribat. Sed eas ego ecclesias proposui, quas et ipsi apostoli et apostolici viri condiderunt, et puto, ante quosdam*.[162]

Tehát *Baronius Cardinalis*[163] elmélete sem állja meg a helyét, hiszen ő azt állította, hogy valamikor 44 körül az afrikaiak a keresztséget közvetlenül az apostoloktól kapták volna Augustinus és *Salvianus Massiliensis* állítása alapján .[164]

Róma püspökének primátusát a leginkább hangoztató *I. Innocentius* pápa azt állítja, hogy kevés kivétellel a hitet Péter apostoltól és azoktól kapták, akiket ő pappá szentelt: *Quis enim ne sciat aut non advertat, id quod a principe Apostolorum Petro Romanae ecclesiae traditum est, ac nunc usque custoditur, ab omnibus debere servari; nec superinduci aut introduci aliquid quod auctoritatem non habeat, aut aliunde accipere videatur exemplum? Praesertim cum sit manifestum, in omnem Italiam, Gallias, Hispanias, Africam atque Siciliam, et insulas interiacentes, nullum instituisse ecclesias, nisi eos quos venerabilis Apostolus Petrus aut eius successores.* De azért a végére még oda teszi, hogy *aut legant, in his provinciis alius Apostolorum invenitur aut legitur docuisse.*[165] Valószínű, hogy Szent Ágoston korában is ez volt már az uralkodó nézet. Természetesen arra is van forrásunk, hogy nem Rómából, hanem keletről érkezett ide a kereszténység.

A keresztények száma Afrikában pontosan nem ismert; maga Tertullianus sem bőbeszédű ezzel kapcsolatban. Tudjuk, hogy ebben az időben három népcsoport lakta az afrikai tartományokat. A rómaiak uralkodó népként voltak jelen, akik a punok leverése és Karthágó lerombolása után saját *coloniá*kat és *municipium*okat szerveztek (Karthago, Utica, Hadrumetum, Hippo stb.). A punok őslakosoknak számítottak. Nyelvük a héber nyelvhez volt hasonló, amelyhez ragaszkodtak és meg is tartották egészen Augustinus és a

---

[159] *De Praesc.* 21,32-36; *Adv. Marc.* 4,5
[160] *De Praesc.* 21,7
[161] *De Praesc.* 32,1
[162] *Virg. Vel.* 2,1-2
[163] Igazi nevén Caesar Baronius (1538-1607) és *Annales ecclesiastici* címen megírta az Egyház történetét a kezdetektől 1198-ig; BARONIUS, C. 1938, *Annales ecclesiastici.* Westfalia.
[164] Salvianus, *De providentia* 7
[165] *Epistola Papae Inocentii ad Decentium*

vandálok koráig.[166] A legtöbben valószínűleg ezt használták, és nem is nagyon ismerték a latin nyelvet. Ismert Severus császár lánytestvérének az esete, aki *Leptis*ben született és nevelkedett, s midőn Rómába érkezett alig tudta a császárt valami középszerű latinsággal köszönteni[167]. *Apuleius* családja viszont otthon a latin nyelvet használta.[168]

Nagyon sokan lettek a punok közül keresztények, püspökök, akik tipikus pun neveket viseltek: *Narzales* mártír, *Lader* mártír, *Mappalicus, Machaeus, Nauplus*. A harmadik etnikai csoport az igazi *veteres Africae incolae*, akik többségükben numidák, maurok, berberek és még mások. Ezekről nem sok adat maradt ránk, nem sok nyoma maradt fenn nyelvüknek. Általában nomád életmódot folytattak és gyakran túlmentek a birodalom határain, kereszténységükről nem tudunk. Az afrikai kereszténység zömét a rómaiak, punok illetve a szintén nem jelentéktelen számban jelenlévő zsidók és görögök tették ki.[169]

---

[166] *Contra Litteras Petiliani* 50.2; *In Esaiam* 50,2,7; *In Jeremiam* 5,25
[167] Plin. Hist. Nat. 5,19; Sallustius *Bell. Iugurth.* 77.
[168] Apuleius *Apolog.* 8,98
[169] GÜNTHER, R. 1998, *Hosiana dem Sohn Davids. Kurze Geschichte des frühen Christentums.* Leipzig, 282.

Zsidók és keresztények

A zsidók sorsa a történelem folyamán több ízben is meglehetősen viharos volt. Bárhová is kerültek, vallásukhoz és saját törvényeikhez ragaszkodtak, s nem olvadtak be a körülöttük élő népekbe. Az ókorban a későbbi időkhöz képest kedvezőbb helyzetet élveztek.

Rómában, Alexandriában, Antiochiában nagyfokú szabadságuk volt. Nem kellett a bíróság előtt megjelenniük szombaton,[170] saját törvényszékeik lehettek, nem voltak mindenben alávetve a birodalom törvényeinek – igaz a birodalmi jog érvényesülése nem csak az ő esetükben volt korlátozott. Ha szombaton osztottak gabonát, akkor részüket eltették a következő napig;[171] lehettek a zsidók állami tisztviselők is, és ennek ellenére föl voltak szabadítva minden olyan tevékenységtől, mely vallásuknak ellentmondott;[172] teljes mértékű önkormányzatuk volt, mint például Alexandriában is. Megvoltak a saját vezetőik, saját senatusuk, nem voltak alávetve a városi hatóságoknak. Tudjuk, hogy az ókori Egyiptomban voltak zsidók. Tudjuk azt is, hogy Kr.e. 331-ben Alexandros néhány zsidót magával vitt hadjáratára kíséretében. Nem sokkal később Seleukos néhányat beengedett Antiochiába. Igaz, a hagyomány szerint voltak már azelőtt olyanok, akik Nabú-kudurri-uszur fogsága elől elmenekültek Indiába, sőt Kínába. Jézus születésekor zsidó telepek léteztek szinte mindenhol az akkor ismert világban. Meg lehetett találni őket Egyiptomban, Föníciában, Szíriában, Pamfiliában, Kilikiában, Bithyniában. De Európában is sok helyen megtelepedtek: Thesszáliában, Boiótiában, Makedóniában, Attikában és a Peloponésoson, valamint Rómában. Valerius Maximus közlése szerint Rómába Kr. e. 139-ben kerültek zsidók Poppilius Laenas és Caius Calpurnius consulok alatt.[173] Később nagy befolyással rendelkeztek, kiváltságokat szereztek a polgárháború ideje alatt, hiszen Caesar oldalán harcoltak. Később is nagy befolyásnak örvendhettek, mert pl. Augustus, ha szombatra esett az ingyen kenyér kiosztása, akkor elhalasztotta. Ennek köszönhető, hogy *Tiberius* uralkodásáig számuk kb. 20 ezerre növekedett. Nemcsak Rómában volt ilyen jelentős a zsidó közösség, hanem az akkori világ más tájain is. Alexandriai Philón azt mondja, hogy Alexandria öt kerületre volt felosztva, amiből kettőt zsidók laktak. Kiváltságaikat, amelyeket Caesar adományozott nekik, egy kőoszlopra felvésve őrizték mint egyik legféltettebb kincsüket.[174] Adószedéssel is foglalkoztak a Ptolemaiosok alatt, ebből és egyéb üzletekből hatalmas vagyonra tettek szert, ami felkeltette az *invidia auri Iudaici*-t.

---

[170] *Cod. Theod.* , II.VII. §16. *Cod. Iust.,* könyv I.IX.§2.
[171] *Philo, Legat. ad Caium* 154-158.
[172] Vö. FÖLDI A. – HAMZA G. 2007, *A római jog története és institúciói.* Budapest 96.
[173] Valerius Maximus, 1,3,2
[174] *In Flaccum* 3,8

Az ellenszenv a nép iránt idővel olyan nagy lett, hogy Germanicusnak már nagy erőfeszítésébe került megvédeni őket.

Az ókori Róma ismert irodalmi egyéniségei is kapcsolatba kerültek a zsidókkal. Nézzük, ők hogyan vélekedtek a kérdésben: Cicero nyílván örökölt valamit tanítója, *Apollónius Molón* előítéleteiből, de ennek ellenére tartott a zsidóktól és igyekezett a témát mindig óvatosan kezelni. Igaz, voltak kirobbanásai is, például a *Pro Flacco*-ban azzal vádolja őket, hogy lenézik Róma ragyogását, és hozzáteszi: azt, hogy miként is éreznek a birodalom iránt, fegyverrel bizonyították.[175] Petronius azt állítja róluk, hogy a disznót és a szamarat imádják.[176] Persius szerint nem más a zsidóság, mint babonás nép,[177] míg *Ovidius* szerint szombatjuk meg gyászos nap.[178] Tacitus ezt írja: *Separati epulis, discreti cubilibus, proiectissima ad libidinem gens, alienarum concubitu abstinent; inter se nihil inlicitum. Circumcidere genitalia instituerunt ut diversitate noscantur. Transgressi in morem eorum idem usurpant, nec quicquam prius imbuuntur quam contemnere deos, exuere patriam, parentes liberos fratres vilia habere.* majd a továbbiakban ezt mondja: *Profana illic omnia quae apud nos sacra, rursum concessa apud illos quae nobis incesta.*[179] Seneca a zsidó vallás terjedése miatt nyugtalankodik, és sajnálkozva mondja: *Accendere aliquem lucernas sabbatis prohibeamus, quoniam nec lumine dii egent et ne homines quidem delectantur fuligine.*[180] Továbbá, a zsidókról szólva ezt a következtetést vonja le: *Cum interim usque eo sceleratissimae gentis consuetudo conualuit, ut per omnes iam terras recepta sit; uicti uictoribus leges dederunt.*[181]

A keresztényeknek már korán üldözéstől kellett tartaniuk, rejtőzködniük kellett, és mindenféle atrocitást el kellett szenvedniük a hitükért. Már az apostoli korban, még Jézus életében a tanítványokat mindenféle megalázás, gyanúsítgatás és üldözés érte Krisztus követése miat.

A keresztényüldözésekkel kapcsolatban általában a rómaiak kerülnek előtérbe, de nem ők voltak az egyedüliek, hanem a keresztényeket már jóval korábban üldözték a zsidók. Voltak a zsidók között – igaz, egyelőre kevesen –, akik Jézust mint Messiást elfogadták és követték. A többségük azonban olyan volt, mint akik Jézust megölték és követőit is üldözték.[182]

---

[175] *Pro Flac.* 69.
[176] *Fragm.* 35.
[177] *Sat.* 5.
[178] *Ars amat.* 1,76
[179] *Hist.* 5,4,5
[180] *Epist.* 45;47
[181] *De superst.* fragm. XXXVI. in *Aug. De civitate Dei* 6,1
[182] Vö. VERMES G. 2005 *Jézus hiteles evangéliuma*, Budapest; uő. 1998 *A zsidó Jézus*, Budapest.

A názáreti Jézus zsidó volt. Gyerekkora semmiben sem különbözött egy vele egykorú, átlagos zsidó gyermekétől. Születése után a nyolcadik napon körülmetélték, vallásos nevelésben részesült, mesterséget tanult, megtartotta a mózesi törvényeket, és ismerte mind a héber, mind az arám nyelvet. Harminc éves korában elkezdett tanítani, hirdette Isten országát, és nagyon sokan követték őt. Tanítványai közül kerültek ki az I. századi egyházi vezetők, vagyis zsidók voltak a születendő egyház első tagjai és vezetői is.

Kezdetben nem volt különösebb összeütközés a hagyományos zsidó vallás és a keresztények között. Az I. század második felétől kezdődően azonban egy sor politikai és vallási esemény következtében megromlik a viszony az egyház és a zsinagóga között.

A „második templom" lerombolása után tovább mélyül az egyház és a rabbinikus zsidóság közötti szakadék. Egy ilyen nagy veszteség után a zsidó nép abban reménykedett, hogy eljön az a Messiás, aki felszabadítja őket a római uralom alól. Ezt használta ki *Bar Kochba*, igazi nevén *Ben Cosiba*, aki *Akib(v)a Rabbi* segítségével Kr. u. 132-ben Messiássá kiáltatta ki magát. Kr. u. 135-ben lázadást robbantott ki a római hatalom ellen. A zsidóság egy része, vagyis azok, akik Jézust fogadták el Messiásnak, ellenezték a rómaiak elleni lázadást. Ezért Bar Kochba ellenségként kivégeztette őket. Ezután egyáltalán nem volt könnyű dolguk a Krisztust követő zsidóknak, hiszen nyugaton nem nézték őket jó szemmel, mert zsidók voltak, a zsidók pedig azért üldözték, mert keresztények voltak. A zsidó-keresztények körében létrejött messiási szekták (nazarénusok, ebioniták) a nyugati egyház ellenszenvét is kiváltották.

Az első keresztények tehát a zsidók köréből kerültek ki. Ez az állapot nem maradt, és nem is maradhatott fenn sokáig, hiszen Jézus maga adott parancsot tanítványainak, hogy menjenek szét az egész világon és hirdessék az evangéliumot minden népnek. Ez a jézusi parancs nem volt egyértelmű, amit magának Péter apostolnak az esete bizonyít, akinek a joppéi látomása nyomán kellett megértenie, hogy az örömhír a pogány népeknek is szól. Tudjuk azt is, hogy számot kellett adnia Jeruzsálemben a zsidó-keresztények előtt arról, hogy megkeresztelt egy pogányt, de nem kötelezte a zsidó előírások megtartására.[183]

Mindezeknek köszönhetően megjelennek a korakeresztény közösségekben a nem zsidó származású hittársak. Befogadásuk kezdetben nem ment egészen egyszerűen, sokszor viszályokat szült. Egyik legkorábbi etnikai alapú vallási konfliktusról az *Apostolok cselekedetei*ben olvashatunk. Itt a görög keresztények azért méltatlankodtak, hogy az alamizsna osztásakor a zsidók előnyben részesítették saját özvegyeiket.[184]

[183] *Ap. Csel.* 11,1-8
[184] Uo. 6,1-2

Idővel egyre nagyobb nyomás nehezedett az egyházra a pogányok és a nem keresztény zsidók részéről. A korakeresztény apologétáknak rendre meg kellett védeniük hitüket ezek támadásai ellen. Az egyik legádázabb hitvédő Tertullianus volt, aki természetéből adódóan nem hagyhatta szó nélkül a zsidók vádaskodásait, és gondolatait írásban is közölte. Nem mondhatjuk, hogy Tertullianus lenne az első, aki ilyen témájú művet írt, de azt sem, hogy ne lettek volna követői. Az előfutárok közül megemlíthetjük a pellai Aristón Ἰάσονος καὶ Παπίσκου ἀντιλογία περὶ Χριστοῦ-ját (140), a hierapolisi Apollinaris πρὸς Ἰουδαίους című művét (140), Iustinus διάλογος πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον-át (160), valamint a kortárs Hyppolitos ὁμιλία πρὸς Ἰουδιους ἀποδεικτική-jét (235). A Barnabás levél is jóval korábban keletkezett mindezeknél, valamikor 115-140 között. *Adversus Iudaeos* címmel később írt művek szerzői közül Augustinus nevét emelhetjük ki. Amint láthattuk, az elődök általában görögül írták műveiket, s közülük több elveszett, vagy csak töredékes formában maradt fenn.

A II. századi keresztény íróknak (Arisitidestől egészen Tertullianusig) gyakran kellett védekezniük az emberevés, vérfertőzés és más ilyen jellegű vádak ellen. Az ilyen vádaskodás gyakran előfordult a birodalom egész területén. Kis-Ázsiától egészen Lugdunumig felhozták mindezeket a vádakat a keresztények ellen. Ahogy irodalmi forrásaink bizonyítják, ezt a vádaskodást a Kr. u. III. századi írók már a múlt eseményeihez sorolják. Órigenés vagy Minucius Felix maguk is a régebbi eseményekhez sorolják ezeket a keresztények ellen felhozott hamis vádakat. Az bizonyos, hogy ezek a vádak az antikvitásban toposznak számítottak, és nem a keresztények voltak azok, akiket először illettek ilyen vádakkal. A kannibalizmus, a fényűzés és a gyerekgyilkosság az ókor három főbenjáró bűne volt. Ezek táplálták az ember gőgjét (*hybrisét)*, aki egyenlő szeretett volna lenni az istenekkel azáltal, hogy ő is élt az isteneknek kijáró előjogokkal. A mitológiából ismertek olyan szereplők, akik bűnhődnek az ilyen jellegű vétkek miatt. Gondoljunk Oidipusra, akinek a hibája miatt először csak ő maga, de azután egész Thébai valamilyen rejtélyes betegségtől szenvedett.

Thyestés esete sem mondható hétköznapinak. Ő és Atreus meggyilkolták mostohafivérüket, a Pelopstól és Axioché nymphától származó Chrysippost és atyjuk haragja elől Mykénébe menekültek unokaöccsükhöz, Eurystheushoz. Thyestés elcsábítja Atreus feleségét Aëropét, Atreus erre feleségét a tengerbe dobatja, öcsét pedig száműzi. Öccse bátyjának fiát Plisthenést, akit saját gyermekeként nevelt föl, Mykénébe küldi, hogy Atreust megölje. Atreus kivégezteti az ifjút, és csak azután tudja meg, hogy az édes fia volt. Thyestésen ezért kegyetlen bosszút áll: látszólag kibékülvén vele, darabokra felaprított fiait tálalja föl neki eledelül. Thyestés elátkozza fivérét és világgá megy. Vagy

gondolhatunk Orestés sorsára, akinek tragikus története a görög tragédiaírók tolmácsolásában vált leginkább ismertté.

A történetek közös eleme, hogy egy-két ember bűne miatt egy egész közösség szenved. A megoldást az jelenti, hogy a bűn okozóját ilyen vagy olyan módon kirekesztik a közösségből. A pogány vádaskodások szerint a keresztények azok, akik minden istentelen bűnt elkövetnek, amiért az istenek haragja az egész római birodalmat sújtja. A pogány római hatalomnak tehát arra kellett törekednie, hogy kirekessze a közösségből a keresztényeket. Megjegyzendő, hogy ezek a vádaskodások éppen kapóra jöttek a hatalom számára, hiszen könnyen tudták magyarázni a sikertelen hadjáratokat, a politikai, gazdasági válságot és a természeti csapásokat is. Az ókorban nem a keresztények voltak az elsők, sem pedig az egyedüliek, akiket emberevéssel vádoltak. A távoli népek, a szélsőséges csoportok, a nem népszerű személyek, ugyanilyen „hírnévnek" örvendtek. Nemrég egy magyar kutatónő hívta fel a figyelmet erre a kérdésre, amelyet érdekes szemszögből világít meg. Állítása szerint a kannibalizmust az ókorban egészen másképpen látták a különböző társadalmi szinten elhelyezkedő emberek. Ennek alapján hat fajta kannibalizmust különböztet meg egymástól:

- antropofag népek
- gonosztevők (titkos szövetségek, mágusok)
- éhező emberek
- vallási *delírium*
- ártatlan vétkezők
- tudományos kannibalizmus (a cinizmus és a sztoicizmus)[185]

Arról, hogy a keresztényeket ilyen jellegű vádakkal illeték nem csupán a pogány szerzők, hanem a keresztények is tudósítanak. Sőt talán még beszédesebben teszik ezt, mint pogány kortársaik. A vádaskodások mögött rejlő irodalmi toposz jóval Tertullianus korát megelőzően létezett a római irodalomban[186]. Cicero mint kiváló jogász a Catilina-összeesküvés leleplezésekor elmondott beszédeiben[187] körültekintően bánt a bizonyíthatatlan argumentumokkal, pusztán a sejtetést engedve meg. Sallustius azonban megemlíti a catilináriusokkal kapcsolatban (igaz megjegyzi, hogy mások véleményére

[185] NAGY Á. 2000. *Les repas des Thyeste* HPS. Debrecen. 9-16.
[186] Vö. HAVAS L. 1983, Rome and the *aurum sacrum. Oikumene*, 4. 1983, 233-248.
[187] HAVAS L. 1963, Catilina-mozgalom társadalmi bázisának és programjának kérdéséhez. *ACD* Series Historica II. 15-34. uő. 1965, Bevezetés. In: *Auctores Latini, 1.* Cicero Catilina elleni első beszéde – Oratio in Catilinam I. Budapest. uő. 1974-1975, Le mouvement de Catilina et les esclaves. *ACD* X., 21-29. uő. 1974, Catilina en Hispanie ultérieure. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Univ. Rostock* 23. Jhg. 229-232. uő. 1977, Die Catilinarische Bewegung unter dem Gesichtspunkt der sogennantern Popularen- und Optimatenpolitik. *ACD* XIII. 11-21.

alapoz), hogy azok borral vegyített vért ittak.[188] E motívum továbbfejlődve jelenik meg a II. század első felében élő történetíró Florusnál, aki már csak vért említ bor nélkül.[189] Plutarchos is említést tesz erről; Tertullianus kortársa, Cassius Dio pedig egyenesen gyerekgyilkossággal vádolja Catilinát. Mindezek mutatják, hogy a művelt római réteg gondolkodásában nem jött létre egy kanonizált toposz, amelyet erre a vád fajtára használtak volna, hanem egy bizonyos valóságmagot a saját fantáziájuk és elképzelésük, valamint az adott helyzet diktálta szükséglet szerint alakítottak így vagy úgy. A keresztények ellen felhozott vádakkal kapcsolatosan a pogány szerzők szűkszavúak. A keresztények közül is inkább Tertullianust lehetne bőbeszédűnek nevezni. Az, ahogyan Tertullianus látta az emberevés problematikáját, nagyban megegyezik Minucius Felix elképzelésével. Nem tudható egészen pontosan, hogy a Tertullianus által bemutatott vádak közül melyek azok, amelyek valóban felmerültek a keresztények ellen ebben az időben. Elképzelhető, hogy némelyiket maga a szerző illesztette művébe azért, hogy jobban meg tudja védeni a keresztényeket egy-egy lehetetlen vád ellen. A következőkben néhány tertullianusi helyet hozunk fel annak bemutatására, hogy milyen vádakkal illették a keresztényeket az emberevés fogalomköréhez tartozóan.

Veni, demerge ferrum in infantem nullius inimicum, nullius rerum, omnium filium, vel, si alterius officium est, tu modo adsiste morienti homini antequam vixit, fugientem animam novam expecta, excipe rudem sanguinem, eo panem tuum satia, vescere libenter. discumbens dinumera loca, ubi mater, ubi soror; nota diligenter, ut, cum tenebrae ceciderint caninae, non erres.[190]

Ezekkel a szavakkal Tertullianus az *Apologeticum*ban igyekszik minden súlyos vád ellenében megvédeni a krisztusi hitet. Amint ebből rekonstruálható: gyerekgyilkossággal vádolták a keresztényeket. Minden bizonnyal a rágalom továbbfejlesztett változatában a vért is elfogyasztották. Több mint valószínű, hogy az elképzelt forgatókönyv szerint a nők nem vettek részt a feláldozásnál, de ők is fogyasztottak a vérből. Az áldozat valószínűleg kisgyermek volt. Azt, hogyan is történhetett mindez, maga Tertullianus meséli el: *Atquin volentibus initiari moris est, opinor, prius patrem illum sacrorum adire, quae praeparanda*

---

[188] *Bellum Catilinae* 22,1-3: *Fuere ea tempestate qui dicerent Catilinam, oratione habita, cum ad ius iurandum popularis sceleris sui adigeret, humani corporis sanguine uino permixtum in pateris circum tulisse; inde cum post exsecrationem omnes degustavisssent, sicuti in sollemnibus sacris fieri consueuit, aperuisse consilium suum, atque eo + dictitare+ fecisse quo inter se fidi magis forent, alius alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta et haec et multa praeterea esistumbant ad eis qui Ciceronis inuidiam, quae postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum qui poenas dederant. Nobis ea res pro magnitudine parum comperta est.* Ebben a témában lásd továbbá: Havas L. 2002 *Corpus Rei Publicae*, Debrecen 7-25.

[189] *Epitoma* 2,12,4: *Additum est pignus coniurationis sanguis humanus, quem circum latum pateris bibere: summum nefas, nisi amplius esset, propter quod bibernut.* Vö. EMBERGER, P. 2005 *Catilina und Caesar. Ein historisch-philologischer Kommentar zu Florus (epit. 2,12-13)* Hamburg. 90-92.

[190] *Apol.* 8,2

sint describere. Tum ille: Infans tibi necessarius adhuc tener, qui nesciat mortem, qui sub cultro tuo rideat.[191] Ezekben a sorokban lehet érezni, hogy Tertullianus, elég sötét fekete humorral, a vádak hitelét mindenképpen lerontani igyekszik. Ugyanakkor arra a tényre is szeretne utalni, hogy Afrikában a pogányok saját gyerekeiket áldozták fel, tehát nem ismeretlen gyerekeket! Megtudjuk, hogy a gyerekeket késsel kellett levágni, azonban nem megy bele a részletekbe, de megjegyzi, hogy ez minden halálfajta közül a leghumánusabb: *Si quid et de genere necis differt utique crudelius in aqua spiritum extorquetis aut frigori et fami et canibus exponitis; ferro enim mori aetas quoque maior aetas optaverit.* [192.] A késen kívül még kenyér is kellett. Természetesen Tertullianus minden eszközzel cáfolni próbálja ezeket a vádakat, amelyek – amint más forrásokból nyilvánvaló – léteztek ebben az időben. Tertullianus megfogalmazásának ironikus voltát a következő sorok még jobban szemléltetik: *De sanguinis pabulo et eiusmodis tragicis ferculis legite, necubi relatum sit – est apud Herodotum opinor – defusum brachiis sanguinem ex alterutro degustatum nationes quasdam foederi comparasse. Nescio quid et sub Catilina talem degustatum est.*[193] Tertullianus a pogány Róma történetéből idéz fel történeteket, amelyekkel azt bizonyítja, hogy nem a keresztények azok, akik ellen először felhozták ezeket a vádakat. Jóval korábban már a rómaiakat is illették ezekkel a nem mindig bizonyítható rágalmakkal. Bármennyire is szabadkozik Tertullianus, jól ismeri Hérodotost, akinél valóban szó van a fent említett esetekről.[194] A Catilina-féle vérszerződés nem csak a keresztények körében terjedt, és nem is Tertullianus által kitalált történet, hiszen már Sallustius említi.[195] Nyílvánvaló, hogy Tertullianus kiválóan ismerte a klasszikus antik példákat, a feltételezett, valós vagy valósnak vélt invektívákat. Az ókeresztény írók közül ezt a témát Tertullianus tárgyalta a legaprólékosabban. A pogányok között sem volt, aki írásban ennél bővebben tájékoztatott volna. Tacitus vagy Suetonius is említ a keresztényekkel kapcsolatban hasonló vádakat. Igaz, Suetonius tájékozottsága némi kívánnivalót hagy maga után, mert pl. a Claudius-életrajzban a keresztényeket még mindig a zsidókkal keveri össze. Ifjabb Pliniust, akit a keresztény-üldözésekkel kapcsolatban a legtöbbet idéznek, ebben a kérdésben szintén tájékozatlanság jellemzi, de az is elképzelhető, hogy Plinius a keresztények ellen felhozott vádakat, amelyeket mende-mondának tarott, egyszerűen mellőzte.

---

[191] *Apol.* 8,7
[192] *Apol.* 9,7
[193] *Apol.* 9,9
[194] *Hist.* 4,70
[195] *Bell. Cat.* 22

Polémia

Tertullianus alaptermészetéhez – úgy tűnik fel – hozzátartozott a küzdelem. Altaner azt mondja, hogy minden írása vádirat.[196] Az *Ad nationes* a pogányok ellen 29 kirohanást tartalmaz. Az *Apologeticum*, amelyet úgy tartanak számon, mint visszafogottabb hangvételű művet, nem kevesebb mint 30 kirohanást intéz a pogány istenek és kultuszaik ellen. A *De spectaculis*ban 17 pregnáns példát találhatunk erre a jelenségre. A polémia Tertullianus többi művére is jellemző. A zsidók elleni polémia sem egyedül az *Adverus Iudaeos*ban, hanem más műveiben is jelen van.

A keresztények és a zsidók közötti polémia már egészen korán elkezdődött, pontosabban már Jézus életében. Krisztus maga is több alkalommal vitázott a farizeusokkal, az írástudókkal és a szadduceusokkal. Krisztus keresztre feszítése után a vita más dimenziót is öltött: a keresztények a zsidókat tették felelőssé Krisztus keresztre feszítésért. A zsidók ugyanis nem fogadták el Krisztust eljövendő Messiásként.[197] Később a keresztény misszió a zsidók irányába is nyitott, és az első keresztények többsége természetszerűleg zsidó volt. Jóllehet születnek hittérítő beszédek, mégis a keresztények tartották magukat az „igazi Izraelnek" és a zsidókban már nem csak a választott népet, hanem Krisztus gyilkosait is látták. A korai egyház történelmét megírók is gyakran mutatták be a zsidókat, mint a keresztények üldözőit.[198]

Tehát kialakult egy bizonyos zsidóellenesség, amelyet latin nyelven Tertullianus fogalmazott meg először. A zsidók elleni vádaskodások is rendelkeztek egy jól ismert toposz-készlettel. A zsidók ellen intézett polémiákban uralkodó elemként jelenik meg a zsidók erkölcsi hitelének megkérdőjelezése. A zsidók bűnösök, kárhozottak, tisztátalanok, Krisztus ellenségei, a kereszténüldözések elindítói. Eljátszották az örök üdvösséget. Elsősorban a zsidók megátalkodottsága kelt felháborodást Tertullianusban. Erre Izajás egyik szöveghelyét hozza fel.[199] A zsidók megátalkodott tékozló fiúk, akik elhagyták Istent.[200] Tertullianus a zsidókat és a pogányokat egybevetve, azon tűnődik, vajon melyik a bűnösebb. A zsidókról ezt mondja: *impii, peccatores, hostes Christi.*

Az ilyen toposzok között vannak sajátosan a keresztények vagy kizárólag a zsidók ellen használt vádak, de vannak olyanok is, amelyeket bármely védeljárásban fel lehetett

---

[196] ALTANER, B.-STUIBER, A. 1978, *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenvater.* Freiburg-Basel-Wien. 131.
[197] Vö. WILLAMS, L. 1935, *Adversus Iudaeos.* Cambridge.; SIMON, M. 1964, *Versus Izrael.* Paris.
[198] Iustinus *Dialogus cum Tryphone Iudeo* 16,4; 17, 1; 47,4; Eusebius, *Hist. Ecl.* 5,15,26, 29; 16,12; Origenes *Contra Celsum* 4,27
[199] *Iz.* 1,4: *vae gens peccatrix...*
[200] *Pud.* 8,5: *Quando enim…*

használni az ellenfél hitelének rontására, a bírák ítéletének befolyásolására (kicsapongás, bujaság, vérfertőzés, emberevés stb.).

A keresztények ellen felhozott vádak elég ismertek voltak, ilyenek például az állam elleni összeesküvés, az istenek haragjának a kihívása, gyilkosság, vérfertőzés, emberevés stb. A keresztények viszont előszeretettel emlékeztek meg arról, hogy ha már Ádám és Éva nem ettek volna a tiltott fa gyümölcséből, akkor nem kellene az emberiségnek az eredeti bűnt magán hordoznia. De szintén a zsidók voltak azok, akikre özönvizet küldött az Isten. Szodoma és Gomorra maguk a bűn fertői voltak. Legnagyobb bűnük mégis az volt, hogy nem ismerték fel a Messiást, sőt üldözték és keresztre is feszítették.

Tertullianus nemcsak a dolgozat tárgyául szolgáló munkájában polémizál a zsidókkal, hanem más műveiben is előkerülnek a zsidók elleni vádak. A zsidók megátalkodottságát egy egész passzuson kíséri végig a *De pudicitia*-ban: *Quando enim non transgressor legis Iudaeus, aure audiens et non audiens, odio habens traducentem inportis et aspertamento sermonem sanctum? ...Iudaeis enim apostatae filii pronuntiantur ...et qui derelinquerint Dominum et iram provocaverint sanctum Israhelis*.[201] A *De spectaculis* 3,5-ben Tertullianus azt mérlegeli, hogy vajon a zsidók vagy a pogányok-e Krisztus nagyobb ellenségei. Arra a következtetésre jut, hogy igazából nincs különbség kettőjük vétke között, mindketten egyformán bűnösök. Az itt felhasznált állítások mindkét csoportra ráillenek. Tertullianus mind a pogányok, mind a zsidók ellen használta az ilyen szavakat: *impii, peccatores, hostes Christi*.[202] Az előbb említett Izajás idézet elemzésének befejezéseképpen megemlíti Tertullianus, hogy a körülmetélés voltaképpen csak időleges jel: *Sic ergo circumcisio carnalis, quae temporalis erat, imbuta est in signum populo contumaci*.[203] *Manus vestrae saguine plenae sunt* – figyelmezteti Izajás Izrael népét. [204] Ezt a témát használja fel Tertullianus az imádságról szóló írásában. A zsidók nem tudtak, nem akartak az Istenhez kitárt karokkal imádkozni. Ez az atyák által bemocskolt lelkiismeretnek a jele lehet. Mi is az, ami beszennyezte lelkiismeretüket? Ez a próféták, majd Krisztus kiontott vére: *Omnibus licet membris lavet quotidie, Israel, numquam tamen mundus est. Certe manus eius semper inmundae, sanguine prophetarum et ipsius Domini incrustae in aeternum: et ideo conscientiae patrum hereditarii rei nec attollere eas ad dominum audent*.[205]

---

[201] *Pud.* 8,5
[202] *Spec.* 3,5
[203] *Adv. Iud.* 3,7
[204] *Adv. Iud.* 3,5
[205] *Or.* 14.

A szatírák nyelvével mutat rokonságot a *manus incrustae*, míg a *numquam mundus* a bibliai nyelvezethez áll közel.[206] A *hereditarii rei conscientiae patrum* a lelkiismeret ébredésének a megjelenésére utalhat, míg a *reus haereditarius* egy egészen új tertullianusi formula.[207]

Az *Apostolok cselekedetei* arról számol be, hogy az apostolok követői zsidók voltak, mégis egy olyan pogány elleni kirohanásában, aki megkérdőjelezte a mártíromság értelmét és értékét, Tertullianus azt állítja, nyílván nem minden alapot nélkülözve, hogy a zsidó közösség a forrása az apostol üldözésének: *Illic constitues et synagogas Iudaeorum, fontes persecutionum, apud quas apostoli flagella perpessi sunt*.[208]

A zsidók nem hittek a feltámadásban, Krisztust sem fogadták el, ezért fogalmaz így Tertullianus: *Iudaei terrena solum modo sperando caelestia amittunt*.[209] A zsidók Krisztus elleni támadása bizonyítja a *furor* elhatalmasodását: *cum ex perseverantia furoris et nomen domini per ipsos blasphaemaretur*.[210]

Az *Adversus Iudaeos* vitájának alapját az képezte, hogy a pogányok részesülnek-e az isteni kegyelemben. A zsidó fél természetesen azt állította, hogy a keresztényeknek semmi közük az üdvösséghez. Tertullianus ennek éppen az ellenkezőjét próbálja bizonyítani, *ne Israel adhuc superbiat, quod gentes velut stillicidium de urceo aut pulvis ex area deputentur*.[211]

Fő célja tehát e gőg megtörése és a keresztények önbizalmának a megerősítése. Szavainak nyomatékául és hiteléül egy ószövetségi történetet idéz, amelyben Isten így szólt Rebekához: *Duae gentes in utero tuo sunt, et duo populi de utero tuo dividentur, et populus populum superabit, et maior serviet minori*[212]. Tertullianus értelmezése szerint az idősebb nép a zsidókat jelenti, míg a fiatalabb a kereszténység, következésképpen egyáltalán nem a zsidók az elsők az üdvösség elnyerésében, hanem a keresztények, akiknek, jóllehet később ismerték meg az isteni tanítást, Isten az elsőbbséget ígérte. Tertullianus nem áll meg ezen a ponton, hanem nevetségessé teszi a zsidó vallás szerinte babonás és az üdvösséghez egyáltalán nem szükséges előírásait, parancsait.

Véleménye szerint az isteni törvény általános, vagyis mindenkire vonatkozik, nem csupán a zsidókra: *Cur etenim deus universitatis conditor mundi totius gubernator hominis plasmator universarum gentium sator legem per Moysen uni populo dedisse credatur et*

---

[206] Az *incrustatus* használata leginkább Horatiusnál és Vergiliusnál figyelhető meg.
[207] Stelzenberger, J. 1956, *Conscientia bei Tertullian*: Festchrift K. Adam. 28-43.
[208] *Scorp.* 10,90
[209] *Res. mort.* 26,10
[210] *Marc.* 3,23,3
[211] *Adv. Iud.* 1,3
[212] *Adv. Iud.* 1,4

non omnibus gentibus adtribuisse dicatur?[213] Ez a törvény egyfelől általános volt, másfelől pedig elegendő is lett volna, ha betartják. Tertullianus állítása szerint ebbe az első törvénybe bele van foglalva minden későbbi, ez minden törvény eredője. Az első törvény így hangzik: *In hac enim lege Adae data omnia praecepta condita recognoscimus quae postea pullulaverunt data per Moysen, id est: Diliges dominum deum tuum de toto corde tuo et ex tota anima tua, et: Diliges proximum tibi tamquam te, et: Non occides, non moechaberis, non fraudaberis, falsum testimonium non dices, honora patrem tuum et matrem, et: Alienum non concupisces*.[214]

A körülmetélés problematikája szintén része volt a zsidók és a nem zsidók közötti polémiának. Tertullianus azt vallja, hogy nem szükséges a 8. napi körülmetélés az üdvösséghez. Az első kérdés az, hogy ha a körülmetélés megtisztítja az embert, hogyan teremthette Isten Ádámot körülmetéletlenül. Ha pedig a körülmetélés megtisztítana a bűntől, miért nem metélte őt körül a bűnbeesése után?[215] Isten azonban szintén kedvét lelte nagyon sok még nem körülmetélt ember áldozatában és életében is. Tertullianus csak a nevesebbeket sorolja fel, például Ádámot, Ábelt és Noét is, akit, bár nem volt körülmetélve, kiszabadította Isten az özönvízből. Ugyanígy az öreg Hénochot anélkül, hogy körül lett volna metélve, vagy a szombatot megtartotta volna, a világból úgy ragadta ki, hogy ő a halált meg sem kóstolta. De Melkizedek is Isten papja volt, holott nem volt körülmetélve. Lótot is megmentette Szodoma tüzéből, pedig ő sem volt körülmetélve.

Mindezek mellett Tertullianus azzal érvel, hogy, ha adott is Isten ilyen törvényt, akkor is a lelki körülmetélés a fontos, nem a testi. Jeremiás próféta szavait idézve mondja: *Innovate vobis novitatem et ne seminaveritis in spinis; circumcidimini deo et circumcidite praeputium cordis vestri. Et alio loco dicit: Ecce enim dies veniunt, dicit dominus, et disponam domui Iudae et domui Iacob testamentum novum, non tale quale dedi patribus eorum in die quo eos eduxi de terra Aegypti. Unde intellegimus et priorem circumcisionem tunc datam cessaturam et novam legem, non talem qualem iam dederat patribus, processuram adnuntiari, sicut Esaias praedicabat dicens, quod in novissimis diebus manifestus futurus esset mons domini et domus dei super vertices montium.*[216]

A Sabbat megtartásával kapcsolatban Tertullianus két témát érint: 1. meg kell-e azt tartani vagy sem; 2. szükséges-e a Sabbat megtartása az üdvösséghez. A zsidók azzal érveltek, hogy már maga Ádám is megtartotta a Sabbatot, sőt Ábel áldozatát Isten éppen

---

[213] *Adv. Iud.* 2,1
[214] *Adv. Iud.* 2,1
[215] *Adv. Iud.* 2,11: *Nam si circumcisio purgat hominem, deus Adam incircumcisum cum faceret, cur eum non circumcidit vel posteaquam deliquit, si purgat circumcisio? Certe in paradiso constituens eum incircumcisum colonum paradisi praefecit.*
[216] *Ad. Iud.* 3,7

azért fogadta el, mert az megtartotta a Sabbatot. Az Ószövetség nagyjai szinte kivétel nélkül Sabbatot megtartók közé tartoztak: Noé, Ábrahám, Melkizedek stb. Tertullianus szerint ez a törvény csak ideiglenes. Példákat sorakoztat fel arra vonatkozóan, hogy az Ószövetség nagyjai nem tartották meg, és ezt isteni parancsra tették. A legnyilvánvalóbb eset Jerikó városának a bevétele, amikor Isten megparancsolta Joshuának, hogy a papok és a nép hét napon keresztül a város körül vigyék a szövetség ládáját. Ebbe az időtartamba szükségképpen beleesett legalább egy Sabbat, amelyen nemcsak a laikus nép, hanem még a papok is dolgoztak. Erre mondja Tertullianus: *Quod ita factum est, et finito spatio diei septimi, sicut praedictum erat, ruerunt muri civitatis. Ex quo manifeste ostenditur in numero istorum dierum septem incurrisse diem sabbati — septem enim dies, undecumque initium acceperint, sabbati diem secum concludant necesse est –, quo die non tantum sacerdotes sint operati, sed et in ore gladii praeda facta sit civitatis ab omni populo Israele*.[217] További bizonyítékul még megemlíti a Makkabeusokat, akik Sabbatkor is harcoltak az atyai törvényért. Végül nem kevés gúnnyal megjegyzi: *nec putem aliam legem eos defendisse nisi in qua de die sabbatorum meminerant esse praescriptum.*[218] Jeremiást is idézi arra vonatkozóan, hogy Istennek nem tetsző a zsidók Sabbatja: *Dicit enim Esaias propheta: Sabbata vestra odit anima mea*. Et alio loco dicit: *Sabbata mea profanastis.*[219] Tertullianus szerint tehát két Sabbat létezett, egy örök és egy időleges Sabbat.

Az Isten előtt kedves áldozat is, úgy látszik, a később született nép, vagyis a keresztények számára kedvez. Így természetesen a keresztények és a zsidók esete tükröződik Káin és Ábel áldozatbemutatásánál. Ábel áldozata kedves Isten előtt, amiért testvére megöli őt, magára vonva ezzel Isten haragját. Isten haragjában kemény szavakat mond, amelyek, ha nem is nyíltan, de – Tertullianus szerint – a zsidó népre vonatkoznak: *cui deus dixit: vox sanguinis fratris tui proclamat ad me de terra. Propter quod maledicta terra quae aperuit os suum ad excipiendum sanguinem fratris tui. Et gemens et tremens eris super terram, et omnis qui te invenerit occidet te.*[220]

Az áldozat bemutatásának helye is nézeteltérések tárgya volt, mert a Leviticusban az áll, hogy sehol máshol ne mutassanak be áldozatot, hanem csak az ígéret földjén, amihez a zsidók ragaszkodtak is. Miért ígérte meg Isten a próféták által, hogy el fog jönni a Lélek, hogy minden helyen és minden földön áldozatot ajánljanak fel az Istennek? – teszi fel a kérdést Tertullianus: *Cur itaque postea per prophetas praedicat spiritus futurum, ut in*

[217] *Adv. Iud.* 4,9
[218] *Adv. Iud.* 4,11
[219] *Adv. Iud.* 4,2
[220] *Adv. Iud.* 5,3

omni loco et in omni terra offerantur sacrificia deo.[221] Tertullianus ebből kiindulva világít rá, hogy a zsidóknak nincs igazuk: *Sicuti per Malachiam unum ex duodecim prophetis dicit: Non recipiam sacrificium de manibus vestris, quoniam ab oriente sole usque in occidentem nomen meum clarificatum est in omnibus gentibus, dicit dominus omnipotens, et in omni loco offeruntur sacrificia munda nomini meo. Item in psalmis David: Adferte deo, patriae gentium, indubitate quod in omnem terram exire habebat praedicatio apostolorum, adferte deo claritatem et honorem, adferte deo sacrificium nominis eius; tollite hostiam et introite in atria eius.*[222] Mert nem földi, hanem lelki áldozatokat kell bemutatni: *namque quod non terrenis sacrificiis sed spiritalibus deo litandum sit, ita legimus ut scriptum est: Cor contribulatum et humiliatum hostia deo est, et alibi: Sacrifica deo sacrificium laudis et redde altissimo vota tua.*[223] Itt a dicséret a lelki áldozatot jelenti, és a töredelmes szív az Úr számára elfogadható áldozatnak bizonyul. Tertullianus véleménye szerint nem az áldozatok száma a fontos, hanem az alázatos és töredelmes szív, hiszen Isten így szólt: *Quo mihi multitudinem sacrificiorum vestrorum, dicit dominus,* quoniam et *si adtuleritis mihi,* inquit, *similam, vanum supplicamentum execramentum mihi est,* et adhuc dicit: *Holocaustomata et sacrificia vestra et adipem hircorum et sanguinem taurorum nolo, nec si veniatis videri mihi; quis enim exquisivit ista de manibus vestris?*[224]

A mű második felében inkább a Krisztus eljövetelével kapcsolatos számítások kerülnek előtérbe, de itt is akadnak vitára okot adó kérdések.

A próféta jóslata Krisztus születésével kapcsolatban így hangzik: *propter hoc ipse deus dabit vobis signum: ecce virgo concipiet et pariet filium et vocabitur nomen eius Emmánuel, quod interpretatur nobiscum deus.*[225] A zsidók értelmezése szerint nem szűzről van szó, hanem csak egy fiatal lányról, amivel voltaképpen az eseményt jelentéktelenítik el. Tertullianus válasza szerint, ha egy fiatal lány szül, abban nincs semmi különös, ám ha egy szűz, annak már van értéke, fontossággal bír.

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy bár Tertullianus jogi kompetenciáját többen vitatják, gondolkodási módja olyan, mint egy ügyvédé. A műben Tertullianus egyesíti a védekező írást és a valami érdekében szóló beszédet, egy kis invektívával fűszerezve. Ezek a formák a görögöknél általában külön szoktak megjelenni. Törvényszéki taktikával élve, a vádat a vádlóra igyekszik visszafordítani, az ellenfelet egyfajta *retorsio criminis*-szel azaz

[221] *Adv. Iud.* 5,4
[222] *Adv. Iud.* 5,4
[223] *Adv. Iud.* 5,5
[224] *Adv. Iud.* 5,6
[225] *Adv. Iud.* 9,1

saját fegyverével igyekszik legyőzni. Lépten-nyomon megjelenik az ügyvéd abbéli öröme is, hogy igyekezzen belső ellentmondásokat kimutatni a másik félnél.

Tipológiai vizsgálat

Tertullianus *Adversus Iudaeosá*nak – de nem csak tipológiai szempontból – való vizsgálatával szintén adós a szaktudomány. Ennek a hiányosságnak pótlását igyekszem jelen fejezetben megtenni.

Ahhoz, hogy megértsük a műben rejlő tipológiai szempontból fontos helyeket, még tisztáznunk kell magának a tipológiának, a bibliai tipológiának, a tipológiai szimbolizmusnak (más megnevezés szerint a figuralizmusnak) a fogalmát.

A tipológia mindenekelőtt a bibliai hermeneutika történetében az írásmagyarázat (egzegézis) azon módszere, amely – az Ó- és Újtestamentum szoros kapcsolatát, a Biblia egészét feltételezve – az egyes ószövetségi eseményekben, személyekben vagy dolgokban, olyan „előképet", „előrevetülést" lát, amely majd az Újszövetségben teljesedik ki; az egykori jelek, ígéretek és próféciák itt valósággá válnak, s így „betöltetnek". A tüposz szó eredeti alakja és jelentése vitatott. A görög tüptein igéből származik, ami magyarul annyit jelent mint ütni, mintát, nyomot vagy jelt hagyni. A tüposz alapjelentése lehetne ütés, de sokkal gyakoribb az előfordulása egy másik szó értelmében: forma, a forma lenyomata. Jelentheti magát a formát, domborművet, pénzt, de jelentheti a forma lenyomatát, pl.: pecsétlenyomat, betű, általános értelemben valaminek a képe. A figurális értelmezés szempontjából lényeges elméleti megállapításokat az irodalomkritika hozott. Erich Auerbachnak a *Figura* című híres tanulmányában, valamint a *Mimézis* című könyvében szinte vezérmotívumként jelenik meg a „figurális értelmezés" gondolata. Auerbach ezt így definiálja: „A figurális értelmezés két olyan esemény vagy személy között hoz létre összefüggést, amelyek közül az egyik nemcsak önmagát, hanem a másikat is jelenti, a másik pedig az egyiket magában foglalja vagy beteljesíti. A figura két pólusa időben elválik egymástól, de mint valódi történés vagy személy, mind a kettő az időmdimenzión belül van."[226]

Tehát Auerbach szóhasználata szerint a tipológia „figurális realizmus". A bibliai tipológia értelmében Ábrahám, Izsák, Mózes, Józsue egyszerre voltak valóságosan létező figurák és Krisztus árnyékai, előképei, szimbólumai[227].

Az Újszövetségben egzegetikai szempontból számos „klasszikus" tipológiai hely van: Mt. 12,39-40; Jn. 3,14; Róm. 5,14; 1Kor. 10,1-11; Gal. 4,22-26; Kol. 2,16-17; Zsid. 8,4-5; 9,8-9; 23-24; 10,1; 1Pt. 3,20-21.

---

[226] AUERBACH E.: „Figura". In: *A hermeneutika elmélete. Ikonológia és Müértelmezés 3,* JATE, Szeged, 1998. 17–59; Uő. *Mimézis*. Budapest. 1985.

[227] A figura és a figurális értelmezés történetéhez lásd bővebben: Kerekes E., A Biblia tipológiai/figurális értelmezése – Tipológia és posztmodern. *Kellék* 15-16. 2000 Kolozsvár 205-223.

Az Újszövetség következetesen azt sugallja, hogy Izrael történelme egy személyben rekapitulálódik, mégpedig Jézus Krisztusában. Ez azt jelenti, hogy Krisztusban „betöltődik" Izrael sorsa, hiszen az evangélium betölti a törvényt, az Újtestamentum az Ótestamentumot. Ugyanakkor Jézus az Ószövetség egyes figuráit is betölti, hiszen ő *a* próféta, *a* király, *a* szenvedő szolga, az ember fia.

Tertulianus is mint sok korabeli keresztény író ismerte és használta a figurális értelmezést, mert a típusokat és az antitípusokat felhasználta műveiben. A figura szó Tertullianus műveiben több alkalommal szerepel[228], a figurális értelmezést pedig általában a kényesebb kérdések tárgyalásánál használja. Az *Adversus Iudaeos*ban is több helyen felbukkan a szó[229], és természetesen használja is a tipológiai értelmezésben rejlő lehetőségeket, különösen a bizonyítás folyamatában.

Vegyük tehát sorra a figurális értelmezés szempontjából számunkra fontos helyeket, majd ezek közül kettőt bővebben is elemzünk egy külön fejezetben.

Az Úr Rebekának megígérte, hogy nem egyszerűen két gyermeket, hanem két népet, hoz a világra a méhéből[230]. És ebben természetesen Tertullianus két népnek a típusát látja: a zsidókét és a keresztényekét. Az időben nagyobb nem más, mint a zsidó nép, hiszen ők ismerték meg korábban az egy Istent, a fiatalabb nemzettség viszont nem más mint a keresztényeké, hiszen ők jóval később tették magukévá a keresztény hit megismerését.

---

[228] Összesen 82 alkalommal fordul élő.

[229] *Adv. Iud.* 2,5: *a furto quoque abstinuissent, si de fructu arboris non clam degustassent, nec a conspectu domini dei sui sub arbore delitescere gestissent, nec falsum adseveranti diabolo participes efficerentur credendo ei quod similes dei essent futuri, atque ita nec deum offendissent ut patrem qui eos de limo terrae quasi ex utero matris* ***figuraverat;***
Adv. Iud. 9,15: *sic et Babylon apud Iohannem nostrum Romae urbis* ***figura*** *est proinde et magnae et regno superbae et sanctorum debellatricis.*
Adv. Iud. 9,20-22: *Agnosce et spolia* ***figurata****, cuius et arma allegorica didicisti, atque ita in tantum Christus qui venit non fuit bellator, quia non talis ab Esaia praedicabatur… Hanc prius dicimus* ***figuram*** *futuri fuisse. [22] Nam quia Iesus Christus secundum populum, quod sumus nos nationes in saeculi deserto commorantes ante, introducturus esset in terram repromissionis melle et lacte manantem, id est in vitae aeternae possessionem qua nihil dulcius, idque non per Moysen id est non per legis disciplinam, sed per Iesum id est per novae legis gratiam provenire habebat circumcisis nobis petrina acie id est Christi praeceptis -- petra enim Christus multis modis et* ***figuris*** *praedicatus est --, ideo is vir qui in huius sacramenti imagines parabatrur etiam nominis dominici inauguratus est* figura*, ut Iesus nominaretur.*
Adv. Iud. 10,1: *Ioseph et ipse Christum* ***figuratus*** *vel hoc solo, ne cursum demorer, quod persecutionem a fratribus passus est et venumdatus in Aegyptum ob dei gratiam, sicut et Christus ab Israele, carnaliter a fratribus venumdatus, a Iuda cum traditur.*
Adv. Iud. 14,10: *Igitur quoniam primus adventus et plurimis* ***figuris*** *obscuratus et omni inhonestate prostratus canebatur, secundus vero et manifestus et deo dignus, idcirco quem facile et intellegere et credere potuerunt eum solum intuentes id est secundum qui est in honore et gloria non inmerito decepti sunt circa obscuriorem certe indigniorem id est primum.*

[230] *Adv. Iud.* 1,4-5: *Sic namque ad Rebeccam deus locutus est dicens: Duae gentes in utero tuo sunt, et duo populi de utero tuo dividentur, et populus populum superabit, et maior serviet minori. [5]itaque cum populus seu gens Iudaeorum anterior sit tempore et maior per gratiam primae dignationis in lege, noster vero minor aetate temporum intellegatur utpote in ultimo saeculi spatio adeptus notitiam divinae miserationis, procul dubio secundum edictum divinae elocutionis prior maior populus id est Iudaicus serviat necesse est minori et minor populus id est Christianus superet maiorem.*

Ami viszont fontos, hogy az Úr elrendele azt, hogy a nagyobb a kisebbnek szolgáljon. Tehát az ószövetségi prófécia a keresztényekben telik be. Ugyanezen gondolatmenet szerint haladva a keresztények Jákobnak, a kisebb fiúnak az antitípusai, általuk teljesedik be ugyanis a próféta jövendölése.

De nem csak a keresztények lehetnek egy típus beteljesítői, hanem a zsidók is, akár ha még ószövetségi típusról van is szó, mert a zsidók elöljáróit Szodoma elöljáróiként emlegeti és magukat a zsidókat Gomorra népének, jóllehet ezek a városok, – amint megemlíti – már régen kihaltak. De nem csak ez a két város az, amelyik ószövetségi figuráknak a beteljesülése, hiszen ott van Egyiptom, amiről azt állítja, hogy Egyiptom neve alatt az egész világ értendő, mégpedig a babonaság imádása miatt.[231] De akár Babilonra is gondolhatunk, amely Róma városának az előképe, mégpedig azért, mert Róma is ugyanolyan nagy és ugyanolyan gőgös a saját hatalmára és ugyanúgy a szentek eltiprója is.[232]

Mózes és a zsidók hosszú ideig vándorolnak a sivatagon át, s ezután ér véget a törvény uralma és következik az Ígéret földjének meghódítása Józsue által, aki ugyanazt a nevet viseli, mint Jézus. A választott népet ugyanis Józsue és nem Mózes vezette be az ígéret földjére.[233] Azért, amikor Gábriel angyal azt mondja a Szűznek, hogy fiát Jézusnak nevezze, ennek az a tipológiai jelentése, hogy véget ért a tőrvény uralma és kezdődik az Ígéret földjének meghódítása.[234] A bárány pedig, akiről Mózes hirdette, hogy szenvedni fog[235], nem más, mint Jézus. Az *agnus Dei* egyik legismertebb motívumként szerepel a keresztény művészetben, és a nyolcadik századtól kezdődően fontos alkotóeleme a keresztény liturgiának. De szintén ehhez a fogalomkörhöz kapcsolódik a kos, mint olyan előjel, amelynek jelentése Krisztusban megismétlődik és beteljesedik jelentése. A hím bárányt nevezik kosnak. Ennek áldozati szerepével meglehetősen korán találkozunk a Ter. 22-ben olvashatjuk Ábrahám és Izsák történetét, ahol mondhatni kulcsfontosságú szerepe van ennek az állatnak. De keresztelő János is – aki meghirdette Krisztust és, aki szintén ószövetségi típusok beteljesítője, pl. a lámpás, akit a zsoltáros megjövendölt[236] – a Jordán partján megjelenő, földi működése kezdetén álló Jézusra mutat mint Isten Bárányára, aki elveszi a világ bűneit. Ezzel egész földi működésének tartalmát határozza meg, nem csak az annak végén rá váró kereszthalálét. De kétségtelen, hogy a kereszthalál a betetőzése annak, amit Jézus, mint Isten Báránya véghez visz.

---

[231] *Adv. Iud.* 9,15
[232] Uo.
[233] *Adv. Iud.* 9,23-25
[234] FRYE, N. A nyár müthosza: a románc, *Határ* 1-2, 1993, 132.
[235] *Adv. Iud.* 9,24
[236] *Zsolt.* 119,105

Ha a kép eredetét keressük, akkor megállapíthatjuk, hogy arról a két bakról van szó (3Móz 16,8), amelynek fejére tette kezét az évi engesztelési ünnepen a főpap, és ráolvasta a nép minden bűnét. Az egyik bakot levágták, és a főpap meghintette vérével a szövetségláda tetejét és megkente vele az oltár szarvát, majd pedig áldozati lakomán elfogyasztották. A másik bakot életben hagyták és kivezették a pusztába, de mindenképpen „Izrael táborán kívülre", ahol Azazelnek szánva, magára hagyták, és feltehetően ragadozók zsákmánya lett. Ez a kettős tartalmú kép csodálatosan példázza Isten Fiának, a megfeszített Bárányának sorsát: egyrészt ott függ a kereszten mindenkitől, még Istentől is elhagyottan, az egész világ bűnterhével kiszolgáltatva a sátánnak (Azazelnek). Másrészt azonban vére a benne hívőknek oltalmat nyújt a törvény ellen, haladékot szerez a megtérésre.

Tertullianus ebben is Krisztus kettős eljövetelének a típusát látja beteljesedni.[237] Azt mondja, hogy a két kos a megjelenése alapján igazából egyforma, de míg az egyiket a nép a városon kívülre veti, leköpdösve, megverten, hogy elpusztuljon, addig a másikat feláldozza az Úrnak a bűnök bocsánatául, és a templom papjai esznek belőle. Az első állat Krisztus szenvedését és kereszthalálát jelképezte, akire bíborruhát adtak, megverték, és mindenféle gyalázattal illették, és a városon kívül keresztre feszítették. A második eljövetel viszont akkor történik, mikor már minden bűnt kiengeszteltek és az Úr kegyelmének papjai táplálékként veszik magukhoz.

Tertullianus szerint az első eljövetel mindenképpen nehezen felfogható a zsidók számára, mert elég sok jelkép van, amely elhomályosítja, de a második már sokkal szimpatikusabb is, ezt könnyebben el tudják fogadni, azonban a kettő szorosan összekapcsolódik, hiszen hogyha Krisztus maga nem érkezik el egyszer megalázottságában, akkor nincsen a dicsőséges Krisztus sem, tehát a két figura mindenképpen elválaszthatatlan és az üdvtörténet, amelyet a keresztények elfogadnak mindezt igazolta is Krisztusban.

[237] *Adv. Iud.* 14,9

Káin és Ábel története

Káin és Ábel történetét nagyon sokan megörökítették a képzőművészetben; ezek közül igen érdekes egy 15. századi német miniatúra (kép 1.). Mi a különlegesség ezen a rajzon? Éppen azt a pillanatot örökíti meg, amint Káin letaglózza saját testvérét, Ábelt. Káin figuráját egy szakállas, éspedig határoyottan zsidó vonásokat felmutató alak testesíti meg, míg Ábel egy sokkal simább arcú, szőke férfi, az európai ember megtestesítője.[238] Érdemes ennek a megkülönböztetésnek a forrását feltárni, és eredetét a korai keresztény irodalomban elhelyezni.

A *Genezis* könyve alapján Káin és Ábel nem volt más, mint Ádám és Éva két elsőszülött gyermeke,[239] aki éppen a bűnbeesés után született. Történetük egyik legősibb változata a Biblia lapjain olvasható,[240] de szerepel például a Koránban is.[241] Mindkét változatban Káin földműves,[242] Ábel pedig pásztor.[243] Áldozatot mutatnak be Istennek, aki Ábel igaz áldozatát elfogadja, Káin áldozatát azonban nem. Ezután Káin, a nagyobb fiú, megöli öccsét, Ábelt.

A történet egyik legrégebbi kézirata a Holt-tengeri tekercsek között őrződött meg.[244] Ezeket modern, infravörös technológiát használva, kiolvasták, és az erdeményeket Jim R. Davila doktori disszertációjának részeként publikálta 1988-ban.[245] Magyarországon Frölich Ida kutatásai jelentősek ebben a témában.[246]

A történetnek nagyon sok későbbi értelmezése van magától Krisztustól Pál apostolon és a korai keresztény írókon át egészen a modern időkig.[247] Mint a testvérgyilkosság archetípusa végigvonul az ókortól a Shakespeare-i drámákon[248] át egészen a modern korig különböző változatokban, feldolgozásokban.[249] A történetnek több

---

[238] A képet véletlenszerűen választottam, hiszen ilyen vagy más jellegű Káin és Ábel ábrázolás bőven van, sőt merész feltevések alapján már a Parthenonon is megörökítik történetüket. Vö.: JOHNSON 2004, 16, 67, 76, 78, 85, 145, 192, 193, 195, 252.
[239] *Ter.* 4,1-2
[240] Vö., *Ter.* 4,1-2, *Móz.* 5,16-41
[241] *Korán* 5,26-32
[242] *Ter.* 4,2
[243] Uo.
[244] 4Q Gen/b=Q242
[245] DAVILA, R. J. 1988, *Unpublished Pentateuchal Manuscripts from Cave IV Qumran: 4QGenExa, 4QGenb-h, j-k.* unpublished Ph.D. dissertation. Harvard University. a témában még lásd: Vermes G. 1997 *The Complete Dead Sea Scrolls in English*. Penguin
[246] FRÖLICH I. 2000, *A qumráni szövegek magyarul*. Piliscsaba – Budapest
[247] Zsid. 11,4; Tert stb. APTOWITZER 1922. FISHBANE 1979, 23–27.; GINZBERG 1909–1938 v. 1, 55–59. RÉAU 1956, 93–100. SPEISER 1964, 29–38. LEVIN 1991, 111–114. PAINE 2001, 169–189. RATNER 1990, 9–20.
[248] Henry VI (1,3,40); Richard II (2,1,99)
[249] SÜTŐ A. 1978, *Káin és Ábel.* Budapest.

kutató szerint vannak előzményei, például egy sumér történet a nomád életmódot folytató pásztorok és a letelepedett földművesek közötti konfliktusról.[250]

Az Újszövetségben inkább valláserkölcsi szempontból tulajdonítanak fontosságot a történetnek. Káin nem azért gyűlöli Ábelt, mert Isten megáldotta őt, hanem hite miatt[251] és igaz voltáért,[252] így lesz Ábel az első keresztény vértanú[253] és magának Krisztusnak az előképe.[254]

Káin és Ábel neve a héber Qayin és Havel formából vezethető le, s az utóbbi valószínűleg leheletet jelentett, de a Bibliában a mulandó, a hiábavaló metaforájaként említik.[255] Nevükkel kapcsolatban több teória létezik, például az akkád ablu szóval is kapcsolatba hozták Ábel nevét, aminek a jelentése fiú. Újabban azt tartják, hogy az Ábel név egy rekonstruált szóból származik, amely pásztort jelent (rokon a modern arab ibil szóval); Káin pedig egy a Kr. e. 1. évezredi közép-dél arab szóból, a qyn-ből származik, melynek jelentése fémkovács.

A gyilkosság oka a Biblia tanúsága szerint a féltékenység volt, mert Isten nem fogadta el Káin áldozatát, Ábel áldozatát azonban igen. A Midrás asszonyféltékenységről beszél. Azt írja, hogy Káin és Ábel iker lánytestvérekkel voltak megáldva, akiket feleségül is vettek. Ábel menyasszonya volt a szebb, s ez váltotta ki Káin irigységét és haragját. A Midrásban továbbá az is megtalálható, hogy Káin apja nem Ádám volt, hanem az a bizonyos kígyó, amelyik Évát bűnbe vitte. Ezt továbbvezetve azt állítja, hogy Káin kígyófajzat volt, tőle származtak a gonosztevők.[256]

Ábel pusztulása a keresztény hagyományba már egészen korán bekerült, maga Krisztus is említi, és Pál apostol leveleiben is megjelenik. Ezek azonban mártírként említik, nem lelhető fel bennük semmi nemzetiségi vagy vallási hovatartozás oknyomozó értelmezési szándéka. A Biblia keresztény hagyománya olyan prófétaként tartja számon, akit megöltek, és ártatlanul vérét ontották,[257] amivel Krisztus ártatlan halálának előképe lesz.[258]

A II-III. századi keresztény íróknál is több helyen megjelenik, talán elsőként Iustinusnál, akinél zsidók és keresztények lehetséges kettőssége két személyhez kötődik. Nála nem Káin és Ábel, hanem Ézsau és Jákob történetében valósul meg ez a disztinkció.

---

[250] KRAMER 1963, 217-23.
[251] *Zsid.* 11,4
[252] 1 *Jn.* 3,12
[253] *Mt.* 24,35-36; 1 *Lk.* 11, 50
[254] *Zsid.* 12,24; Vö. MKL Ábel címszó.
[255] BROWN, F. DRIVER, S. BRIGGS, C. 1996, *The Brown Driver Briggs Hebrew Lexicon.* Hendrickson Publishers. 210.
[256] KRAUS, N. *Ádám két oldalbordája* http://www.or-zse.hu/hit/hitelet36.htm. (2009.05.16)
[257] *Mt.* 23,25; *Lk* 11,50
[258] *Zsid.* 12,24

Jákob az egyház atyja, Ézsau a zsidóké.[259] Irenaeusnál utalásszerűen megjelenik ez a kettőség, de még nyíltan nem nevezi nevén a hasonlatot[260].

A motívum előfordulása Tertullianusnál a legszembetűnőbb, hiszen több művében is felemlegeti. Az *Adversus Haereticos*-ban a kánaániták tanainak tébolyultságáról szólva[261] megemlíti a szethiták elméletét, miszerint Káint és Ábelt az angyalok teremtették, majd versengtek értük.[262] Az *Adversus Marcionem*-ben az áll, hogy azért tekintett az Isten Ábel áldozatára, mert alázatosan áldozott.[263] A valentiniánusok ellen írt beszédében, tanai összefoglalásánál kiemeli, hogy Ádám hármas lényeget egyesítő természet volt, s ez három utódjának alakjában nyilvánult meg: Káin az üdvösségre képtelen, Ábel a pszükhikosz, Seth pedig a szellemi eredete. Mindeddig láthattuk, hogy interpretálásai általában a tanok környékén forogtak, és nem kaptak etnikai színezetet. Az *Adversus Iudaeos*-nak a témája is igyekszik a címéhez kapcsolódni.

Ábel alakja a körülmetélés ellen szóló érvek között jelenik meg Tertullianusnál, hiszen Ábel – mint Tertullianus említi – nem volt körülmetélve, Isten előtt mégis kedves volt áldozata. Az V. caput elején Káint nevezi a nagyobb fiúnak, Ábelt pedig a kisebbnek, majd a bibliai történetet újra előadja, parafrazeálva a Genezis könyvének ide vonatkozó részét.[264] Az idézet végén már konkrétan rámutat, mit is takar ez a kettőség. Ebből látható, hogy kezdettől fogva megmutatkozott a két népnek kétféle áldozata.

Honnan vezeti le ennek a kettősségnek az eredetét? Nem valószínű, hogy Tertullianus előzmények nélkül hozza be ezt az érvet az argumentációjába, még akkor sem, ha igazának bizonyítása érdekében olykor tendenciózus. Szavainak nyomatékot egy ószövetségi történettel ad: Isten megígérte Ábrahámnak, hogy az ő ivadékában megáldatik a föld minden nemzetsége, és hogy Rebeka méhéből két nép születik, a zsidóké, vagyis Izraelé, és a nemzeteké, vagyis a miénk. A kegyet Isten a születés sorrendje alapján ígérte meg, vagyis az, aki hamarább látott napvilágot a kisebbnek, a fiatalabbnak legyen alávetve. Ilyen módon, mivel a zsidó nép az időben első és "nagyobb" a törvényben való első méltóságnak a kegyelme által, a miénk érthetően valóban kisebb időben, ugyanis az évszázad utolsó felében ért el az isteni kegyelem megismeréséhez.[265]

A magyarázata, ha egy kicsit tendenciózusnak tűnik is, jól tükrözi a korai keresztények és a zsidók viszonyát: testvérek voltak az egyistenhitben, de egymás

[259] Iustinus *Dial* 134,6
[260] Irenaeus *Adv. Haeres* 4,18,2-3
[261] *Adv. Haer*. 47.
[262] Uo.
[263] *Adv. Marc.* 2,12
[264] *Adv Iud.* 5,1-3
[265] *Adv. Iud*. 1,2-3

ellenfelei az üdvösségre formált előjogok alapján. Zsidók és keresztények viszonya több kutatót foglalkoztatott.[266] Tertullianus bizonyosan már korán kapcsolatba került a zsidókkal szülővárosa és Észak-Afrika számottevő zsidó kolóniáján keresztül.[267] Arról, hogy keresztények és zsidók kezdetben nem különböztek, nem voltak ellenségesen elkülönülve egymástól, több helyen is szól Tertullianus. Sok keresztény még mindig megtartotta a zsidók húsvétját, és óvakodott a nem kóser hús fogyasztásától.[268] A keresztény zarándokok ugyanúgy bekötötték a fejüket, mint a zsidók.[269] Szintén ő maga mondja, hogy a zsidók názáretieknek nevezték a keresztényeket*: unde et ipso nomine nos Iudaei Nazarenos apellant per eum*.[270]

Ez az értelmezés hamarosan népszerű lett. Elég Ambrosius *De Cain et Abel* című művére gondolni, amelyet kimondottan ennek a témának szentel. Ambrosius értelmezése megegyezik a Tertulianus-féle értelmezéssel,[271] és vitába száll Iustinusszal.[272] A középkoron[273] át majd egészen az újabb korokig többen használták ezt az érvelést. Mindenképpen megállapítható, hogy Káin és Ábel történetének és figurájának ez a fajta értelmezése, ha először nem Tertullianusnál vetődik is fel, de ő az, aki nyíltan és bővebben kifejti a történetnek ezt a fajta interpretációját, ami innentől kezdve egyre ismertebb lesz a későbbi korok irodalmában és képzőművészetében.

Tehát ezen típus és antitípus páros első megfogalmazójának mindenképpen Tertullianust tekínthetjük.

---

[266] cf. PARKERS 1934, 135-150; PAP-TAPODY 2008, 89-103.

[267] Az afrikai zsidósággal kapcsolatosan lásd SIMON 1946, 1-145, különösen 22-23; BERGER 1892,164, a karthágói keresztény zsidó együttélésre DELATTRE 1895; CIL VIII. 14101 és 14104.

[268] *De ieiunio adv psyhicos* 14,3

[269] *De virg. vel*. 12,1; *De corona* 4,3

[270] *Adv. Marc*. 4,8

[271] Még nem lett pontosan kimutatva, hogy estelegesen Tertullianus lehetett volna forrása.

[272] SAVON, H. 1975, 273-279.

[273] Isidorus Hispalensis *Contra Iudaeos*; Agobard Lugdunensis *De insolentia Iudaeorum*; Amulo Lugdunensis *Contra Iudaeos.*

Dániel könyve a bizonyítás eszköze

Dániel könyvének jövendölései mindig érdekes színfolt voltak a bibliai eszkatológikus jövendölések sorában. Azonban a Kr. e. 1. századi események felfokozták a zsidóság érdeklődését a téma iránt. Ekkor bomlott meg igazából a zsidó vallás egysége, új irányzatok jelentek meg, és ezek igyekeztek újabb és újabb magyarázatokat szolgáltatni a jövendölés mibenlétére, és jeleskedtek annak pontos kiszámításában. Dániel könyve – anélkül, hogy most részletesebben tárgyalnánk megírásának idejét, amelynek meghatározásban kétségtelenül fontos segítséget adott a Holt-tengeri tekercsek felfedezése, most inkább tartalmi szempontja lényeges számunkra.

A mű születése jeles eseményhez is kötődik, hiszen akkor íródott, amikor a babiloni birodalom fővárosát elfoglalták a Kürosz által vezetett seregek. Szintén ebben az évben engedélyezte Kürosz a zsidóknak, hogy hazatérjenek és felépítsék templomukat.

Dániel jövendölése beszél templomépítésről, rombolásról és a Messiásról. Az évszázadok során mindenki más és más magyarázatot igyekezett adni a témában, de egységes álláspont nem létezett, gy aztán 246-ban a nagy tekintélyű Rav így nyilatkozott: „Minden kitűzött végidőpont elmúlt már, a dolog most már csak a bűnbánaton és a jó cselekedeteken múlik[274].”

Erről Maimonidész így írt a középkorban: „Dániel korának mélységes tudományát tárta fel, mivel azonban ugyanez előttünk rejtve van, ezért az áldott emlékezetű bölcsek eltiltanak minket attól, hogy az eljövendő időket kutassuk, számítgassuk, mivel ezzel megbotránkoztathatjuk az egyszerű embereket, és azt a tévedést sugallhatjuk nekik, hogy az idők már elteltek, és Ő [a Messiás] mégsem jött el”[275]. Erre írja Ruff Tibor találóan a fentebb idézett egyik cikkének befejező részében: „A tiltásnak mindenesetre nem volt elegendő foganatja: mind zsidók, mind keresztények azóta is gyakran foglalkoznak a dánieli előrejelzéssel[276].”

És mindez igaz az ókeresztény korra is, mert élénken foglalkoztatott mindenkit a kérdés, hogy mennyire lehet Krisztus születésével kapcsolatba hozni a jövendölést (Keresztelő Szent János, Pál apostol stb.). A megközelítés nem volt egységes, de a lényeg ugyanaz maradt: mikor kell eljönnie a Messiásnak, és hogy Krisztus valóban elérkezett-e ezen az időponton belül?

---

[274] RUFF T., 2006, A Messiás-kód, Dániel elrejtette könyvében a megváltás dátumát? *Hetek* X. 24.
[275] Maimonides *Igeret Témán* (A jemeniekhez írt levél) 3.24; Vö.: Davidson, H. A., 2005, *Moses Maimonides: The Man and his Works*, OUP
[276] RUFF T., 2006,

Tertullianus is hasonló módon igyekszik ebben a vitában a dánieli jövendölésben rejlő érvelési lehetőségeket kiaknázni. Fontos kérdés az, hogy a vitapartnernek bebizonyítsa, természetesen újból a Biblia segítségével, hogy Krisztusnak meg kellett születnie, sőt szenvednie is kellett, és mindezek be is teltek a maguk idejében. De még tovább menve, azt is szerette volna bizonyítani, hogy a jövendölések arról is szólnak, miszerint a templom le lesz rombolva, a zsidó nép pedig földönfutóvá válik, hazájuk fel lesz égetve, ami be is következett Kr. u. 70-ben kora tavasszal.

Tertullianus érvei alátámasztása érdekében fel is sorakoztatja az antik világ uralkodóit, és a jövendölés évszámítását. Ezt pontosan Kürosz uralkodásától kezeli, ami logikusnak is mondható, hiszen, amint már említettem, Kürosz fontos engedményeket tett a zsidók irányába – jóllehet a templomot nem uralkodásának első évében építették újra – és így uralma igazi mérföldkő, amelyről valóban szólhat a próféta jóslata. A Krisztus előtt élő uralkodók sorát Augustus zárja, akinek uralmát 46 évre teszi, s bár – amint maga Tertullianus is állítja – túlélte 15 évvel Krisztus születését, mégis uralma teljes egészét oda kell sorolni a Krisztus előtti uralomhoz, mert így lesz meg a megjövendölt 62 és fél évhét, aminek el kell telnie Krisztus eljöveteléig. Nem tekinthető teljes anakronizmusnak a 15 év problematikája, mert Tertullianus uralkodó listája, amint már korábban említettem, az uralkodók éveinek számát tartja meghatározónak az évhetek számolása szempontjából és nem az ezek alatt történt jeles események pontos dátumát. Ennek jogosultságát az is alátámasztani látszik, hogy a dánieli jövendölés Theodotion-féle változatában az szerepel, hogy ezen időhatárokon belül, tehát nem napra pontosan van kijelölve. Ha ezt figyelembe vesszük, akkor mindenképpen logikusnak látszik a levezetés, ha néhol talán történelmietlen – ne feledjük nem a történések sorrendje volt a fontos, hanem az ezek sorába beilleszkedő keresztény megváltás történet igazolása –, de az érvelés levezetése logikus. Annyira logikus, hogy ezek után könnyen ki tudja mutatni, hogy a jeruzsálemi templom bukása, és a zsidók szétszóratása ugyanilyen pontosan meg volt jövendölve.

A következő táblázat ennek az összefoglalását próbálja mutatni:

Uralkodó	év	hónap	nap
Darius	19		
Artaxersés	41		
Kürosz	24		
Argos	1		
Darius Melas	21		
Makedón Sándor	12		
Sótér	35		
Philadelphus	38		

Euergetés	25		
Philopatór	17		
Epiphanés	24		
Euergetés	27		
Sótér	38		
Ptolemaios	37		
Kleopatra	22	5	
Augustus+Kleopatra	13		
Augustus	43		
	437	5	
Évhetek	437*12=5244+5=(5249/12)/7=62,5		
Tiberius	22	7	28
Caligula	3	8	13
Nero	11	9	13
Galba		7	6
Otho		3	5
Vitelius		8	28
	36	42	93
Hiányos	(36*365+42*30+93)/365/7=5,6	5,6	
Claudiusszal	(49*365+42*30+93)/365/7=7,5	7,5	

A táblázat császár listáján világosan látható, hogy Claudius neve és uralkodási éve kimaradt. Ezt lehetne a szerző figyelmetlenségének a számlájára írni, azonban, amint a számítások mutatják, a végeredménynek tartalmaznia kell Claudius uralkodását is, hiszen csak így jön ki a szükséges 7 és ½ évhét. Egyik császár uralkodásának évszámai sem lennének megfelelőek – 13 évre lenne szükségünk –, hiszen maga Augustus is Krisztus születése után a Tertullianus féle számítás szerint 15 évet uralkodott, tehát nem illik a képletbe. Vespasianus, akinek uralma az előbbi logika alapján – miszerint azon uralkodók évszámai kerülnek felsorolásra, akik alatt a jövendölés szempontjából fontos esemény történt – joggal hiányzik a felsorolásból, 10 évig uralkodott.

Miért is maradt ki Vespasianus a felsorolásból? Sőt Claudius is? Vespasianus uralma, matematikai szempontból kényelmetlen lett volna az érvelés folyamatában, de Tertullianus azért is elhagyhatta, minden különösebb magyarázat nélkül, mert a zsidók leverésére irányuló háború már korábban megkezdődött, a Jeruzsálem elleni harckészület szintén már az előző császár uralkodása alatt kezdődött, és a döntő győzelmet nem is maga a császár vívta, hanem Titus. Claudius mellőzése, valószínű lacunára, másolói hibára vezethető vissza, amint Trankle is megjegyzi, aki explicite nem nevezi meg a lacunát, bár értelmezése ennek lehetőségét sem veti el.

Noha a magyarázatok néha nem tűnnek eléggé dokumentáltaknak, a kérdés lezárásaképpen azt lehet megfogalmazni következtetés gyanánt, hogy Tertullianus előtt egyetlen fontos probléma lebegett: a megváltás igaz voltának és a zsidók szomorú sorsának

bizonyítása, és semmiképpen sem a teljes történelmi pontosság. Ennek a felsorolásnak közepén természetesen maga Krisztus áll, ami a kérdés sarkalatos bizonyítási pontja. Ez a próféta jövendölésében is olyan referencia pont, amely két részre osztja a jövendölést, beiktatva a templom építésének és lerombolásának ideje közé. Emellett azonban nem mellékes kérdés annak beillesztése sem, hogy a jeruzsálemi templom lerombolása is meg volt ugyanebben a próféciában jövendölve: a zsidók bűnhődni fognak bűneik miatt, elvesztik az isteni kegyelmet, aminek fontos jele, hogy a templom le lesz rombolva. Ez azonban történelmi tény, amit már a zsidók sem tudtak tagadni Tertullianus korában, amint történelmi tény volt a templom újraépítése is a babiloni fogság után, és e kettő között akkor ugyanilyen történelmi ténynek kell tekinteni Krisztus eljövetelét, akiről szintén beszél Dániel próféta.

Az Adversus Iudaeos szerkezete

A klasszikus retorika is elfogadja és vallja azt a nézetet, hogy a retorikában fontos támpont a szerző és a hallgató, a szerző és az olvasó kapcsolata. Jelen esetben az ilyen irányú elemzés előbbre viheti a kutatásokat a II. századi zsidók és keresztények közötti kapcsolat megismerésében. A modern irodalmi és narratív elemzések kifejezéseit használva,[277] amelyek különbséget tesznek absztrakt és konkrét olvasó között, a mű olvastán arra a következtetésre juthatunk, hogy jóllehet Tertullianus, elsősorban keresztényeknek szánta művét, mindazonáltal úgy komponálta meg, hogy figyelembe vette: keresztények és zsidók is kezükbe fogják majd venni az alkotást. Absztrakt olvasói között ott voltak mindazok, akik részt vettek a kiindulópontul szolgáló vitában akár vitázóként, akár hallgatóként. Konkrét olvasói közé pedig a korabeli keresztényeket, zsidókat és az egyistenhit gondolatával foglakozó pogányokat számíthatjuk.

Célként fogalmazódhatott meg egy olyan kézikönyv megszerkesztése, melyben Tertullianus bemutatja a keresztény vallás mibenlétének alaptételeit és bebizonyítja annak létjogosultságát a zsidó kritikákkal szemben, ugyanakkor érvelési technikákat tár a keresztények elé, amelyeket felhasználhatnak a zsidókkal való vitáik során.

[277] Vö. FÜGER, W. 1972 Zur Tiefen Struktur des Narrativen: Prolegomena zu einer Generativen Grammatik des Erzhälens. *Poetica* 5. 268-292. LINVELT, J. 1981 *Essai de typologie narrative.* Paris.

A második századi retorika mint keret

A kor retorikai ízlésének alakulását nagymértékben befolyásolta a második szofisztika. A második szofisztikának nevezett irodalmi mozgalom a Kr. u. 2–3. század talán legmeghatározóbb szellemi áramlata volt a Római Birodalom keleti, görög nyelvű felében.[278] Az elnevezéssel először Philostratosnak *A szofisták életéről* írt művében találkozunk, aki ezt az irányzatot megkülönböztette a Szókratész korában virágkorát élő első szofisztikától, amelyet filozofáló retorikának tartott. A „szofista" név a 2–3. században elsősorban a hivatásos, közönség előtt fellépő szónokokat jelentette, akik beutazták a Római Birodalom görög nyelvű területeit, hogy szónoklataikkal elkápráztassák közönségüket, és hatalmas összegeket szedjenek be fellépti díj gyanánt. A legtöbbjük műveit alig ismerjük, noha ők voltak azok az értelmiségiek, akik leginkább meghatározták a kor görög kultúrájának arculatát. Az irányzat legismertebb képviselői Dion Chrysostomos, Ailios Aristeidés, a már említett Philostratos és a szíriai származású Lucianos voltak. Közös vonásaik közé tartozott, hogy csaknem valamennyien a klasszikus görög világ pereméről származtak, előbb-utóbb azonban a régi görög kultúrközpontok valamelyikében, leginkább Athénban telepedtek meg. A szép beszéd képessége segítette hozzá őket ahhoz, hogy a társadalmi ranglétra mind magasabb fokaira jussanak, és sokan igen tekintélyes vagyonra tettek szert, majd kapcsolataiknak köszönhetően a legbefolyásosabb polgárok sorába kerültek. A szofisták szellemi teljesítménye azonban nem állt arányban tekintélyükkel és társadalmi megbecsültségükkel, minthogy műveik tárgyául többnyire lényegtelen, semmitmondó témákat választottak. A témaválasztás tehát ellentétben állt a szónoki kidolgozás messzemenő stílusbeli tökéletességével. Ezen persze aligha csodálkozhatunk, sőt, némi túlzással azt is mondhatjuk, hogy ez a folyamat valójában szükségszerű volt. Szem előtt tartva, hogy a szofisták közül sokan maguk is mintegy idegen nyelvként iskolában tanulták meg a klasszikus, tiszta görög nyelvet, mely jelentősen eltért a kor beszélt nyelvétől, a koiné irányába haladó görög köznyelvtől, nem meglepő, hogy szónoklataikkal valóságos divatot teremtettek a klasszikus kor attikai irodalmi nyelvének. Ezek a szónokok vállalták a görög műveltség elsajátításának fáradságát, és végigjárták annak egész iskoláját. Az ilyen pályára lépő fiatalnak a retorika alapjaival együtt a művelt görög nyelvet, azaz az attikai dialektust is meg kellett tanulnia. A rétoriskolák sokféle gyakorlatának csúcsán a tanár és a többi hallgató előtt elmondott

[278] A második szofisztikához Vö. ANDERSON, G. The Pepaideumenos in Action: Sophists and Their Outlook in the Early Empire, In: *ANRW* II 33, 1, 1990, 79–208, Uő: 1990, The Second Sophistic: Some Problems of Perspective, In: Russel, D.A. (ed.), *Antonine Literature*. Oxford. 91–110; SZILÁGYI JÁNOS Gy. 1974, *Lukianosz összes művei II*. Budapest. 717–798.

iskolai beszédek, a *declamatiók* álltak. Ezeket a beszédeket az ún. bevezető beszédek, a *prolaliá*nak nevezett előadások előzték meg, amilyeneket például Apuleius *Florida* című gyűjteményében találni. Ezek rövid, nyitányszerűen hatásos és figyelmet felcsigázó bevezetések voltak egy hosszabb előadáshoz. A hagyományos három beszédfajta, a törvényszéki, a tanácsadó (politikai) és a bemutató szónoklat (*declamatio*) közül főleg az utóbbi lett mind jelentősebb. Noha valós történeti alakok és események is alapul szolgálhattak ezeknek a gyakorlatoknak, a császárkorban a deklamációk mindegyik fajtájára jellemző volt a realitástól való távolság, a bravúrt pedig a minél képtelenebb helyzetek kitalálása és a minél virtuózabb érvelés jelentette. Moralizáló beszédeikben a szofisták olykor jogi természetű témákat is tárgyaltak (*controversiae*), mint például a házasságtörés, de egyéb más becsületbeli kérdésekre is keresték a választ. Ezen alkalmak során a hallgatóság közbeszólásai akár az eredetivel teljesen ellenkező irányba is terelhették a szónok gondolatait. Ez utóbbi szónoklatoknak különféle türannoszok, kalózok voltak a legjellegzetesebb szereplői. Ezen túl az ún. epideiktikus beszédek is jellegzetes megjelenési formái voltak a szofista gyakorlatnak. Ide tartoztak a temetési beszédek, a születésnapi magasztaló szónoklatok, és azok a bemutató jellegű beszédek is, amelyek valójában a deklamációk közé sorolandók: így például a különböző épületek felavatásakor tartott beszédek. A császárt vagy egy adott várost dicsőítő beszédek (*enkómion*) sem voltak ritkák, a leghíresebb ezek közül Ailiosz Ariszteidész Rómára mondott szónoklata. Más különleges alkalmak is kiváló lehetőségeket kínáltak a szofistáknak előadói tehetségük villogtatására: Ariszteidész például panaszos hangú szónoklatban örökítette meg a Smyrna városát elpusztító földrengést. Az epideiktikus jellegű beszédeknek egyik különleges csoportját alkotják azok a szónoklatok, az ún. *ekphrasziszok* vagy műleírások, amelyek képeket, szobrokat, különféle épületeket tárnak a hallgatóság elé, rendkívül érzékletesen és plasztikusan jelenítve meg a szóban forgó tárgyakat. Ide kapcsolhatók az olyan, már-már valószínűtlenül bizarr és hasonlóképpen virtuóz hatású enkómionok is, mint például a légy, a papagáj vagy a kopaszság dicsérete, amelyek témájukat tekintve ugyancsak teljességgel jelentéktelenek, a míves nyelvi megformáltságnak azonban kiváló iskolapéldái. Játékos-tréfás tartalmuk miatt ezeket *paignion*oknak[279] is nevezték[280].

Perrry azt írja, hogy e kor szerzői saját koruk nagyszerűségének hatása alatt álltak, nem nagyon érdekelte őket a valóság, inkább ábrándokkal, túlvilági kérdésekkel foglalkoztak. Ez volt a romantikus novella, a próza diadalának a kora [281]. A szónoklat célja az volt, hogy megindítson, gyönyörködtessen, provokáljon, elrettentsen, buzdítson,

[279] *paignion* „játékszer", s a *pais* „gyermek" szóval áll etimológiai kapcsolatban
[280] KISS S. 2003 Arnobius és a második szofisztika. *Könyv és Könyvtár*. XXV. 90.
[281] PERRY, B. E. 1995, Literature in the Second Century. *CJ.* 50: 295, 297.

vigasztaljon, feltüzeljen, csillapítson, vagy elcsábítson, egyszóval vonzó legyen.[282] Azt nem lehet kijelenteni, hogy Tertullianus a szofisztika elkötelezettje lett volna, de nagyon sok ponton közös gondolatiság köti össze Tertullianust és a második szofisztikát, amelynek értelmezésekor számolni kell az időbeli és a földrajzi közelséggel.

Iuvenalis azt állította, hogy Afrika a szónokok szemináriuma volt. A II. század második felének két legfontosabb irodalmi személyisége afrikai volt (Fronto, Apuleius), akik a szónoklatban jártasak voltak.

Ha az *Adversus Iudaeos*t ebbe a korban és ebben a környezetben helyezzük el, akkor érvényesen kijelenthetjük, hogy a mű nem létező eseményt vesz alapul és fikciós állítások sorozatát állítja az olvasó elé. Vagyis: a bevezetőben említett párbaj zsidó prozélita[283] és a keresztényközött, nem létezett (ezzel mintegy azt sugallva, hogy hasonló összetűzések már régen nincsenek). Ebben az esetben az olvasóközönség kérdése leegyszerűsödik, s egy, a korábbiakkal ellentétes következtetésre juthatunk: kimondottan a keresztények számára készült az írás, mégpedig azért, hogy segítsen a kereszténység mibenlétének pontos meghatározásában. Mindez logikusan és szabályszerűen következne, ha Tertullianust éppen olyan logikusan követhető és a szabványokhoz ragaszkodó írónak tekintenénk, mint pl. Frontót vagy Apuleiust.

Az idősebb Seneca és Pseudo-Quintilianus *Controverisae*je olvasásakor azt láthatjuk: annak ellenére, hogy a választott téma lehetett egészen irreális, de ez nem volt mindig törvényszerű. Egy-egy téma a történelemből vagy egy aktuális törvény kapcsán előálló helyzetből is felmerülhetett. A téma nem mindig távolodott el annyira a realitástól, mint a szerzők maguk. Bonner[284] bővebben elemzi ezt a kérdést, és a Pseudo-Quintilianus-féle *Declamatio minor* kapcsán egy sor példát vonultat fel a római törvényekből és máshonnan is arra vonatkozólag, hogy milyen témákat használhattak: gyilkosság, mérgezés, árulás.

Néhányan, mint például a tradicionalista Messala, teljességgel elvetették a *declamatió*t míg mások, mint pl. Quintilianus úgy gondolták, hogy a *declamatio* hasznos lehet a tanítványok oktatásánál, ha éppen egy igazi törvényszéki esetre készíti fel őket. A legjobb módszernek pedig azt tartották, ha a beszédíró az esetet, a kiinduló témát egy valóságos eseményre, létező törvényekre alapozva mintegy valós eljárást folytatott le. Tertullianus minden jel szerint ugyanolyan hagyománytisztelő lehetett, mint Quintilianus. Nem tagadta meg a

[282] Fronto *De eloquentia* 3,5 LCL 113,76

[283] A görög *proszélütosz, jövevény* szóból származik, jelentése: a zsidóságban és az Ószövetségben a zsidóságba megtért, körülmetélkedett pogány (*Mt 23,15; ApCsel 2,10; 6,5; 13,34*).

[284] BONNER, S. F. 1949 *Roman Declamation in the Late Republic and the Early Empire.* Liverpool.

controversiae létezését és nem állt olyan divatos irányzatok szolgálatában, amelyek megengedték maguknak valótlan témák féktelen használatát, csak azért, hogy lírai színben díszelegjenek.

Az, hogy egy zsidó prozelita és egy keresztény találkozott, a hétköznapi életben megtörténhetett. Tertullianus arról beszél, hogy nézete szerint mit mondhatott a keresztény vitázó, illetve mit nem; és ami szintén fontos, hogy mit kellett és lehetett hasonló helyzetekben egy kereszténynek mondania. Éppen ezért lehet azt állítani, hogy írása egy *controversia* – igazából vitapontok felállítása egy perben –, és nem tart igényt arra, hogy egy elmondott szónoki beszéd írásos rögzítése legyen. Igaz, erre nem sok bizonyítékunk van, de egyáltalán nem volt idegen a kor szokásaitól, sem pedig az igazi szónok – akár cicerói – ideáljától, hiszen maga Cicero is használta ezt a műfajt.[285]

Az a képzési ideál, amelyet Cicero felvázolt, a köztársaságkorból a császárkorba való átmenet után törés nélkül folytatható volt, ebben a korban lett a retorikának olyan politikai-társadalmi háttere, amely lehetővé tette, hogy a képzés elsőrangú médiuma legyen. A retorika ennek köszönhetően nem indult teljesen hanyatlásnak (formai értelemben biztosan nem, tartalmi szempontból Tacitus *Dialogus de oratoribus*ában olvashatunk a hanyatlás jeleiről). A politikai forma, s ezzel együtt a szónoklat gyakorlati feltételei változtak, a retorika továbbra is fontos szerephez jutott: császári bürokrácia, külpolitika és a standardizált és kodifikált joggyakorlatban: bizonyos értelemben még tágabb lett felhasználásának köre.

A nyilvánosság fent említett területein kívül ekkor indultak virágzásnak a nyilvános deklamációk, amikor megadott témáról kellett rögtönözve, közönség előtt szónoklatot tartani.

Mindez mutatja, hogy a császárkorban a nyelv és az igényes beszéd iránti érdeklődés nemhogy csökkent volna, hanem tovább fokozódott. A retorikaoktatás Rómában, ahol szónoki képességek iskolázására nagyobb súlyt fektettek, még dominálóbb erővé vált, mint Görögországban. Az oktatásban, vagyis már az alapfokú képzésben is központi szerepet játszottak a grammatikai tanulmányokon és a kiemelkedő jelentőségű szerzők olvasásán kívül a praktikus gyakorlatok is: különféle, az életkor és képzettségi szint szerint változó deklamációk (*controversia / suasoria*) formájában. Ennek a gyakorlatnak voltak ugyan bizonyos kezdeményei a görög retorikában is (ott nevük *progymnasmata*), de az idősebb Seneca beszámolója szerint ez olyan gyakorlat, mely a

[285]SCHURGACZ, K. 2004, *Die Deklamatio in L. Sergium Catilinam: Einleitung, Text, Übersetzunug, Kommentar*. Trier in Bochumer altertumswissenschaftliches Colloquium, Bd. 58.

római köztársaság vége felé alakult ki.[286] Az *Adversus Iudaeos*t Tertullianus is inkább irodalmi fikcióként kezeli és tanító jellegű írásnak szánta, melyben a vita, az összetűzés, a szócsatározás valóságos megtörténte bizonytalan.

A keresztényekre – annak ellenére, hogy ők is ebben a világban éltek – nem lehetett teljességgel alkalmazni a fenti sémát, hiszen egészen másra kellett használniuk a fennálló eszközöket, lehetőségeket, mégpedig saját igazuk bizonyítására, az ellenük felmerülő vádak visszaverésére és azok hitelének lerontására, hiszen elég gyakran voltak kitéve nekik. Ebben az esetben a retorikai, eredeti törvényszéki és deliberációs stílus tűnt a legmegfelelőbbnek, ennek célkitűzései segítettek legjobban a keresztény hit védelmének érdekében (az ártatlanok védelmében kiállni, az államot meggyőzni, hogy változtasson a keresztényekkel szemben folytatott politikáján). Érthető, hogy a korabeli kereszténység irodalma arra összpontosít, ami legkézenfekvőbb és létfontosságú.

Ez különösen igaz Tertullianus esetében, aki nem saját műveltségének üres, tartalmatlan fitogtatását tartotta fontosnak, hanem annak felhasználását az érvelés fonalának a pontos végigvezetéséhez.[287] Ezen a véleményen van Fredouille is, aki azt állítja, hogy Tertullianus mint keresztény író egészen más nézetet vallhatott, mint pogány kortársai, hiszen nem volt alávetve azoknak a társadalmi, politikai ellentmondásoknak, amelyeknek ők ki voltak téve, és az esztétikai divatok változását is – szinte kívülállóként csak a pálya széléről figyelte. Ő volt az, aki ebben a korban olyan fontos elvárást fogalmazott meg a retorika feladataként, mint a beszéd hasznossága, vagy is az *utile*. A beszéd pedig úgy lesz *utile*, ha feladatának a keresztény hit védelmét tekinti. Ezzel pedig nem valami újat teremt, hanem visszaadja a retorikának a köztársság korában megélt méltóságát.[288] Tertullianus ilyen módon egyszerre jelenik meg védőként és támadóként. Védőként megrendelője, jelen esetben magának az Istennek, ügyét veszi kézbe. Már ismerjük a hallgatóságot, amelynek végeredményben döntő szerepe van a végkimenetel milyenségének kibontakozásában.

A továbbiakban az *Adversus Iudaeos* retorikai felépítését elemezzük azt bizonyítván, hogy az esetlegesen felmerülő lakunák ellenére is egységes kompozícióval van dolgunk.

---

[286] *Contr.* 1, 11-13
[287] BARNES, T.D. 1971, 204.
[288] FREDOUILLE, J. C. 1972, *Tertullien et la conversion de la culture antique.* Paris. 172.

Exordium

A szónoki beszéd bevezető részét *principium*nak is szokták nevezni. Cicero azt mondja róla: *Exordium est oratio animum auditoris idonee comparans ad reliquam dictionem: quod eveniet, si eum benivolum, attentum, docilem confecerit. Quare qui bene exordiri causam volet, eum necesse est genus suae causae diligenter ante cognoscere*.[289] Tehát a hallgatóságot jóindulatúvá, figyelmessé, engedelmessé kell tenni. Mi szükséges ehhez? Szükség van *dynamis*ra, technikai jártasságra, és a nagy elődök tanácsaira. A *Rhetorica ad Herennium* bevezetője két fajtáját különíti el az ügy milyenségétől függően: a közvetlen bevezetés a becsületes ügyhöz, míg a közvetett az, amelyik a becstelen ügyhöz tartozik.
Az *exordium* a beszéd nyitó része, amelyben a szónok a hallgatóságát felkészíti az elhangzandók befogadására, megnyeri tetszésüket és felkészülnek az útmutatások befogadására. A változatosság kedvéért említsük meg a *De praescriptione haereticorum*-ot, ahol Sider egy 40 *caput*ot felölelő *exordium*ot állapít meg, a dolog érdekessége még az is, hogy az egész mű 44 *caput*ból áll.[290] Van eset, amikor a *partitio* megelőzi az *exordium*-ot pl. *De car. Christ.*, ahol ezt a részt éppen Markiónnak szenteli.[291]

Az *Adversus Iudaeos exordium*-a rövidre szabott, 1,1-3-ig terjed. Ebből ismerjük meg azt a korábbi eseményt, hogy ti. a zsidó prozélita és keresztény közötti vitatkozásról van szó, amely Tertullianust arra késztette, hogy megírja ezt a művet. Hasonlóképpen van az *Adv Marc.* esetében is, ahol azt is megtudjuk, hogy mi vezetett a mű megírásához (*Adv. Marc.* 1,1,1-2). Azt, hogy milyen *causá*t akar Tertullianus felhasználni, pontosan nem tudjuk, de megjegyezhetjük, hogy nem szánt nagy teret az olvasók megnyerésére, sem pedig saját hitelességének a bizonygatására. Talán teszi ezt azért, mert konkrét olvasóihoz szól, akiknek, úgy gondolja, nem kell bizonyítania szava hitelességét.

Egy pár hangsúlyozott ellentéttel alapozza meg érveinek indítását. Célja, hogy a korábbi vita herce – hurcás és nem szabványosan hosszú időtartama és értelmetlensége miatt a felmerült kérdéseket pontosabb forrásismeret birtokában írásban újra tárgyalja és lezárja.[292]

Tehát Terullianus azt állítja, hogy amit a vitázó felek hosszú időn keresztül nem voltak képesek megtárgyalni, azt ő röviden, lényegre törően, részrehajlás nélkül fogja

---

[289] *Inv.* 1,20
[290] SIDER, D. R. 1971, *Ancient Rhetoric and the art of Tertullian.* Oxford. 25-26.
[291] SIDER 1971, 27-28.
[292] *Adv. Iud.* 1,1: *Alternis vicibus contentioso fune uterque diem in vesperam traxerunt. Obstrepentibus quibusdam ex partibus singulorum nubilo quodam veritas obumbrabatur. Placuit ergo, [ut] quod per concentum disputationis minus plene potuit dilucidari, curiosius inspectis lectionibus stilo quaestiones retractatas terminare.*

elemezni. Mindez az olvasó megnyerését szolgálja. Az *exordium* rövidsége ellenére nagyvonalakban megtudjuk a további fejlemények lehetséges menetét. Mi is hát a cél? Az, hogy Izrael, vagyis a zsidók ne gőgösködhessenek! Meg kell jegyezni, hogy más hasonló jellegű írásaihoz képest, Tertullianus nagyon visszafogottan indít.

Az *exordium* központi kérdése az, hogy a pogányok részesülhetnek-e az isteni kegyelemben.[293] Tertullianus azzal kezdi érvelését, hogy az, aki ezt kijelentette, maga is pogány eredetű. Valószínűleg a prozélita azzal érvelt, hogy ő, annak ellenére, hogy pogány származású, ha a zsidók sorába állott, már nem érvényes rá a fent említett Izajási jövendölés, miszerint a pogányok nem érnek semmit Isten színe előtt.

Természetesen a szerző ez ellen érvel, és azt állítja, hogy a pogányok igenis részesedhetnek az isteni kegyelemben, sőt mi több, éppen ők kerültek a zsidók helyébe mint az isteni kegyelem igaz befogadói.

Stíluselem:
alliteráció
retractatos terminare 1,1

Narratio[294]

Az antik retorikában a szónoki beszéd második része, az ügy, a téma kifejtése. Az elbeszélésben a szónok az alábbi kérdésekre válaszolva szervezi a szöveget: quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando?

A *Rhetorica ad Herennium* ezt írja: *Narratio est rerum gestarum aut proinde ut gestarum expositio*.[295] Quintilianus szerint a *narratio* a beszédnek az a része, ahol feltárhatjuk a valós vagy fiktív (de valószínű) dolgokat. A római szerző még arra is figyelmeztet, hogy az elbeszélés nem a bizonyítás, hanem a megbizonyosodás helye[296].

Tertullianus műveiben gyakran kérdéses a *narratio* elhelyezkedése, sőt mi több: léte. Az *Apologeticum*ban nincs külön *narratio*[297], a *De pud.*-ban a *narratio* az *exordium* részei közé ékelődik be,[298] az *Adv Marc.*-ban egy egész *caput*ot foglal el.

---

[293] *Adv. Iud.* 1,2: *Nam occasio quidem defendendi etiam gentibus [sibi] divinam gratiam hinc habuit praerogativam, quod sibi vindicare dei legem instituerit homo ex gentibus nec prosapia Israelitum Iudaeus.*

[294] Dunn a *narratio* létét kérségbe vonja, estleg a *partitió*ba ágyazva képzeli el. Ennek azonban semmi alapja nincsen, hiszen világosan elkülöníthető a narratio a több beszédrészektől.
Vö. DUNN, G. D. 2008, *Tertullian`s Adversus Iudaeos: a rethorical analysis.* Washington. 65.

[295] *Rhet. ad Her.* 1,1,4

[296] *Inst. orat.* 4,2,64

[297] SIDER 1971, 29.

[298] SIDER 1971, 31.

Az *Adv. Iudaeos*ban a *narratio* az 1.3-1.4a-ig tart és alaptulajdonsági közé tartozik: *brevis, aperta, probailis,* és a következő kérdésekre adja tömren a válszat: quis? quid? quibus auxilii, cur?

Tehát az Isten maga az, aki megígérte, hogy két nép fog születni, mégpedig Ábrahám és Rebeka ivadékából, mindkettőt *gens*nek nevezték, hogy nehogy valamelyik neve alapján magának követelje a kegyelem előjogát.

Stíluselemek:

alliteráció

stillicidium situlae 1,3

imago
nubilo quodam veritas obumrabatur 1,3

interpretatio
idoneus pollicitator et fidelis sponsor 1,3

ellentét
utique Iudaeorum, id est Israelitum, et gentium, id est noster 1,3

Partitio

Ez a beszédrész a bizonyítás előfutára, olyan pontja a beszédnek, mely nélkül a legjobb érvelés is bizonytalanná válhat a folyamatosság és a rendezettség hiányában. A megjelölés és a téma szempontjából a tárgy lehet egyszerű (*simplex*), vagy összetett (*iuncta*).

Az *Adv. Iudaeos*ban a *partitio* 1,4b-től kezdődik[299] és egészen a 2,1-ig tart.

Itt egy egyszerű kérdéssel, egy *quaestio simplex*-szel indít: *Cur…?*[300] Azt mutatja be, hogyan teljesítette Isten ígéretét, amelyet Rebekának tett: *Duae gentes in utero tuo sunt, et duo populi de utero tuo dividentur*, továbbá: *et populus populum superabit, et maior serviet minori.* Ezek alapján Tertullianus szerint a zsidó nép nagy tévedésben élt, amelynek mibenlétét a *refutatió*ban tárgyalja majd bővebben. Érdekes, hogy egy szokásos vádbeszédben a vádló általában azzal érvel, hogy a vádlott valami vétséget, bűnt követett el, míg a védelem azt igyekszik bizonyítani, hogy a védelembe vett fél nem felelős ezért a tettért. Ezzel szemben Tertullianus Isten védelmére nem azt hozza fel, hogy nem tett

[299] Dunn, mivel a *narratió*t mellőzi az 1.3-tól kezdődően tárgyalja a *partió*t. Vö. DUNN 2008, 66.

[300] *Adv. Iud.* 2,1: *Cur etenim deus universitatis conditor mundi totius gubernator hominis plasmator universarum gentium sator legem per Moysen uni populo dedisse credatur et non omnibus gentibus adtribuisse dicatur?*

semmit, hanem éppen ellenkezőleg, igen is tett, mégpedig egy jó ígéretet a pogány népeknek, amelyet Rebeka által be is tartott.

A zsidók pedig azzal vádolták, hogy nem tett semmit annak érdekében, hogy ez csak a zsidó népre legyen érvényes. Ez az egyenlet azonban felcserélhető, mégpedig úgy, hogy a zsidó álláspont Isten védelmét szolgálja, míg a keresztények azt állítják, hogy Isten tett valamit, mégpedig valami jó, csodálatos dolgot, és semmiképpen sem valami rosszat. Tertullianus szerint Isten azért lehet egyedül vétkes, mert valami jót tett (ti. a zsidókat felcserélte sorrendileg a keresztényekkel), vagy megfordítva, éppen, hogy ártatlan abban a vádban, miszerint nem tett semmit, hiszen tett valamit: megváltoztatta a kegyelemhez való jutás sorrendjét.

A 2,1, ami önmagában egy igazi tömör *refutatio* lehetne, valójában nem más, mint a 1,8.-ban[301] már elhangzott tertullianusi vélemény pontos, céltudatos további kifejtése. Nem az elkalandozás, a sok komoly vagy komolytalan kijelentés sorjázása, a tényállás feltárása, hanem *summam quaestionis certis lineis terminare* a cél[302]. Továbbá röviden kijelöli, hogy mi következik:

a *refutatio*-ban: a régi törvény érvényességének a megszűnése

a *confirmatio*-ban: az új törvény megszületése

Tertullianus végeredményben két dolgot szögez le: egyrészt, hogy a zsidók kiestek az örökségből, másrészt, hogy a Krisztus iránti elkötelezettségüknek köszönhetően a pogányok kerültek a helyükre. Ki mellett is kötelezték el magukat? A Krisztus mellett, aki meg lett ígérve, és aki el is jött mint új törvényhozó. Tehát ezekkel a kérdéssekkel találkozunk bővebben a *refutatio*-ban és a *confirmatio*-ban.

Stíluselemek:

alliteráció

Nam et secundum divinarum scripturarum memorias populus Iudaeorum 1,6.

derelicto deo idolis deservivit et divinitate abrelicta simulacris fuit deditus dicente 1,6.

szinoníma:

deus…gentibus sator 2,1

interperetatio

duo populi duae gentes 1,4

anterior tempore et maior tempore 1,5

derelicto de idolis deseruit 1,6

---

[301] *Adv. Iud.* 1,8: *Sic namque populus minor id est posterior populum maiorem superavit, dum gratiam divinae ignationis consequitur, a qua Israel est repudiatus.*

[302] *Adv. Iud.* 2,1: *Igitur gradum conseramus et summam quaestionis certis lineis terminemus.*

divinitate abrelicta simulacris fuit deditus 1,6.

Refutatio

A beszédnek egyik leglényegesebb része a bizonyítás. Elvontabban *argumentatió*nak is szokták nevezni, de ismert a görög *pisteis* illetve a latin *probationes* megjelölés is. Ennek szövege egyszerű stílusú, a szónok céljainak alárendelve a logika és az *éthos* jellemzőit használja fel, s így lesz a gondolat megváltoztatásán keresztül a meggyőzés egyik csúcspontja.

A bizonyítás értékét a sikeressége adja meg. Cicero szerint a bizonyítás által „nyer ügyünk hitelt, tekintélyt és a beszéd által kapcsolódik a szilárd bizonyossághoz."[303]
A bizonyításnak két fajtája ismert a klasszikus elméletben, a művészeten kívüli (*pisteis atekhnoi*, ide tartoznak: törvények, szerződések, tanúk, eskük, vallatások), és a művészeten belüli (*pisteis entekhnoi,* ide tartoznak: jelek, példák, érvek).

Sider szerint Tertullianus nem mindig tesz különbséget *confirmatio* és *refutatio* között, hanem gyakran együtt, nem mindig elkülönítve használja őket.[304] Három műben előbb a *confirmatio* szerepel, majd azt követi a *refutatio* (*De res., Monog., De bap.*;[305]), míg *a De carne Christiben* éppen fordítva használja.[306] Érdekes módon a bizonyítás az *Adversus Iudaeos*-ban is a *refutatio*-val, és nem a *confirmatio*-val kezdődik.

Tudván, hogy Tertullianus művét egy korábbi beszélgetéshez kapcsolódó ideális keresztény beavatkozásnak szánta, nem meglepő, hogy az érvelés első fele a válasz, a cáfolat formáját ölti. Tertullianus azt írja le, ami szerinte elhangzott abban a korábbi szóváltásban, megpróbálva válaszolni azokra a korábbi feltevésekre, amelyeket a zsidó prozelita a vitába bocsátkozáskor felvetett.

Meg van győződve arról, hogy ezek a vádpontok hasonló vitázó fél esetében bármikor felmerülhetnek. Ebben az esetben azonban egy kis különbség van aközött, hogy a párbeszéd valós volt-e, vagy csak irodalmi kitervelés, mivel a zsidó álláspont már adott volt. Tertullianus retorikai stratégiájának a sikere részben attól függött, hogy milyen mértékben volt beágyazódva a zsidó érvelés, és mennyire adtak hitelt neki az ő zsidó olvasói. A *refutatio* 2,1b-nél kezdődik és a 6,1-ig tart. Ebben Tertullianus arra törekszik, hogy legyőzze azt az álláspontot, hogy az isteni kegyelem, megváltás csak egyedül a zsidóknak lett volna megadva. A zsidó bizonyítékok közül azt a négyet, amellyel saját

[303] SZABÓ G. Z. – SZÖRÉNYI L. 1997, *Kis magyar retorika*. Budapest. 43.
[304] SIDER 1971, 30-31.
[305] SIDER 1971, 31.
[306] SIDER 1971, 33.

nézeteiket védték, külön is elemzi. Ennek során arra a véleményre jut, hogy ezek a bizonyítékok nem nyilvánvalóak, sőt mesterkéltek és ráadásul nagyon sok bibliai érvet mellőznek.

A négy bizonyíték a következő: a törvény,[307] a körülmetélés,[308] a Sabbat,[309] az áldozatok.[310] Minden esetben feleleveníti a zsidó álláspontot (2,1. 10.; 3,1.; 4,1.7; 5,3.), megkérdőjelezi annak igaz voltát, majd megpróbálja megcáfolni, kiemelve azokat az összeférhetetlenségeket, amelyek akkor jelentkeztek, ha összehasonlítja állításaikat más szentírási szövegekkel. Felszólítja zsidó ellenfeleit, hogy válaszoljanak az ő felvetéseire (2,10-11; 4,6), bár meg van győződve arról, hogy nem fognak tudni feleletet adni érveinek.

Érdemes megfigyelni, hogy Tertullianus a *refutatio* elején kitűzött tárgyalási sorrendet nem tartja be. Tertullianus valószínűleg a mesterkéltség látszatának elkerülése érdekében teszi ezt, jóllehet a véletlenszerűséget vagy szerkesztési hanyagságot sem lehet kizárni.

Stíluselemek:
alliteráció:
morte morentur 2,2
praemiseret praeceptum 2,6
circumcisio carnalis cessatura 3,11
auditu auris obaudit 3,12
circumferrent in circuitu civitatis 4,8
dominus deus daturus 5,3
postea per prophetas praedicat 5,4
epanaphora:
Denique si dominum deum suum dilexissent, contra praeceptum eius non fecissent; si proximum diligerent id est semetipsos, persuasioni serpentis non credidissent atque ita in semetipsos homicidium non commisissent, 2,4
Quid enim mirum, si is auget disciplinam qui instituit, si is perficit qui coepit?
…Nam unde Noe iustus inventus, si non illi naturalis
legis iustitia praecedebat ? Unde Abraham amicus dei deputatus, si non de aequitate
et iustitia legis naturalis ? Unde Melchisedech sacerdos dei summi nuncupatus, si
non ante Leviticae legis sacerdotium Levitae fuerunt qui sacrificia deo offerebant ? 2,7.

[307] *Adv. Iud.* 2,1-10
[308] *Adv. Iud.* 2,10-3,6
[309] *Adv. Iud.* 4,1
[310] *Adv. Iud.* 5,1-7

antithesis:

Igitur cum manifestum sit et sabbatum temporale ostensum et sabbatum aeternum praedicatum, circumcisionem quoque carnalem praedictam et circumcisionem spiritalem praeindicatam, legem quoque temporalem et legem aeternalem denuntiatam, sacrificia carnalia et sacrificia spiritalia praeostensa, sequitur ut praecedenti tempore datis omnibus istis praeceptis carnaliter populo Israeli superveniret tempus, quo legis antiquae et caeremoniarum veterum praecepta cessarent et novae legis promissio et spiritalium sacrificiorum agnitio et novi testamenti pollicitatio superveniret fulgente nobis lumine ex alto qui sedebamus in tenebris et inumbra mortis detinebamur. 6,1

szinoníma:

deus…gentibus sator 2,1

gladia et lanceae 3,10

actus arrandae et collendae terrae 3,10

aemuli et hostes 3,10

pristinam ferocitatem…convertebat 3,10

belli pristinam in aemulos reformabat 3,10

hostes allophylos expugnaverunt 3,10 *conduplicatio*

sabbatis pugnando fortiter fecerunt 3,10 *conduplicatio*

sacrificia et holocausta 5,3

pro peccatibus quam pro animabus 5,3

in omni loco et in omni terra 5,4

apodosis/protasis

a furto quoque abstinuissent, si de fructu arboris non clam degustassent, nec a conspectu domini dei sui sub arbore delitescere gestissent 2,5

nec falsum adseveranti diabolo participes efficerentur credendo ei quod similes dei essent futuri 2,5

atque ita nec deum offendissent ut patrem qui eos de limo terrae quasi ex utero matris figuraverat; si alienum non concupissent, de fructu inlicito non degustassent. 2,5

asyndeton

certis statuis temporibus 2,2

Confirmatio

Az *Adv. Iud*.-ban a *confirmatio* a 6,2-vel kezdődik éspedig a *partitio*-ban már zömmel felsorolt főbb gondolatok megismétlésével. Tertullianus bizonyítani akarja, hogy a régi törvény megszűnt, amelyet a *refutatió*ban már elemzett, és az új, a megígért törvény elérkezett, amelynek tárgyalása éppen a *confirmatió*ban történik: *ostendere ... operari* (Adv. Iud. 6,2). A bevezetőben két olyan kérdést tesz fel, amely később, közvetve vagy közvetlenül befolyásolja a bizonyítás folyamatát. (1) Ki lette-e nyílvánítva, hogy Krisztus el fog jönni? (2) Krisztus elérkezett-e már?

Az indításnál nem szentel nagyobb figyelmet annak bizonyítására, hogy a régi törvény helyébe az új törvény lépett, hiszen sokkal fontosabb annak elemzése, hogy az új elérkezett-e, hiszen ha az új elérkezett, s természetszerűleg felülírja a régit. Bővebben a második kérdést tárgyalja (7,1) mégpedig négy pontban osztva fel:

1. az idő, amikor a próféták jóslatai alapján Krisztusnak el kellett jönnie;
2. annak bizonyítása, hogy az idők beteljesedésével egy időben el is jött;
3. általános prófétai tételek, témák Krisztus eljövetelével kapcsolatosan;
4. Krisztus eljövetele és az új törvényadás közötti kapcsolat.

Mindezek mellett van egy kisebb *digressio* (7,3 – 8,1). Ebben azzal érvel, hogy Krisztus már elérkezett, hiszen a nevében való hit már elterjedt az egész világon.

Az első pont a 7,1-ben az idő megjövendöléséről szól, de bővebben a 8,1-ben fejti ki. Három dologra reflektál: a megjövendölt idő, amikor Krisztusnak meg kellett születnie, amikor szenvednie kellett, amikor Jeruzsálemnek romba kellett dőlnie (Adv. Iud. 8,1). Mindezen jövendölések kiindulópontja Dániel prófétánál megtalálható (Dan. 9,21-27; Adv. Iud. 8,3). A 7,1 második pontja az idővel kapcsolatos próféciák beteljesedéséről szól. A 8,9-15a-ban Krisztus születésének időpontjával kapcsolatos jövendöléseket, míg a 8,5b-18 részben Krisztus szenvedésének és Jeruzsálem bukásának az időpontját vizsgálja. A 8,2-ben újrakezdi a *confirmatio* körvonalazását, az eredeti körvonalazás felvázolása a 7,1-ben volt. Ez egy kissé kuszának tűnik, mert egy sor kommentár előzi meg az igazi bizonyítás újraindítását. Ez már nem érvényes a 8,2-re, amely a 7,1-nek a revíziója, igaz, itt a négy pontból három maradt meg: *Venturi itaque… credamus*

1. a régi törvény elérte végét;
2. az új törvényhozó már meg volt ígérve;
3. az új törvényhozó már el is érkezett.

Ennek az új felosztásnak első pontja magában foglalja a 7,1 első két pontját. A második megegyezik a 7,1 harmadik pontjával, míg a harmadik nem mutat szorosabb kapcsolatot az előbbi felosztással.

A 7,1 harmadik témája (a 8,2 másodikja) az idő mellett minden olyan jövendölésről szól, amely Krisztus eljövetelével kapcsolatos. Részletesen a 9,1-től kezdődődik. Ahogyan az első két pont három témáról szólt – Krisztus születése, szenvedése, Jeruzsálem bukása –, ugyanúgy kapcsolódik a harmadik pont tárgyalása három témához: általános próféciák Jézus eljövetelével kapcsolatban (9,1-10,1), általános próféciák Krisztus születésével kapcsolatban (10,1-19.a), és általános próféciák Jeruzsálem bukásával kapcsolatban (10,19b - 11,19; 13, 8.-29).

A 13,1 a bizonyíték arra, hogy Tertullianusnál kétféle gondolati felosztás létezett: egyfelől ott vannak a próféciák és azok beteljesedése, különös tekintettel az időre (Krisztus születése, halála, Jeruzsálem lerombolása), másfelől a próféciák és azok beteljesülései, különös tekintettel más szempontokra (újból Krisztus születésével, halálával és Jeruzsálem pusztulásával kapcsolatban).

A 7,1 harmadik pontja és a 9. *caput*tól kezdődő rész kapcsolata tisztább, érthetőbb lenne, ha már Tertullianus jelezte volna a 9. *caput* elején, hogy szándékában áll elemezni a Krisztus eljövetelével kapcsolatos próféciákra vonatkozó többi tényt is, kivéve az idő problematikáját. Ő csak azt írja, hogy: *incipiamus ... nuntiatam* (Adv. Iud. 9.1). A 7,2-ben megfogalmazottak tükrében ez akár elhagyható volna. Azonban az *incipiamus* kezdet – meglátásunk szerint – arra is vonatkozhat, hogy a 9,1-től kezdődően nem a jövendölések létezésével, hanem tartalmukkal kíván foglalkozni.

A 9. és a 10. *caput*ban nemcsak a Krisztussal kapcsolatos jelekről és a hozzá kapcsolható foglalkozásokról van szó, hanem Tertullianus elemzi azt is: hogyan teljesedtek be az ilyen jellegű jövendölések. A Krisztus eljövetelével kapcsolatos általános próféciák tárgyalása során (9,1) ezért elemzi azokat a módokat, ahogyan ezek a próféciák Jézus által beteljesedtek. Mindez retorikai *topos*ok alapján van közös pontokba szedve: név, család, foglakozás.

A 9,3-ban Jézust a szerző mint Emmánuelt említi; a 9,8-ban a Szűz szüléséről értekezik; a 9,10-ben a *mágusok* látogatása teljesíti be a jövendöléseket. A Jézus haláláról szóló jövendöléseket (10,1-19a) elemezve, ezek beteljesülésével folytatja: 10,4 szerint Jézus igazságtalanul meghal mások miatt; 10,6-ban Jézus testvéri kezek által hal meg; 10,11-ben Jézus meghal a kereszten. Ezek után az olvasó várakozásainak megfelelően Jeruzsálem bukásának a leírása következik. A 10,1-5-ben egy *praemunitio*t kapunk, amelyben Tertullianus arról beszél, hogy a zsidók eleve elvetik Jézust, mivelhogy Isten átkozottnak mondott mindenkit, aki fán függ, ennélfogva Krisztust is.

Szerkesztési következetlenségek az *Adv. Iud*. utolsó néhány fejezetében merülnek fel. A 8,2 harmadik pontjának témája a Jeruzsálem bukásával kapcsolatos általános

jövendölések, amelyek részletes kifejtését adja a 10,19b-ben és 13, 8-29-ben A 11. *caput* anyaga egy Ezekiel parafrázis és kimondottan a bukással kapcsolatos jövendölésekkel foglakozik. A 13. *caput*-ban felbukkanó érvelés arra összpontosít, hogy bemutassa a lerombolt Jeruzsálemet, az elhurcolt népet, vagyis azt, hogy a Krisztusról szóló jövendöléseket sincs már, aki beteljesítse a jövőben.

Nem egészen világos a 11,10-13 szövegbeli elhelyezése. A 11,10a-ban az látszik, hogy Tertullianus befejezte a *confirmatio*-t, és újból számba veszi az *argumentum*-okat. Tehát a 11,10b-11a. nem más, mint annak az ismétlése, amit a 8,5-ben találunk. Ebben az összefoglalásban megemlíti, hogyan teljesítette be Krisztus a maga eljövetele és szenvedése által a vele kapcsolatos jövendöléseket, s éppen ezért a régi törvény már megszűnt. Tertullianus – talán ennek eufóriájában – elfelejti elemezni a Jeruzsálem bukásával kapcsolatos jövendöléseket, jóllehet a bukás maga említésre került a 11,11b-ben. Megszokott, hogy egy új szerkezeti egység előtt az író feleleveníti eddigi eredményeit, mintegy összefoglalva azokat; ám Tertullianus következetesebben járt volna el, ha a 11,10-11a-t közvetlenül a 10,19 után helyezi el.

A 11,11b.-12-ig terjedő részben az író visszatér azoknak az eseményeknek a beteljesüléséhez, amelyekről azt jövendölték, hogy Krisztus eljövetele után fognak bekövetkezni. Azt is lehetne várni, hogy a Jeruzsálem bukásával kapcsolatos próféciák beteljesedéséről ugyancsak szól, de ő nem ezt teszi, hanem figyelmét azokra az eseményekre irányítja, amelyek közvetlen Krisztus eljövetele után teljesednek be. Ilyen körülmények a pogányok megtérése (12,1-2), annak lehetetlensége, hogy egy másik Krisztus szülessen Betlehemben. (A jövendölések ugyanis arról szóltak, hogy a Krisztusnak a zsidók közül kell megszületnie Betlehemben, ahol már nem élnek zsidók. Igaz, hogy ez utóbbi kérdés hozzátartozna a Jeruzsálem bukása utáni eseményekhez.)

Az egész 11,10.-13,7-ig terjedő rész mintha nem kellő alapossággal készült volna, s a 11,9-nél végződő résszel való kapcsolata is kissé erőltetett. Gondolatmenete nehezen követhető, hiányzik a végérvényes elrendezés. Tertullianus fejében esetleg új gondolat fogalmazódott meg a szöveg lejegyzésekor, s ezt talán azonnal le is jegyezte anélkül, hogy figyelembe vette volna: mi is volt korábban kitűzött célja. Ahelyett, hogy csak Jeruzsálem bukására fókuszálna, olyan példákat hoz fel, amelyek Krisztus eljövetele utáni eseményekről szólnak.

Első pillantásra a 13,11-23 is lazán kapcsolódik ahhoz a részhez, amely a Krisztus eljövetele utáni eseményekről szól. Ebben ugyanis a Krisztus halálával kapcsolatos jövendölések áttekintését találjuk meg ismét, különösen a kereszt szimbolikáját, amelyről már a 10. caputban esett szó. Tertullianus azért említi meg újból a keresztet, hogy

bizonyítsa, Krisztus kereszthalála után biztosan be kell következnie Jeruzsálem bukásának (13,10). Itt a központi téma az, hogy mi fog következni halála után és nem a halál maga.

13,24-től Tertullianus összekapcsolja azokat az eseményeket, amelyeket számba vett mint olyanokat, amelyeknek Krisztus eljövetele után kellett beteljesedniük. A zsidóknak szenvedniük kell, mert a pogányokra is rászáll majd a megváltás (13.24). Mindez azon alapszik, hogy Jeruzsálem és Júdea nincs többé, így Krisztusnak már biztosan el kellett jönnie (13,25-29).

A 14,11-12a szinte szó szerinti ismétlése a 11,11b-12,2a résznek. Ennek miértje a mű összeállításának és kompozíciójának egyik kulcskérdése. Amint már korábban utaltunk rá, az utóbbi – ismétlődő szövegrész – vélhetően interpoláció eredménye.[311]

A 10,19-14,10 olvasása olyan hatást gyakorol az olvasóra, mintha az első, még átdolgozatlan változatot kapná a kezébe. Ha ez a megérzés igaz, akkor a szöveg jól tükrözi Tertullianus alkotói folyamatát: Tertullianus alapvetően egy előzetesen kidolgozott terv szerint haladt a narratíva szövésével, de az alkalmasint femerülő gondolatait, elképzeléseit mintegy piszkozatul beleírta a készülő szövegbe, s ránk a textus ebben a formájában maradt. Nem vitatható el Tertullianustól sem az, hogy ő is – miként mindegyik szerző – formailag és tartalmilag tökéletes művet kívánt alkotni. Ez esetben a megvalósulás elé akadályt gördített, hogy az alkotás közben beleírt gondolatok megszerkesztése elmaradt.

Stíluselemek:

alliteráció

figuram futuri fuisse 9,21

angelum appellat per prophetam spiritus dicens ex persona patris: Ecce ego mitto angelum meum ante faciem tuam, id est Christi, qui praeparabit viam tuam ante te. Nec novum est spiritui sancto angelos appellare eos 9,23

Itaque imprimis Isaac 10,6

cuius cornua essent crucis 10,7

alterius alicuius prophetari passionem 10,14

unctio, unde unguetur 13,7

passuros praedicat propheta 13,16

fuerat ferrum 13,18

circumdatus coccino maledictus et consputatus et convulsus et compunctus a populo extra civitatem abiciebatur in perditionem, manifestis notatus insignibus Christi passionis qui

[311] DUNN, G. D. 2000, The universal spread of Christianity as a rhetorical argument in Tertullian's *Adversus Iudaeos* . *JECS* 8 (1) : 1-19. 15-18.

coccinea circumdatus veste et consputatus et omnibus contumeliis adflictus extra civitatem crucifixus est, 14,9

epanaphora

novae legis lator et novi testamenti heres et novorum sacrificiorum sacerdos et novae circumcisionis purgator et aeterni sabbati cultor, 6,2

Nam si Solomon regnavit, sed in finibus Iudaeae tantum: a Bersabee usque
Dan termini regni eius signantur; si vero Babyloniis et Parthis regnavit Darius,
ulterius ultra fines regni sui non habuit potestatem in omnibus gentibus; si Aegyptiis
Pharao vel quisque ei in hereditario regno successit, illic tantum potitus est
regni sui dominium; si Nabuchodonosor cum suis regulis, ab India usque Aethiopiam
habuit regni sui terminos; si Alexander Macedo, non amplius quam Asiam
universam et ceteras regiones quas postea devicerat tenuit. 7,7-8

Christi autem nomen ubique porrigitur, ubique creditur, ab omnibus
gentibus supra enumeratis colitur, ubique regnat, ubique adoratur; omnibus
ubique tribuitur aequaliter; non regis apud illum maior gratia, non barbari alicuius
inferior laetitia; non dignitatum vel natalium cuiusquam discreta merita;
omnibus aequalis, omnibus rex, omnibus iudex, omnibus deus et dominus est. 7,9

Nam etiam novae legislator sabbati spiritalis cultor sacrifiorum
aeternorum antistes regni aeterni dominator quaerendum an venerit an
necne, ut si iam venit serviendum sit illi, si necdum venit sustinendus sit, dummodo
manifestum sit 6,3

ante militare quam virum facere, ante virtutem Damasci sumere quam patrem nosse 9.6.

Sic et Aegyptus nonnumquam totus orbis intellegitur apud illum superstitionis elogio; sic et Babylon apud Iohannem nostrum Romae urbis figura est proinde et magnae et regno superbae et sanctorum debellatricis. 9,15

Et utique sacramentum passionis ipsius figurari in praedicationibus
oportuerat, quantoque incredibile, tanto magis scandalum futurum si
nude praedicaretur, quantoque magnificum, tanto magis obumbrandum, ut difficultas
intellectus gratiam a deo quaereret. 10,5

alios enim lapidaverunt, alios fugaverunt, 13,20

antithesis:

non regis apud illum maior gratia, non barbari alicuius
inferior laetitia; 7,9

ellipsis

non dignitatum vel natalium cuiusquam discreta merita 13,20

antistrophé v. conversio

in ipso et per ipsum 7,1

...qui in aliquo delicto iudicium mortis habuisset et moreretur suspensus in ligno, hic maledictus a deo esset, qui propter merita delictorum suorum suspenderetur in ligno. 10,3

iam venisse Christum qui praedicabatur, quamvis ex temporibus Dánielis praedicantis probaverimus iam venisse Christum qui nuntiabatur 13,1

quomodo procedet de Bethleem, cum de semine Israelis nullus omnino sit in Bethleem? 13,7

szinoníma:

ostendere et probare 6,2

quem et exaudierunt omnes gentes, id est cui omnes gentes crediderunt, 7,3

utpote ante quem omnium civitatium portae sunt apertae et cui nullae sunt clausae, abante quem ferreae serae sunt comminutae et valvae aereae sunt apertae 7,5

apud illum superstitionis (et maledictionis) elogio 9,15

et compungentes et transfigentes 9,19

bellipotens et armiger 9,20

quantoque incredibile, tanto magis scandalum futurum si nude praedicaretur, quantoque magnificum, tanto magis obumbrandum, 10,5

negatív szinoníma:

nondum pluviis irrigata nec imbribus fecundata 13,11

ecclesiam, dei templum et civitatem sanctam et domum domini. 13,25

traductio:

Igitur in isto gradum conseramus, an qui venturus Christus adnuntiabatur
iam venerit an venturus adhuc speretur. Quod ipsum ut probari possit, etiam
tempora sunt nobis requirenda quando venturum Christum prophetae nuntiaverint,
ut, si intra ista tempora recognoverimus venisse eum, sine dubio ipsum esse
credamus quem prophetae venturum canebant, in quem nos, gentes scilicet, crediturí
adnuntiabamur, et cum constiterit venisse indubitate 7,1

Quis enim omnibus gentibus regnare potuisset, nisi Christus dei filius qui omnibus regnaturus in aeternum nuntiabatur? Nam si Solomon regnavit, sed in finibus Iudaeae

tantum: a Bersabee usque Dan termini regni eius signantur; si vero Babyloniis et Parthis regnavit Darius,
ulterius ultra fines regni sui non habuit potestatem in omnibus gentibus; si Aegyptiis Pharao vel quisque ei in hereditario regno successit, illic tantum potitus est
regni sui dominium; si Nabuchodonosor cum suis regulis, ab India usque Aethiopiam habuit regni sui terminos; 7,6-7

polyptóton:
et civitatem sanctam et sanctum exterminari 8,1
quando hanc vidit visionem Dániel. [10] Videamus igitur, 8,9-10
Nam et unctio illic exterminata est post passionem Christi; erat enim praedictum exterminari
illic unctionem, sicut in psalmis erat prophetatum: Exterminaverunt manus meas et pedes. 8,17
Cuius tunc virtutem Christus accepit accipiendo insignia eius 9,12
lucerna lucens 9,24
ut, qui in aliquo delicto iudicium mortis habuisset et moreretur suspensus in ligno, hic maledictus a deo esset, qui propter merita delictorum suorum suspenderetur in ligno. 10,3
Si autem adhuc natus non est, qui processurus dux de tribu Iuda ex Bethleem nuntiabatur ? [3] Oportebat enim eum de tribu Iuda et a Bethleem procedere. 13,2-3
ergo iam non est illic unctio, quia nec templum ubi erat cornu de quo reges unguebantur. [7] Si ergo non est unctio 13,6-7
Quid manifestius huius ligni sacramento, quod duritia huius saeculi mersa in profundo erroris et a ligno Christi id est passionis eius in baptismo liberatur, ut quod perierat olim per lignum in Adam id restitueretur per lignum Christi, 13,19

antimetabolé:
maior populus id est Iudaicus serviat necesse est minori, et minor populus, id est Christianus superet maiorem
credunt in Christum, ex quo in eum credunt, Emmanuel, cum volent
dicere nobiscum deum esse, significant, atque ita constat iam venisse illum qui
praedicabatur Emmanuel, quia quod significat Emmanuel venit 9. 3.

polisyndeton
etiam ex temporibus praescriptis et ex signis competentibus et ex operationibus

eius; 8,2
cum terra quoque contremuit et sol media die tenebricavit et velum templi scissum est et monumenta dirapta sunt? 13,14
unus autem eorum circumdatus coccino maledictus et consputatus
et convulsus et compunctus 14,9

retorikai kérdés
Cui etenim tenet dexteram pater deus nisi Christo filio suo, quem et exaudierunt omnes gentes, id est cui omnes gentes crediderunt, cuius et praedicatores apostoli in psalmis David ostenduntur: In universam, inquit, terram exivit sonus eorum et ad terminos terrae verba eorum ? 7,3
In quem enim alium universae gentes crediderunt nisi in Christum qui iam venit ? Cui etenim crediderunt gentes, Parthi et Medi et Elamitae et qui habitant Mesopotamiam Armeniam Phrygiam Cappadociam, incolentes Pontum et Asiam Pamphyliam, immorantes Aegypto et regiones Africae quae est trans Cyrenen inhabitantes, Romani et incolae, tunc et in Hierusalem Iudaei et ceterae gentes, ut iam Gaetulorum varietates et Maurorum multi fines,
Hispaniarum omnes termini et Galliarum diversae nationes et Britannorum inaccessa
Romanis loca Christo vero subdita et Sarmatarum et Dacorum et Germanorum
et Scytharum et abditarum multarum gentium et provinciarum et insularum
multarum nobis ignotarum et quae enumerare minus possumus ? 7,4
Quis enim omnibus gentibus regnare potuisset, nisi Christus dei filius qui omnibus regnaturus in aeternum nuntiabatur? 7,6
Quid de ipsis Romanis dicam, qui legionum suarum praesidiis imperium suum muniunt nec trans istas gentes porrigere vires regni sui possunt? 7,8
Unde igitur ostendimus, quoniam venit Christus intra LX et II et dimidiam
ebdomadas? 8,9
Quid est autem quod dicit signari visum et prophetiam ? 8,12
Sed quid supra legis de Christo?...Quis ense operabitur et non contraria lenitati et iustitiae exercet, id est dolum et asperitatem et iniustitiam propriam scilicet negotii proeliorum ? 9,17
Ceterum vanum, si post homicidia iam ab eis commissa + aliis et non ipsis + exprobrat carnificinam. Iam vero Moyses quid utique tunc tantum, cum Iesus adversus Amelech proeliabatur, expansis manibus orabat residens, quando in rebus tam attonitis magis utique genibus positis et manibus caedentibus pectus et facie humi volutante orationem

commendare debuisset, nisi quia illic, ubi nomen domini Iesu dicebat dimicaturi quandoque adversus diabolum, crucis habitus quoque erat necessarius, per quam Iesus victoriam esset relaturus ? Idem rursus Moyses post interdictam omnis rei similitudinem cur aereum serpentem ligno impositum pendentis habitu in spectaculum
Israeli salutare proposuit eo tempore quo a serpentibus post idololatriam exterminabantur, nisi quod hic dominicam crucem intentabat, qua serpens diabolus designabatur et laesus quisque ab eiusmodi colubris id est angelis eius a delictorum peccantia ad crucis istius sacramenta intentus salvus efficiebatur ? 10,10
quid novum, si non de filio dei dicit ? 10,11
Quis omnino regum insigne potestatis suae humero praefert et non aut capite diadema aut manu sceptrum aut + aliqua proprietate usus nova + ? 10,12
Sic enim scriptum est in propheta: Et tu, Bethleem, non minima es in ducibus Iudae; ex te enim exiet dux qui pascet populum meum Israelem. Si autem adhuc natus non est, qui processurus dux de tribu Iuda ex Bethleem nuntiabatur ? 13,2
Quomodo igitur nascetur dux de Iuda et quatenus procedet de Bethleem, sicuti divina prophetarum volumina nuntiant, cum nullus omnino sit illic in hodiernum derelictus ex Israele, cuius ex stirpe possit nasci Christus ? Si enim secundum Iudaeos adhuc non venit, cum venire coeperit unde unguetur ? 13,5
Si ergo non est unctio, unde unguetur dux qui nascetur in Bethleem aut quomodo procedet de Bethleem, cum de semine Israelis nullus omnino sit in Bethleem? 13,7
Et quando horruit nimis nisi in passione Christi, cum terra quoque contremuit et sol media die tenebricavit et velum templi scissum est et monumenta dirapta sunt? 13,14
Quid manifestius huius ligni sacramento? 13,19
Nativitatem autem eius quis enarrabit? Quare ? 13,22
Cur ita? 13,23
Aut si nondum venit Christus propter quem haec passuri praedicabantur, cum venerit ergo patientur. Et ubi tunc filia Sion relinquenda quae in Iudaea hodie <non> est ? 13,29

apodosis/protasis:
a furto quoque abstinuissent, si de fructu arboris non clam degustassent, nec a conspectu domini dei sui sub arbore delitescere gestissent 2,5
nec falsum adseveranti diabolo participes efficerentur credendo ei quod similes dei essent futuri 2,5
atque ita nec deum offendissent ut patrem qui eos de limo terrae quasi

ex utero matris figuraverat; si alienum non concupissent, de fructu inlicito non degustassent. 2,5

asyndeton:
certis statuis temporibus 2,2

Peroratio

A befejezést sokféle elnevezéssel illetik a klasszikus művek (pl. *epilogus, cumulus, conclusio*). A *Rhetorica ad Herennium* három részre osztja fel a beszéd e részét.[312] Cicero másképpen nevezi ezeket.[313] Sider azt állapítja meg Tertullianus műveiről, hogy a *peroratio* általában két kisebb részre oszlik: egy kisebb rész a *praemunitio*, a másik nagyobb az *amplificatio*.[314] A befejezés jellegét az érzelmi és értelmi jegyek aránya határozza meg. Ennek alapján van összefoglaló (*recapitulatio*) és érzelemfelkeltő (*affectus*) befejezés.

Az *Adv. Iud.* esetében nem annyira élesen elválasztható módon, mégis megtalálhatók ebben a részben a befejezéshez szükséges eszközök, igaz a megelőző *caput* végének zavaros szerkesztése itt is folytatódik. Tertullianus azt feltételezi, hogy elegendő az, amit eddig a pontig áttekintett (14,11). Mi is ez? Krisztus fellépése, az isteni írások és azok beteljesedése. Az isteni írásokat nem fejti ki bővebben, mert azokban tömören minden benne van, hiszen mindent (születés, szenvedés, feltámadás, uralom stb.) a szentírási szövegek alapján igyekezett bizonyítani. Vagyis, ha a népek csodálatos módon Krisztushoz emelkednek fel, azon nem kell csodálkozni (14,12). Mindezek után jöhet egy *amplificatio* hiszen mi van annál nagyobb dolog, mint amit az Isten mondott a fiáról: ma szültelek magamból, neked adom a földkerekséget (14,12). A következő részeket akár mint egy gúnyos *commiseratio*-t is lehet értelmezni (14,13-14,14).

Annak ellenére, hogy ebben a befejező részben nem annyira tisztán lelhetők fel a retorikai művek zárásának szokásos ismertetőjegyei, mégis kijelenthető, hogy az elemzéssel közelebb kerülhettünk annak bizonyításához, hogy a művet egységes egészként kell kezelni a fentebb jelzett fogalmak menet közben történő betoldása ellenére.

---

[312] *Rhet. ad Her.* 2,30,44
[313] *Inv* 1,98: *Conclusio est exitus et determinatio totius orationis. Haec habet partes tres: enumerationem, indignationem, conquestionem* Vö. 106-107.
[314] SIDER 1971, 34-38.

A *vicc* sokáig nem létezett a görög irodalomban. Még igazi elnevezést sem ismertek rá, csupán *gúny*nak, *fordulat*nak nevezték. A görögök Pán isten alakjában alkották meg a számukra másként kifejezhetetlen vicc jelenségét.[315]

A *vicc* kialakulása igen hosszú fejlődés és külső (irodalmon kívüli) hatások eredménye. A *humor* ennek az egész folyamatnak az összefogó motívuma, kulcsszava. Jelen van már a homérosi költemények istenvilágában, a földművelő nép úgynevezett állatmeséiben, a klasszikus és hellenisztikus színpadon, a legnagyobb történetírók anekdotáiban és a *symposion*ok bortól mámoros óráiban; nem kíméli a lírát, sem a sírfeliratokat; mutogatja magát a házak falain, sőt még a vázákon is.[316]

A jóízű nevetést kiváltó humor a legkorábbi fennmaradt irodalmi műveknek, Homéros eposzainak is szerves része.[317] A pseudo-homéroszi művek[318] közt töredékesen olyan darabokat is találunk, amelyek teljes egészében a humorra épültek, mint például az Aristotelés által őskomédiának nevezett Margités című komikus eposz a Békaegérharc.
Az állatok humoros bemutatása a kor egy egészen más műfajában, az aisóposi állatmesékben is központi szerepet játszik, amelyek a későbbi viccek, anekdoták távoli elődjei lehettek, hiszen rövidségük és tömörségük, valamint a csattanóra felépülő szerkezetük igen sok hasonlóságot mutat azokkal.

A mi szempontunkból helyénvalónak tűnik tehát áttekinteni, hogy milyen helyet foglalt el a humor és az irónia mint szónoki eszköz az antik ékesszólás elméletében, ezen belül pedig különösen a *Corpus Ciceronianum*ban. A tréfa, a geloion hasznosságáról először Gorgias szólt, aki szerint az ellenfél komolyságára tréfával, tréfájára komolysággal kell felelni, és hatását ilyen módon lerontani,[319] amint ezt Aristotelés is idézi.[320] Itt tesz utalást Aristotelés arra, hogy a *Poétiká*ban már kifejtette, hány fajtája van a nevetségesnek; ám a *Poétiká*nak azon része, melyben a komédiát tárgyalta,[321] elveszett. Megjegyzi, hogy ezeknek egy része illik a szabad emberhez, másik része pedig nem, tehát a szónoknak az előbbiekkel kell élnie. Arról, hogy több görög rétor is foglalkozott a humor kérdésével,

---

[315] DESCLOS, M.-L. (ed.), 2000 *Le rire des Grecs. Anthropologie du rire en Grèce ancienne.* Grenoble.; WILLIAMS, T. 1971, Gr. Anth. 12,39 (Anon.) and Greek folk humour. *Hermes* XCIX. 423-428. GREINER-MAI, H. (ed.), 1989, *Der verliebte Zyklop. Humor und Satire in der Ant.* Berlin

[316] TVRTKOVIC, T. 2000, Some constant features of Mediterranean humour from Homer to Hellenism. *ZAnt* 50 (1-2): 247-256.

[317] MACLEOD, M. D. 1970, *Humour in Iliad book 23.* International Homeric Symposium. 53-56. SIKES, E. E. 1940, The humour of Homer. *CR* 1940: 121-127; CARRIÈRE, J. 1961, Humour homérique *Pallas* X. 5-18.

[318] SZEPES E. 1980, Humour of the Homeric Hermes hymn. *Homonoia* II. 5-56.

[319] Gorgias frg. 82b 12d-k (II 303.).

[320] Aristoteteles: *Ars rhetorica* (a továbbiakban: Arist. rhet.) III. 1419b.

[321] *Arist. rhet.* III. 1419b.

Cicerónál olvashatunk.[322] Ezen görög írások azonban nem maradtak ránk. Quintilanus alapvető különbséget lát a szellemesség és a humor tekintetében az antik ékesszólás két legnagyobb alakja, Démosthenés és Cicero között, ugyanis míg Démosthenés híjával volt a kedélynek, addig Cicero nem tudott szellemességben mértéket tartani.[323] Cicero az *Orator*ban[324] kitér, a *De oratoré*ban pedig kimerítően értekezik[325] a szellemesség, a vicc és a humor kérdéseiről. Forrásként saját szónoki gyakorlata, római viccgyűjtemények[326] és peripatetikus írások szolgáltak. Felszabadított írnoka, Tiro – vagy valaki más – három könyvben összefoglalt példatárat adott ki e tárgyról.

Az értekezést Cicero azon kijelentéssel kezdi, mely szerint igen gyakran kellemes és kiválóan hasznos dolog a vicc és a humor,[327] majd azzal folytatja, hogy ő maga is látta, hogy a perekben sok mindent el lehet érni szellemességgel.[328] Cicero öt kérdésre keres a nevetéssel kapcsolatban választ: Mi a nevetés? Honnan ered? A szónok kívánjon-e vidámságot teremteni? Meddig mehet el? Milyen fajtái vannak a *ridiculum*nak?[329] Az első kérdés a dialógus egyik szereplője C. Iulius Caesar Strabo szerint nem tartozik a tárgyhoz;[330] a másodikra Aristoteléssszel felel, miszerint a *ridiculum* a rút és torz tulajdonságok által meghatározott területeken alkalmazandó.[331] A harmadik kérdésre egyértelműen igenlő választ kapunk.[332] A negyedik kérdésre a következőt feleli: sem a különös elvetemültségből, sem a súlyos szerencsétlenségből nem űzhet a szónok tréfát,[333] hasonlóképpen nem válhat gúny céltáblájává egy közkedvelt, köztiszteletben álló ember sem.[334] A legfőbb törvény tehát a mértéktartás.[335] Az ötödik kérdésre adott feleletből megtudjuk, hogy a vicc egyik fajtáját a dolog maga, a másikat pedig a megfogalmazás adja.[336] Ezt követően megjelöli a ridiculum azon forrásait, amelyekből a szónok meríthet,[337] és amelyekből nem.[338] A nevetést például a vicc esetében legtöbbször az váltja

---

[322] *De orat.* 2,217; *Quint. inst.* 6,3,5; Vö. BARWICK, K. 1963, *Das rednerische Bildungsideal Ciceros.* Berlin. 73.
[323] *Quint. inst.* 6,3; Or. 26,90
[324] *Or.* 87.
[325] *De orat.* 2,216-289
[326] Cicero maga említ egy Cato Maiornak tulajdonított gyűjteményt, amelyet felhasznált: De orat. 2.271.
[327] *De orat.* 2,216
[328] *De orat.* 2,219
[329] *De orat.* 2,235
[330] *De orat.* 2,235
[331] *De orat.* 2,236 Aristoteles komédiaelméletéhez bővebben lásd COOPER, L. 1922 *An Aristotelian Theory of Comedy.* New York; COOPER, L. GUDEMANN, 1928 A. *Bibliography of the Poetics of Aristotle.* New Haven.
[332] *De orat.* 2,236
[333] *De orat.* 2,237
[334] *De orat.* 2,237
[335] *De orat.* 2,238; Quint. inst. 6.3,28-31
[336] *De orat.* 2,240
[337] *De orat.* 2,269-289
[338] *De orat.* 2,251

ki, hogy a szónok olyasmit mond, amire senki sem számított, ilyenkor saját tévedésünkön nevetünk.[339] A tökéletes szónok (*perfectus orator*) ideájának meghatározása során[340] Cicero három stílusnemet jelöl meg – az egyszerűt, a közepest, a fennköltet – és megjegyzi, hogy noha az egyes stílusnemekben külön-külön ki is tűntek némelyek, ám igen kevesen értettek mindegyikhez egyaránt.[341] Az *Orator*ban Cicero mindhárom stílusnem elméleti megalapozását megadja, ám kiemeli, hogy az egyszerű stílusnak egyéb jellemzői mellett (a prózaritmus és a körmondat kerülése, a hiátus elhagyása, a *munditia* és az *elegantia*, mind az ékesség, mind a szó- és a gondolatalakzatok alkalmazásában való mértéktartás)[342] legsajátosabb vonása a szellemesség és az éles nyelvűség. A szónoknak ezek alkalmazása során ügyelnie kell arra, hogy ne okozzon orvosolhatatlan sérelmeket, valamint hogy csupán ellenségeibe döfjön fullánkokat, ám ezt is mértékkel kell tennie, s ne folyvást, s ne mindegyiket, s ne akárhogyan sértse. Ezt mondja a legtisztább atticizmusnak, noha különösebb eleganciát e téren az újabb atticisták közül senki sem ért el.[343]

A római komédia számos lényeges elemére Segal mutatott rá, aki szerint a *negotium* és az *industria* által kitöltött római hétköznapok tökéletes ellentéteként jelenik meg az ún. plautusi nap, amelynek fő jellemzője a *ludus* és a *voluptas*.[344] A forumi tevékenység szünetelt a színdarabok bemutatásának idején (*Ludi Romani, Ludi Apollinares, Ludi plebei, Ludi Megalenses*[345]), tehát egyfajta felmentés lépett életbe az egész római létet átható *gravitas* alól. A komédiában minden szereplő kilép hétköznapi világából, az ifjak nem engedelmeskednek apjuknak, a matrónák nem követik férjük akaratát, a rabszolgák pedig büntetlenül oktatják ki urukat. A nevelés olykor az outsider ellen irányul, aki ha elfogadja a kritikát, beépül a társadalomba, míg ha változatlanul kívülálló marad, a darab kerékkötőjeként kirekesztetik.[346] A plautusi humor „kárvallottjai" gyakorta a *miles gloriosus*ok és a Cato Maior-szerű konzervatív, puritán figurák, Terentiusnál szerfelett kedvelt motívum a szigorú apák és az életvidám fiúk közti ellentét (az apák legtöbbször „megjavulnak" és tolerálni kezdik fiuk életvitelét).[347] A Caeliana 37. és 38. paragrafusában a két apatípus *syncrisisé*ben Cicero Caecilius és Terentius komédiáiból idézi két apa szavait, az előbbi zord és kemény, az utóbbi – nem véletlenül

[339] *De orat.* 2,255
[340] ADAMIK, T. 1998, *Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig.* Budapest. 121.
[341] *Or.* 20.
[342] ADAMIK 1998, 130.
[343] *Or.* 89.
[344] SEGAL, E. 1968, *Roman Laughter.* Cambridge. 42.
[345] ADAMIK 1993, 103.
[346] FRYE, N. 1969, *Anatomy of Chriticism.* New York. 163.
[347] SEGAL, E. 1968, 70.

származik az idézet az *Adelphoe*ból, Micio beszédéből[348] – jóindulatú és elnéző. A két apa szavai némiképp rokoníthatók az előző paragrafusokban megidézett két szereplővel, Appius Claudius Caecusszal és P. Clodius Pulcherrel, és hatásos párhuzamot képeznek a Cicero és szellemi-lelki fia, Caelius közötti kapcsolattal, ami határozott ellentéte Clodia és öccse-férje, Clodius viszonyának.[349]

Tertullianust nem a legvidámabb kedvű keresztény írók között tartják számon, és nem is az. Mint minden rétornak, vagy retorikában jártas személynek neki is ismernie kellett az iróniában és a humorban rejlő nagyszerű szónoki lehetőségeket. Mint vérbeli apologétának gyakran ki kellett állnia az igazi keresztény hit védelmében, amelynek során minden megengedett retorikai eszközt bevetett a maga állításainak alátámasztására és mások hamis állításainak hiteltelenné tételére. Jelleméből következő szigora és túlzott komolysága ellenére használja az iróniát és a humort művei megalkotásánál. Az *Adversus Marcionem* ide tartozó szöveghelyeit elemezném, majd összehasonlítva az *Adversus Iudaeossz*al vonnánk le következtetéseket. Ez nem jelenti azt, hogy a további művekben ezen téma szempontjából ne találnók releváns részeket. Csak megemlíteném a *De pallio*-t, amely már tematikájában is kicsit könnyedebben indít, bár valójában nem a felszínen található látszatelem, egy ruhadarab megvédése a fontos, hanem a háttérben meghúzódó mélyebb gondolatok. Az afrikai férfiakhoz intézett sorai után, a pogány istenek kerülnek pellengérre: *Sit nunc aliunde res, ne Poenicum inter Romanos aut erubescat aut doleat. Certe habitum uertere naturae totius sollemne munus est. Fungitur et ipse mundus interim iste quem incumbimus. Viderit Anaximander si plures putat; uiderit si quis uspiam alius, ad Meropas, ut Silenus penes aures Midae blatit, aptas sane grandioribus fabulis*.[350] Minden elvetemült öltözködési forma is megkapja a maga méltó ítéletét és ezek képviselői is. Larissai Kiós: *abitum transferre ita demum culpae prope est, si non consuetudo sed natura mutetur. Sat refert inter honorem temporis et religionem Dei. Det consuetudo fidem tempori, natura Deo. Naturam itaque concussit Larissaeus heros in uirginem mutando, ille ferarum medullis educatus (unde et nominis concilium, quandoquidem labiis uacuerat ab uberum gustu), ille apud rupicem et siluicolem et monstrum eruditorem scrupea schola eruditus. Feras si in puero matri sollicitudinem patiens; certe iam histriculus, certe iam uirum alicui clanculo functus, adhuc sustinet stolam fundere, comam struere, cutem fingere, speculum consulere, collum demulcere, aurem quoque foratu effeminatus, quod illi apud Sigaeum strongyla seruat. Plane postea miles est; necessitas enim reddidit sexum. De*

[348] Terentius: *Adelphoe* 120-121.
[349] NÓTÁRI T. 2000 Medea Palatina - Megjegyzések Cicero Caelianájához, különös tekintettel Clodia személyére. *Aetas* 1-2/2000. 5-19.
[350] *De pall.* 2,1

proelio sonuerat, nec arma longe. Ipsum, inquit, ferrum uirum attrahit. Ceterum, si post incentiuum quoque puellam perseuerasset, potuit et nubere! Ecce itaque mutatio, monstrum equidem geminum, de uiro femina, mox de femina uir, quando neque ueritas negari debuisset neque fallacia confiteri. Uterque habitus mutandi malus, alter aduersus naturam, alter contra salutem[351]. Cleomachus: *Sed et qui arte Tyrinthium accesserat, pugil Cleomachus, post Olympiae cum incredibili mutatu de masculo fluxisset, intra cutem caesus et ultra, inter Fullones iam Nouianos coronandus meritoque mimographo Lentulo in Catiniensibus commemoratus, utique sicut uestigia caestuum uiriis occupauit, ita et endromidis olocem aliqua multicia synthesi extrusit*[352]. Ami Physcont és Sardanapallust illeti: *Physconem et Sardanapalum tacendum est, qui nisi insignes libidinum, alias reges nemo nosset. Tacendum autem, ne quid et illi de Caesaribus quibusdam uestris obmussitent, pariter propudiosis, ne caninae forte constantiae mandatum sit impuriorem Physcone et 60 molliorem Sardanapalo Caesarem designare et quidem Subneronem.*[353] Caecina Severus: *Conuerte et ad feminas. Habes spectare quod Caecina Seuerus grauiter senatui impressit, matronas sine stola in publico. Denique, Lentuli auguris consultis, quae ita sese exauctorasset, pro stupro erat poena; quoniam quidem indices custodesque dignitatis habitus, ut lenocinii iactitandi impedimenta, sedulo quaedam desuefecerant. At nunc in semetipsas lenocinando, quo planius adeantur, et stolam et supparum et crepidulum et caliendrum, ipsas quoque iam lecticas ac sellas quis in publico quoque domestice ac secrete habebantur, eierauere. Sed alius extinguit sua lumina, alius non sua accendit. Aspice lupas, popularium libidinum nundinas, ipsas quoque fictrices, et si praestat oculos abducere ab eiusmodi propudiis occisae in publico castitatis, aspice tamen uel sublimis: iam matronas uidebis.*[354]

Arra pedig, hogy mennyire képmutatók a togát védelmezők egy rövid és frappáns idézettel rukkol elő: *Si negabis, domum consequar. Videbo quid statim a limine properes: nullius profecto alterius indumenti expositio quam togae gratulatur*.[355]

Ennél komolyabb viták esetében is használta az irónia és a humor meggyőző fegyverét, ilyen az *Adversus Marcionem*, ahol felszínesen kutatva is, 26 idevonatkozó szövegrészt lehet találni.

A markioniták és a montanisták között nem volt olyan sok különbség, mindkettő nagyon népszerű *schisma* volt a maga korában, mindkettő hangsúlyozta az aszkézis és az önmegtagadás fontosságát, egyik sem fogadta el a klérus tekintélyét. A meglévő

[351] *De pall.* 4,2-3
[352] *De pall.* 4,4
[353] *De pall.* 4,5
[354] *De pall.* 4,9
[355] *De pall.* 5,2

különbségek közül a legfontosabb az egyistenhit kérdése volt, hiszen a markioniták két istenben hittek.

A humor és az irónia témájához kapcsolódó szövegrészek általában mind az ellenfél, az ellenfelek, vagy azok tanításai ellen irányulnak. Tematika szerint is lehetne ezeket csoportosítani, attól függően, hogy milyen képet használnak fel a humor, az irónia megvalósításához. Vannak természetből, különösen az állatvilágból vett képek; pl. ugató kutyáknak nevezi Markión követőit, akik gyakran kerülnek kutyaszorítóba is.[356] Az egyházukat pedig darazsak fészkének mondja.[357] Markiónt egyenesen szamárnak aposztrofálja, aki Aiszóposz kútjából érkezik elő, és alighogy előkerül, máris iá-zik.[358]

Az a tény nagy felháborodást váltott ki Tertullianusban, hogy Markión a saját bibliájából kihagyta Jézus születésének a történetét, ezért förmed rá gúnyosan: *Plane nativitatis mendacium recusasti: ipsam enim carnem veram edidisti. Turpissimum scilicet dei etiam vera nativitas. Age iam, perora in illa sanctissima et reverenda opera naturae, invehere in totum quod es: carnis atque animae originem destrue; cloacam voca uterum tanti animalis, id est hominis, producendi officinam; persequere et partus immunda et pudenda tormenta, et ipsius exinde puerperii spurcos, anxios, ludicros exitus*.[359]

A dinnye és az uborka hasonlat is előkerül, midőn Markión önellentmondásba keveredett tanítását jellemzi*: cum panem ederet angelorum, cucumeres et pepones Aegyptiorum desiderabat*.[360] Ráadásul, mint Tertullianus állítja, a Teremtőt is meg kell róni, amiért saját népétől vonta meg a kenyeret és nem a még azoknál is alább való markionitáktól.[361] Nyílván még jóval több helyen lehet találni ehhez hasonló kijelentéseket,[362] azok részletes tárgyalását azonban most mellőzöm.

Az *Adversus Iudaeos* ironikus és humoros hangvétele talán egy kissé tompábbnak mondható az előbbiekhez képest, de a finom gúnyt és élcelődést itt is felhasználja Terrtulianus. Már az elején találunk gúnyos hasonlatokat a zsidó szájából: *Hoc enim sat est, posse gentes admitti ad dei legem, ne Israel adhuc superbiat, quod gentes velut stillicidium de urceo aut pulvis ex area deputentur*.[363] Tertullianus igyekszik frappánsan válaszolni a felvetett kérdésre, vagyis, ha az isteni kegyelemre csak a zsidóknak van joguk,

---

[356] *Adv. Marc.* 3,11
[357] *Adv. Marc.* 4,5
[358] *Adv. Marc.* 4,23
[359] *Adv. Marc.* 3,11
[360] *Adv. Marc.* 2,18
[361] Uo.
[362] *Adv. Marc.* 2,16.28.29; 3,7.20; 4,17.23.40.43; 5,4.8.17
[363] *Adv. Iud.* 1,3

akkor a prozelitáknak sincsen esélyük az üdvösségre: *Nisi enim omnibus eam dedisset, nullo pacto ad eam etiam proselytos ex gentibus accessum habere permitteret.*[364]

A körülmetélés problematikáját tárgyalva azt veti a szemükre, hogy miután Isten megteremtette a világot, a paradicsom élére egy körülmetéletlen *colonus*t helyezett: *Certe in paradiso constituens eum incircumcisum colonum paradisi praefecit*.[365] Az akadékoskodásra találó választ ad, hiszen Ábrahám már akkor is tetszett Istennek, mielőtt körülmetélték volna: *Sed Abraham, inquis, circumcisus est." Sed ante deo placuit quam circumcideretur nec tamen sabbatizavit.*[366] Tertullianus gúnyosan meg is jegyzi, hogy ha pedig létfontosságú lett volna a körülmetélés, Mózes sem mulasztotta volna el, hogy körülmetélkedjen: *Atquin si salutem circumcisio omnimodo adferret, etiam ipse Moyses in filio suo non intermisisset, quominus octava die circumcideret eum, cum constet Sefforam coactam ab angelo id fecisse in itinete.*[367] És azt egészen képtelenségnek tartja, hogy miután egy gyereket körülmetéltek, azt előírják kötelező módon az egész népnek: *Consideremus itaque, quod non potuerit unius infantis coacta circumcisio omni populo praescribere et quasi legem huius praecepti condere in salutem.*[368] Nem kis gúnnyal veti a zsidók szemére, hogy az Istent többször cserben hagyták: *Nam Israel, qui deo fuerat cognitus quique ab eo in Aegypto exaltatus fuerat et per Erythraeum pelagum transvectus quique in eremo manna cibatus XL annis ad instar aeternitatis redactus nec humanis passionibus contaminatus aut saeculi huius cibis pastus sed angelorum panibus [manna] cibatus satisque beneficiis deo obligatus, domini et dei sui oblitus est dicens ad Aaron: Fac nobis deos qui nos antecedant; Moyses enim ille qui nos eiecit de terra Aegypti dereliquit nos, et quid illi acciderit nescimus. Et ideo nos, qui non populus dei retro, facti sumus populus eius accipiendo novam legem supra dictam et novam circumcisionem ante praedictam.*[369] Nyelvlecke segítségével is mepróbálja a zsidókat kikotatni (igaz ezt nekik jobban kellene tudniuk): *At nos e contrario admonendos eos existimamus, cohaerentia quoque huius capituli recognoscant. Subiuncta est enim interpretatio Emmánuel 'nobiscum deus', uti non solum sonum nominis spectes sed et sensum. Sonus enim Hebraicus quod est Emmánuel interpretationem habet quod est nobiscum deus.*[370] Krisztus keresztfája körüli vitában is felteszi a kérdést, hogy ha nem Krisztus uralkodik a fán, akkor talán valamilyen ács-királyra kellene gondolni: *Age nunc, si legisti penes*

[364] *Adv. Iud.* 2,2
[365] *Adv. Iud.* 2,11
[366] *Adv. Iud.* 3,1
[367] *Adv. Iud.* 3,2
[368] Uo.
[369] *Adv. Iud.* 3,11-13
[370] *Adv. Iud.* 9,2

prophetam in psalmis: Dominus regnavit a ligno, expecto quid intellegas, ne forte lignarium aliquem regem significari putetis et non Christum qui exinde a passione ligni superata morte regnavit.[371] És ha ebből sem ért, akkor reméli a zsoltár szavait csak megérti az ellenfél: *Si adhuc quaeris dominicae crucis praedicationes, satis iam poterit tibi facere vicesimus primus psalmus totam Christi continens passionem canentis iam tunc gloriam suam: Foderunt, inquit, manus meas et pedes, quae propria est atrocitas crucis.*[372] Felteszi a kérdést, hogy ha látja, hogy mennyien csatlakozik mindenféle nép Krisztus tanításához, hogyan merészeli kétségbe vonni az erről szóló tanításokat?[373] Minden érvelése a saját írásaikból van ezt is szemükre veti a zsidóknak: *Igitur quoniam filii Israelis adfirmant nos errare recipiendo Christum qui iam venit, praescribamus eis ex ipsis scripturis iam venisse Christum qui praedicabatur, quamvis ex temporibus Dánielis praedicantis probaverimus iam venisse. Christum qui nuntiabatur. Nasci enim eum oportuit in Bethleem Iudae.*[374] És végül mintegy sarokba szorítandó az ellenfelet, felteszi a nagy kérdést, hogyan lehetséges az, hogy ezután király szülessen Júdeából, mikor onnan elmenekültek a zsidók, tehát már nincs kire várni, mert megszűnt annak lehetősége, hogy onnan király szülessen, márpedig a Messiásnak onnan kell születnie: *Quomodo igitur nascetur dux de Iuda et quatenus procedet de Bethleem, sicuti divina prophetarum volumina nuntiant, cum nullus omnino sit illic in hodiernum derelictus ex Israele, cuius ex stirpe possit nasci Christus ? Si enim secundum Iudaeos adhuc non venit, cum venire coeperit unde unguetur ?*[375] Minden hűtlenségükért igen csak megbüntette Isten a zsidókat, hiszen elvette tőlük az igaz vezetőt és földjük már csak tövist termett, mellyel Jézust megkoronázták: *Tulit enim dominus Sabaoth a Iudaeis et ab Hierusalem inter cetera et sapientem architectum qui aedificat ecclesiam, dei templum et civitatem sanctam et domum domini. Nam exinde destitit apud illos dei gratia et mandatum est nubibus, ne pluerent imbrem super vineam Sorech, id est caelestibus beneficiis, ne provenirent domui Israelis. Fecerat enim spinas ex quibus Christum coronaverat et non iustitiam sed clamorem quo in crucem eum extorserat.*[376]

A prozelita kezdeti gúnyos megjegyzésére itt a vége felé találóan válaszol: *Qui cum ista commisissent nec intellexissent Christum in tempore suae visitationis venientem, facta*

---

[371] *Adv. Iud.* 10,11
[372] *Adv. Iud.* 10,13
[373] *Adv. Iud.* 11,1: *Aspice universas nationes de voragine erroris humani exinde emergentes ad dominum deum creatorem et Christum eius, et, si audes negare prophetatum, statim tibi promissio patris occurrit in psalmis dicens: Filius meus es tu, ego hodie genui te; pete a me, et dabo tibi gentes hereditatem tuam et possessionem tuam terminos terrae.*
[374] *Adv. Iud.* 13,1
[375] *Adv. Iud.* 13.5
[376] *Adv. Iud.* 13,25.

est terra eorum deserta et civitates eorum igni exustae; regionem ipsorum sub eorum conspectu extraneis devorantibus derelicta est filia Sion tamquam specula in vinea, velut in cucumerario casula, ex quo scilicet Israel dominum non cognovit et populus eum non intellexit, sed dereliquit magis et ad indignationem provocavit sanctum Israelis.[377]

Miután már annyi példát és bizonyítékot felsorakoztatott, mintha türelme fogytán lenne, ironikus felszólítást intéz a zsidókhoz: *Discite nunc ex abundantia erroris vestri ducatum.*[378]

Amint láthatjuk az *Adv. Iud.*-ban is több helyen fellehetőek a finom, kioktató, néhol pedig rendre utasító ironikus és humoros megjegyzések. Ezek nem annak bizonyítását szolgálják, hogy Tertullianus életműve és jelen esetben az *Adv. Iud.* a túláradó humorosságáról lenne híres, hanem annak a hagyományos Tertullianusról alkotott képnek a cáfolatát, melynek alapján Tertullianust egy ádáz, mogorva, rendkívül szigorú apologétaként tartják számon. Ennek a képnek is megvan nyílván a maga megalapozottsága, azonban a helyes Tertullianus-képhez hozzátartozik a humoros, ironikus kép is.

[377] *Adv. Iud.* 13,25.
[378] *Adv. Iud.* 14,1.

Összegzés

Bár az *Adversus Iudaeos* nem a *Corpus Tertullianum* egyik legtöbbet elemzett műve, nem lehet azt állítani, hogy ne foglalkozna vele a szaktudomány. Olvasták már az ókorban, ismerték a középkorban, de a modern korban is foglalkoztak a művel. Hermann Tränkle már több helyen emlegetett műve óta talán méginkább felfigyelt rá a szakkutatás. Az irodalmi lexikonok címszavaiban is egyre többször olvashatunk róla szerzőtől függően hol teljesen, hol pedig félig elismerve Tertullianus szerzőségét, azonban ma már nem találunk egye munkát sem, amelyik teljességgel tagadná Tertullianus szerzőségét. Joggal lehet feltenni a kérdést, ha már többen foglalkoztak a témával, és többen elfogadják a mű eredetiségét ilyen vagy olyan formában, akkor mi újat lehetne mondani ezzel kapcsolatban?

Ez a dolgozat az első, amely magyar nyelven teljes egészében és egységesként tárgyalja a művet, és tartalmazza a szöveg fordítását is. Elemzési szempontjaink eddig még nem kerültek a szakkutatásban az érdeklődés középpontjába, így sem a magyar, sem a nemzetközi szakirodalom nem foglalkozott ezekkel a kérdésekkel részletesen.

Az eredetiség alapvető problémája és a dogmatikus művek elemzése alkotta a tudományos kutatás eddigi fő irányát. Talán ezért maradt el egy retorikai szempontú elemzés, amely ebben a dolgozatban kifejtve az eredetiség kérdéséhez is nyújthat adalékokat. A feldolgozás során Tränkle, Säflund, Fredouille, Barnes és Geoffrey eredményeire támaszkodva írtam meg jelen elemzésemet.

Miért is lehet fontos, hogy történelmi, kultúrtörténeti, irodalomelméleti és nem utolsó sorban retorikai szempontból megközelítve vonjunk le következtetéseket?

Az első és a legkézenfekvőbb válasz talán az lenne, hogy minél több pontot ismerünk egy síkban, annál könnyebb a tájékozódás. Egy komoly munka minél alaposabb megértéséhez szükséges a sok szempontból való elemzés. A kor, a társadalmi háttér, a korabeli irodalom stb. ismerete mindenképpen értőbb olvasást eredményez, és ezáltal bepillantást nyerünk a szerző gondolatvilágába, kihámozzuk rejtett gondolatait, és szándékait. Sider már korábban rámutatott arra, hogy Tertullianus igen is jártas volt a retorikában, ami – mint láthattuk – szinte természetesnek vehető az őt körülvevő miliőnek köszönhetően. A retorikai műveltség nem csak Tertullianusnál, hanem az egész ókeresztény irodalomban nagyon fontos szerepet töltött be és szinte minden, ebben a korban alkotó szerzőnek a művein kimutatható ez a hatás. Nem is véletlen, hiszen a Tertullianus korában élőknek nem egyszerűen terjeszteni kellett a hitet, hanem a hit ellen támadókat le kellett győzniük, vagy éppen meg kellet győzniük őket. Tertullianus is ezt

teszi: művében nem azt írja le, hogy miként is győzte le a prozélitát, hanem, hogy hogyan is kellene fellépnie bármelyik kereszténynek hasonló helyzetben, milyen támadások érhetik, és ezekre a támadásokra melyek a lehetséges válaszok. Így nem egyszerűen egy megtörtént esetnek a leírását, hanem komoly enkheiridiont tarthatott a kezében a keresztény olvasó. Az, hogy a vita egy valóságos történet-e, a válaszunk, bár nem lehet teljességgel igenlő, azonban, amint a felsorolt tényelemek mutatták, megtörténhetett. Meg is esett gyakran, hogy hasonló helyzet alakult ki keresztény és zsidó között. Mindezek mellett azonban nem csak a kereszténykhez szól a mű, hiszen, ha más szempontból nézzük, nem a kereszténykeket szeretné meggyőzni, hanem éppen ellenkezőleg a zsidókat. Nem kétséges, hogy a meggyőzés szándéka ott lebegett a szerző szeme előtt, amint az sem, hogy mint lehetséges olvasókkal, a zsidókkal is számolt. Az pedig, hogy a mű egy irodalmi fikciónak is tekinthető, nem zárja ki ezt a felvetést sem. Ha elfogadjuk, hogy az *Adversus Iudaeos* egy *controversia*, akkor állíthatjuk, hogy vagy konkrét olvasóként, vagy absztrakt olvasóként mindkét fél jelen volt a beszédben, mindketten meg lettek szólítva, sőt ezenkívül minden pogány is, aki valamilyen módon kapcsolatba került a kereszténységgel. Ezt lehet látni a beszéd hangvételén a *polemikus* eszközök használatában. A szerző itt jóval visszafogottabb, mint más hasonló jellegű művekben, akár még a keresztények megfeddésében is komolyabban polemizált. Ez nem jelenti teljességgel azt, hogy hiányzik a műből a polémia. Amint láthattuk, a korábbi elemző munkák is utaltak erre, csak éppen nem elemezték, nem fejtették ki bővebben a megfelelő helyeket. Ilona Oplet, a polémia szakavatott kutatójaként, külön csoportosítva a zsidók elleni polémiát mint jellegzetes polémia fajtát, az *Adversus Iudaeos*t is külön választja a pogányok és eretnek elleni *polemikus* megnyilvánulásoktól, azonban bővebben ő sem elemzi ezt a művet[379].

Új a dolgozat szemléletmódja: a *Tertulliani Adversus Iudaeos* cím arra utal, hogy ez a dolgozat az egész művet egységesnek és tertullianusinak tartja, és így is kezeli. Mivel a művel foglalkozó eddigi munkák annak csak egy-egy szegmensét vizsgálták, egy-egy bizonyos kultúrtörténeti vagy tudományterületi szempontból, addig én egy kicsit tágabb történeti, irodalmi és irodalomelméleti szempontból vizsgáltam azt.

Tertullianus humoráról keveset írtak, *polemikus* hangvételét jobban kutatták, azonban ezzel a művel az ilyen jellegű munkák általában csak címszószerűen foglakoztak. Éppen ezért éreztem úgy, hogy a műnek a maga teljességében való kutatásához hozzátartozik ezen két vetület kidomborítása, hiszen ha retorikai szempontból vizsgáljuk, ami a disszertációnak egy lényeges pontja, akkor ezek, amint láthattuk, mellőzhetetlen

[379] OPELT, I. 1980, *Die Polemik der christlichen lateinischen Literatur von Tertullian bis Augustin.* Heidelberg 56.

eszközök, amelyek elősegítik, hogy az egyszerű olvasóból adekvát olvasó legyen. Nyílván az olvasó fel is teszik a kérdést, hogy létezik benne humor? Természetesen nem mondhatjuk azt róla, hogy túlárad benne a jókedv, de hellyel-közzel találunk ilyen jellegű részeket. Az irónikus és humoros fordulatok megfogalmazásánál a szerző rendkívül körültekintő, és megfontolt. A nagy filozófus, Kierkegaard volt az, aki Tertullianus humorosságát abszurd felfogásában látta.[380]

Végül megállapíthatjuk, hogy az *Adversus Iudaeos* egy olyan erdeti állapotban fennmaradt mű, amelyen végigkövethetjük Tertullianust, az írót művei megalkotásának folyamatában: láthatjuk gondolkoás módját, szerkesztési koncepcióját, bibliaidézési szokásait. Megállapíthatjuk tehát, hogy az eddigi kutatások eredményei nem voltak hiábavalóak, akár a mű erdetisége mellett vagy éppen az ellen szóltak, mert azokra támaszkodva és azok következtetéseit is felhasználva, elnék tárul egy új, eddig nem ismert változat: ez a maga teljességében tükrözi Tertullianus gondolatvilágát és ez az egyedüli olyan tertullianusi mű, amely bepillantást nyújt az olvasó számára Tertullianus alkotóműhelyébe, a *nyers* alkotás folyamtába is.

Lehet így is fogalmazni: az *Adversus Iudaeos*ban látjuk Tertullianust magát, amint alkot, és nem csupán művét, amit alkot. Dolgozatom ennek megimeréséhez igyekszi fontos támpontot nyújtani.

[380] BÜHLER, P. Tertullian the Teacher of the *credo quia absurdum* in: Jon Stewart 2008 *Kierkegaard and the patristic and medieval traditions*. Burlington 136.

Mellékletek
Rövidítések

Adv. Haeres.	Adversus Haereses
Adv. Iud.	Adversus Iudaeos
Adv. Marc.	Adversus Marcionem
Adv. Valent.	Adversus Valentinianos
Ámosz.	Ámosz próféta
Apol.	Apologia
Apolog.	Apollogiae
Arist. rhet.	Aristotelés, Rhetorica
Ars amat.	Ars amatoria
Bell. Catil.	Bellum Catilinae
Bell. Jughurt.	Bellum Iughurtinum
Castit.	De castitate
Cod. Iust.	Codex Iustinianus
Cod. Theod.	Codex Theodosinus
Contr.	Controversiae
Dán.	Dániel próféta könyve
De carne	De carne Christi
De civ.	De civitate dei
De haer.	De haeresibus
De idol.	De idololatria
De ieiun.	De ieiunio adversus psyhicos
De orat.	De oratore
De pall.	De pallio
De praesc.	De praescriptione
De spec.	De spectaculis
De superst.	De superstitione
De vir. ill.	De viris illustribus
De vir. ill.	De viris illustribus
De virg. vel.	De virginibus velandis
Dial.	Dialogus cum Iudaeo Tryphone
Dig.	Digestae
Div. Inst.	Divinarum Institutionum Libri VII
Epist.	Epistolae

Eus. Hist.	Eusebius Historiae
Ez.	Ezdrás
Hist. Eccl.	Historia Ecclesiae
Hist.	Historiae
In Flac.	In Flaccum
Inst. div.	Institutio divina
Inst.	Institutiones
Inv.	De inventione
Iz.	Ízaiás
Jak.	Jakab apostol levele
Jer.	Jeremiás próféta könyve
Jn.	János evangéliuma
Kiv.	Kivonulás
Legat. ad Caium	Legatio ad Caium
Malak.	Malakiás
Mik.	Mikeás próféta
Monog.	De monogamia
Móz.	Mózes könyve
Mt.	Máté evangéliuma
Or.	Orator
Óz.	Ózeás próféta
Pro Flac.	Pro Flacco
Pud.	De pudicitia
Res. Carn.	De resurectione carnis
Res. Carn.	De resurrectione carnis
Res. mort.	De resurectione mortuorum
Rhet. ad Her.	Rhetorica ad Herennium
Sat.	Saturnalia
Scorp.	Scorpiacae
Spec.	De spectaculis
Ter.	Teremtés
Törv.	Törvények
Zsid.	Zsidókhoz írt levél
Zsolt.	Zsoltárok könyve

Szövegkiadások, fordítások

VINCENT, J. C. H. com. 2005, *Tertullian, De pallio.* Amsterdam.

SZEKERES Cs. 2003, *Tertullianus De spectaculis.* In: *Ókeresztény latin írók.* Havas L. és Tegyey I. szerk.

BRAUN, R. ed. 1990, *Contre le Marcion* Paris.

WEBBER, K. W. 1988 *Tertullian De spectaculis (Über die Spiele.)* Lateinisch/Deutsch. Übersetzt und hrsg. von K. W. W. Stuttgart.

QUACQUARELLI, A. testo crit. e comm. 1987, *Ad Scapulam / proleg.,* Roma

WASZNIK, J. H. – VAN WINDEN, J.C.M. 1987, *Tertullianus. De idololatria.* Critical Text, Translation and Commentary. Leiden.

VANYÓ L. szerk. 1986 *Tertullianus művei.* Budapest.

FREDOUILLE, J. C. ed. 1980, *Contre les Valentiniens*. Paris

WASZNIK, J. H. 1980, *Tertullian Über die Seele. (De anima), Das Zeugnis der Seele (De testimonio animae), Vom Ursprung der Seele (De censu animae).* Einleitung, Übersetzungung, Erlauterungen. Zürich-München.

MORESCHINI, C. 1974 *Opere scelte di Quinto Settimo Florente Tertulliano.* (Classici UTET). Turin.

SZILÁGYI JÁNOS Gy. 1974, *Lukianosz összes művei II*. Budapest. 717–798.

MARASTONI, A. ed. 1971, *Adversus Valentinianos*. Roma.

TURCAN, M. introd., texte crit., trad. & comm. 1971, *De cultu feminarum*. Paris.

TRÄNKLE, H. (Hrsg.), 1964, *Q. S. F. Tertulliani Adversus Iudeos. Mit Einleitung und kritischem kommentar.* Wiesbaden

QUACQUARELLI, A. proleg., testo crit., trad. & comm. 1963, *Corpus christianorum, Series Latina, I,1,1 ; 2 : Tertulliani opera : Opera catholica. Adversus Marcionem, Ad martyras, Ad martyras.* Roma

CASTORINA, E. 1961, *Tertullianus, De spectaculis.* Introduzione, testo critico, commento e traduzione. Firenze.

LUISELLI, B. ed. & comm. crit. instr. 1960, 1968, *De baptismo*. Torino.

TIBILETTI, C. introd., testo e comm. a cura, 1959, *De testimonio animae.* Torino.

WASZINK, J. H. rec. 1956, *Adversus Hermogenem liber.* Utrecht.;

KROYMANN, E. 1954, *Adversus Iudaeos* CCSL 2. 1337-1398.

BORLEFFS, J. W. Ph. 1948 *De patientia, De baptismo, De paenitentia*. Den Haag.

WASZNIK, J. H. 1947 *Tertulliani De anima, edited with introduction and commentary*. Amsterdam.

KROYMANN, E 1942, *Adversus Iudaeos* CSEL 70. 251-331.

BÜCHNER, J. 1935, *Tertullian, De spectaculis.* Kommentar. Diss. Würzburg;

SCHOLTE, W. A. J. C. ed., trad., comm. 1934, *Libellus de testimonio animae*. Amsterdam

BOULANGER, A. ed. 1933, *Tertullien, De spectaculis* Paris.

BORLEFFS, J.W.Ph. 1929, *Quinti Septimi Florentis Tertulliani: Ad Nationes Libri Duo.* Leiden

MEYBOOM, H. U. 1924 *Tegen de Joden (Oudchristelijke geschriften, di. 42).* Leiden.

LÖFSTEDT, E. 1920, *Tertullians Apollogeticum texkritisch untersucht.* Lund.;

KELLNER, H. 1912 *Gegen die Iuden*, BKV 7. 300-323.

THELWALL, S. *Adversus Iudaeos ANCL* 18 (1870) p. 201-258; reprinted *ANF* 3 (1885), p. 151-173.

GENOUDE, E.-A. de 1852, *Contre les Juifs, Tertullien-Oeuvres*, Paris. 1-50.

OEHLER, Fr. 1851-1854, *Q.S.F. Tertulliani opera omnia*, Leipzig.

Bibliográfia

FÖLDI A.– HAMZA G. 2007, *A római jog története és institúciói*. Budapest.

BÜHLER, P. 2008, Tertullian the Teacher of the *credo quia absurdum* in: Jon Stewart *Kierkegaard and the patristic and medieval traditions.* Burlington.

DUNN, G.D. 2008, Tertullian's Adversus Iudaeos: a rhetorical analysis. Washington

PAP L. 2008, Tertulliani Adversus Iudaeos. In *Közösség, Kultúra, Identitás* szerk. Pap Levente, Tapodi Zsuzsa, Kolozsvár.

JOSEPH, B.T. 2006, *Marcion and Luke-Acts: A Defining Struggle*.Columbia.

ROBSON, J. 2006, *Humour, obscenity and Aristophanes.* Tübingen.

DUNN, G.D. 2006, Tertullian's scriptural exegesis in „De praescriptione haereticorum". *JECS* 14 (2). 141-155

DUNN, G.D. 2005, Tertullian, The Early Church Fathers, 63-104. London-New York

EMBERGER, P. 2005, *Catilina und Caesar. Ein historisch-philologischer Kommentar zu Florus (epit. 2,12-13)* Hamburg.

VERMES G. 2005, *Jézus hiteles evangéliuma*, Budapest.

ALBRECHT, M. von, 2004 *A római irodalom története II.*

JHONSON, R. B. 2004 *The Parthenon Code: Mankind's History in Marble.* Maryland.

SCHURGACZ, K. 2004, *Die Deklamatio in L. Sergium Catilinam: Einleitung, Text, Übersetzunug, Kommentar*. WVT. in Bochumer altertumswissenschaftliches Colloquium, Bd. 58.

TAKÁCS L. 2004, Karthagó, Numidia és a mezőgazdaság. *Ókor* III/3. 41-45.

KISS S. 2003, Arnobius és a második szofisztika. *Könyv és Könyvtár*. XXV. 90.

DUNN, G. D. 2002, Rhetorical structure in Tertullian's „Ad Scapulam „. *VChr* 56 (1). 47-55.

NÉMETH Gy. 2002, *Karthagó és a Só.* Budapest

HAVAS L. szerk. 2001, Bevezetés az ókortudományba IV. *ΑΓΑΘΑ.* Debrecen.

HAVAS L.–SZABÓ E.–NÉMETH Gy. 2001 *Római történeti kézikönyv.* Budapest.

PAINE, R. 2001, „Am I my brother's keeper?" (Genesis IV:9): Violence and the Making of Society." *Qualitative Sociology* 24, 169–189.

RATNER, R.J. 2001, „Cain and Abel, and the problem of paradox." *Journal of Reform Iudaism* 37, 9–20.

ALFÖLDY G. 2001, *Római társadalomtörténet.* Budapest.

DESCLOS, M.-L. (ed.), 2000 *Le rire des Grecs. Anthropologie du rire en Grèce ancienne.* Grenoble

FRÖLICH I. 2000, *A qumráni szövegek magyarul*. Piliscsaba – Budapest.

GINZBERG, L. 2000, *The legends of the Jews.* Hildesheim reprint.

NÓTÁRI T. 2000, Medea Palatina – Megjegyzések Cicero Caelianájához, különös tekintettel Clodia személyére. *Aetas* 1-2/2000. 5-19.

NAGY Á. 2000, *Les repas des Thyeste* HPS. Debrecen.

TVRTKOVIC, T. 2000, Some constant features of Mediterranean humour from Homer to Hellenism. *ZAnt* 50 (1-2): 247-256.

VATTAMÁNY Gy. 2000, „Verus Israel": Vázlat az óegyházi antijudaizmus retorikájáról. *Világosság* 102-119.

CHADWICK, H. 1999, *A korai egyház.* Budapest.

FINLEY, M.I. 1999, *Politika az ókorban*. Budapest.

KENNEDY, G. 1999, *Classical Rhetoric and its Chrisitan and secular tradition.* North Carolina.

RIU, X. 1999, *Dionysism and Comedy.* New York, Oxford

SCHULZ-FLÜGEL, E. 1999, Tertullian. In: *Lexikon der antiken christlichen Literatur.* hrsg Von S. DÖPP und W. GEERLINGS. Stuttgart etc. 1999, 582-587.

ADAMIK, T. 1998, *Antik stíluselméletek Gorgiastól Augustinusig.* Budapest.

BEARD, M. – NORTH, J. – PRICE, S. 1998, *Religions of Rome.* Vol. I. Cambridge.

LONG, A. A.1998, *Hellenisztikus filozófia* Budapest.

RIGOBERT, G. 1998, *Hosianna dem Sohn Davids. Kurze Geschichte des frühen Christentums.* Leipzig.

ROUSSELET, J. 1998, Tertullien joue de la distance : le jeu des personnes verbales dans le „De cultu feminarum" . *REAug* 44 (1). 3-11.

VERMES G. 1998, *A zsidó Jézus*, Budapest

CHAUSA SÁEZ, A. 1997, *Veteranos en el África Romana.* Barcelona.

GLENTHOJ, B. J. 1997, Cain and Abel in syriac and greek writers (4th-6th centuries). Lovanii

ADAMIK T. 1996, *Római irodalom a késő császárkorban.* Budapest.

BROWN, F. DRIVER, S. BRIGGS, C. 1996, *The Brown Driver Briggs Hebrew Lexicon.* Hendrickson Publishers.

PANNENBERG, W. 1996, *Theologie und Philosophie. Ihr Verhültnis im Lichte ihrer gemeinsamen Geschichte.* Göttingen.

SLATIER, W.J. 1996, (Ed.) *Roman theater and society.* Michigan.

KÖVES-ZULAUF, TH. 1995, *Bevezetés a római vallás és monda történetébe.* Budapest.

PERRY, B. E. 1995, Literature in the second century. *CJ.* 50: 295, 297.

RANKIN, W. 1995, Tertullian and the Church. Cambridge.

SHEERIN, D. 1995, Christian and Biblical Latin. In: *Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide.* Eds. F.A.C. MANTELLO and A.G. RIOG. Washington.

ADAMIK T. 1994, *Római irodalom az ezüstkorban.* Budapest.

BLAISE, A. 1994, *A Handbook of Christian Latin Style, Morphology, and Syntax.* Brepols.

WEIDMANN, C. 1994-1995, Unentdeckte Dichterimitationen in Tertullians Ad Nationes. *WS* 107-108 : 467-479.

ADKIN, N. 1993, Tertullian's De idololatria and Jerome. *Augustinianum* 33. 11-30.

ANDERSON, G. 1993, *The second sophistic: a cultural phenomenon in the Roman Empire.* London.

ECKERTT, G. 1993 Orator Christianus. Untersuchungen zur Argumentationskunst in Tertullians Apologeticum. *Palingenesia* XLVI. Stuttgart.

SCODEL, R. (Ed.) 1993, *Theater and Society ín the Classical World*. Michigan.

TIBILETTI, C. 1993, Nota sul presunto modernismo di Tertulliano: (De testimonio animae). *Augustinianum* 33. 449-465.

CLASSEN, C.J. 1992, Der Stil Tertullians: Beobachtungen zum Apologeticum. *Voces* III. 93-107.

HAVAS L. szerk. 1992, Cicero öröksége. *ΑΓΑΘΑ.* Debrecen.

MAYER E. – TÖTTÖSSY Cs. 1992, *Latin mondattan és stilisztika.* Budapest.

LEVIN, S. 1991, "The Abel Syndrome." *Jewish Bible Quarterly* 20, 111–114.

WILES, D. 1991, *The masked Menander: sign and meaning in Greek and Roman performance.* Cambridge.

SIMON, E.**:** 1990, *Die Götter der Römer*. München.

VEYNE, P. 1990, *Brot und Spiele. Gesellschaftliche Macht und politische Herrrschaft in der Antike*. Darmstadt

DIEHLE, A. 1989, *Die griechische und lateinische Literatur der Kaiserzeit. Vom Augustus bis Iustinian.* München.

GREINER-MAI, H. (ed.), 1989, *Der verliebte Zyklop. Humor und Satire in der Ant.* Berlin.

STEINER, H. 1989, *Das Verhältnis Tertullians zur antiken Paideia*. St. Ottilien.

MUTH, R. 1988, *Einführung in die griechische und römische Religion.* Darmstadt.

DURST, M. 1988, Christen als römische Magistrate um 200. Das Zeugnis des Kaisers Septimius Severus für Christen aus dem Senatorenstand (Tertullian, Ad Scapulam 4,6). *JbAC* XXXI. 91-126.

ROZSNYAI E. (ford.). In: REDL K. (szerk), 1988, *Az égi és a földi szépről.* Források a késő antik és a középkori esztétika történetéhez. Budapest. 51 -69.

AZZALI BERNADELLI, G. 1987, Sintassi e stile di Tertulliano. *Paideia* 42. 69-75;

PIMENTEL, M. 1986-1989, El culto al emperador en el Apologeticum de Tertuliano. *Hispania Antiqua* XIII. 159-171.

TOKI, S. 1986, The author of the De pallio. *JCS* XXXIV: 93-103.

TURCAN, M. 1986, *Tertullien Les spectacles (De spectaculis). Introduction, texte critique, traduction et commentaire de M. Turcan.* Paris.

VANYÓ L. (szerk.) 1986, *Tertullianus művei* (Ókeresztény írók 12). Budapest.

MATTEL, P. 1985, „Habere jus sacerdotis". Sacerdoce et laïcat au témoignage de Tertullien: „De exhortatione castitatis et De monogamia", *RSR* 59, 200-211.

SEELIGER, H. R. 1984, Kaiserlicher Lorbeer. Zur Interpretation von Tertullian, Apologeticum 35. *Kairos* XXVI . 101-107.

VOGT, H. J.1984, Zur Tertullian De paenitentia 9,4. *VChr* XXXVIII. 196-199.

BRÓSZ R. – PÓLAY E. 1984, *Római jog*. Budapest.

HAGENDAHL, H. 1983, *Von Tertullian zu Cassiodor. Die profane literarische Tradition in dem lateinischen christlichen Schrifttum. Acta Universitatis Gothoburgensis.* Göteborg.

KOURI, E. I. 1982, *Tetullian und die römische Antike.* Helsinki.

STEINMETZ, P. 1982 *Untersuchungen zur römischen Literatur des zweiten Jahrhunderts nach Christi Geburt.* Wiesbaden. (Paligenesia. Monographien und texte zur klassischen Altertumswissenschaft. Hrsg. Von O. LENDLE- P. STEINMETZ. Bd. XVI);

VAN WINDEN, J. C. M. 1982, Idolum and Idololatria in Tertullian. *VigChr* 36 (1982) 108.

LINVELT, J. 1981, *Essai de typologie narrative.* Paris.

CHRISTENSEN, T. 1981, *Christus oder Jupiter. Der Kampf um die geistigen Grundlagen der Römischen Reiches.* Göttingen.

ALAND, K. 1980, 1991, *Geschichte der Christenheit*. I-II. Bd. I. *Von den Anfängen bis an die Schwelle der Reformation.* Gütersloh.

BRAUN, R. 1980, Tertullien et les séditions contre les empereurs (Apologeticum 35, 8-9). *REAug* XXVI. 18-28.

OPELT, I. 1980, *Die Polemik der christlichen lateinischen Literatur von Tertullian bis Augustin.* Heidelberg.

PETITMENGIN, P. 1980, A propos du "Tertullien" de Beatus Rhenanus (1521). *Annuaire de la Société des Amis de la Bibliothèque Humanistique de Sélestat* (1980) 93-106.

SZEPES E. 1980, Humour of the Homeric Hermes hymn. *Homonoia* II. 5-56.

VANYÓ L. 1980, *Az ókeresztény egyház és irodalom.* Budapest.

EFROYMSON, D. 1979, „The patristic connection", in *Antisemitism and the Foundation of Christianity*. ed. Davies, T. A. New York.

FISHBANE, M. 1979, *Text and texture.* New York.

RAMBAUX, C. 1979, *Tertullien face aux morales des trois premiers siècles.* Paris.

ALTANER, B.-STUIBER, A. 1978, Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenvater. Freiburg-Basel-Wien.

AUGET, R. 1978, *Kegyetlenség és civilizáció. A római játékok.* Budapest. (Cruauté et civilisation. Les jeux Romains. Paris 1970);

BRAUN, R. 1978, Le problème des deux livres du De cultu feminarum de Tertullien. Un ouvrage homogène ou deux écrits distincts ? *Studia patristica* VII. 133-142.

DOELGER, F. J. 1978, Der Rhetor Phosphorus von Karthago und seine Stilübung über den tapferen Mann. Zu Tertullianus, Adversus Valentinianos 8. *Antike & Christentum* V. 272-274.

SÜTŐ A. 1978, *Káin és Ábel*. Budapest.

HAGER, F. P. 1978, Zur Bedeutung der griechischen Philosophie für die christliche Wahrheit und Bildung bei Tertullian und bei Augustin. *A&A* 24(1978) 76-84.

HAVAS L. 1977, Die Catilinarische Bewegung unter dem Gesichtspunkt der sogennantern Popularen- und Optimatienpolitik. ACD XIII. 11-21.

HAMERTON, K. R. 1976, Jews, Greeks and christians. Religious cultures in late antiquity. In *Essays in honor of William David Davies*. szerk. Hamerton-Kelly R.& Scroggs R. Leiden.

STANTON, G. R. 1976, Consistency and humour in Aristophanes' Clouds. *Hermes* CIV. 493-494.

SAVON, H. 1975, Saint Ambroise critique de Philon dans le „De Cain et Abel". *Studia Patristica* XIII. 273-279.

HAHN I. – MÁTÉ GY. 1974, *Karthágó*. Budapest.

HAVAS L. 1974-1975, Le mouvement de Catilina et les esclaves. *ACD* X., 21-29.

HAVAS L. 1974, Catilina en Hispanie ultérieure. *Wissenschaftliche Zeitschrift der Univ. Rostock* 23. Jhg. 229-232.

RÉZETTE, J.1974, La condition du chrétien d'après le De baptismo de Tertullien. *Antonianum* XLIX. 14-46.

VALGIGLIO, E. 1974, Cultus e problema dell'unità nel De cultu feminarum di Tertulliano. *RSC* XXII. 15-48.

BRAUN, R. 1972 Un nouveau Tertullien: Problémes de biographie et de chronologie. *REL* 50, 67-84.;

FÜGER, W. 1972, Zur Tiefen Struktur des Narrativen: Prolegomena zu einer Generativen Grammatik des Erzhälens. *Poetica* 5., 268-292.

FREDOUILLE, J.C. 1972, *Tertullien et la conversion de la culture antique.* Paris.

HORBURY, W.1972, Tertullian on the Jews in the light of De spectaculis XXX. 5-6. *JThS* XXIII. 455-459.

BARNES, T. D. 1971, 1985 *Tertullian. A Historical and Literrary Study.* Oxford.

SIDER, D.R. 1971, *Ancient Rhetoric and the art of Tertullian.* Oxford.

WILLIAMS, T. 1971, Gr. Anth. 12,39 (Anon.) and Greek folk humour. *Hermes* XCIX: 423-428.

MACLEOD, M.D. 1970, *Humour in Iliad book 23.* International Homeric Symposium. 53-56.

FRYE, N. 1969, *Anatomy of chriticism.* New York.

KLEIN, R. 1968, *Tertullian und das römische Reich.* Heidelberg.

SEGAL, E. 1968, *Roman Laughter.* Cambridge.

HAVAS L. 1965, Bevezetés. In: *Auctores Latini, 1.* Cicero Catilina elleni első beszéde – Oratio in Catilinam I. Budapest.

BIREBENT, J. 1964, *Aquae Romanae: recherches sur l'hydraulique romain dans l'Est algérien.* Algier.

SPEISER, E. A. 1964, *Genesis*. Anchor Bible. Garden City, N.Y.

BARWICK, K. 1963, *Das rednerische Bildungsideal Ciceros*. Berlin.

HAVAS L. 1963, A Catilina-mozgalom társadalmi bázisának és programjának kérdéséhez. *ACD* Series Historica II. 15-34.

KRAMER, N. S. 1963, *The Summerians.* Chicago.

MONCEAUX, M.P. 1901, 1963, *Histoire littéraire de 1'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe.* I. (Tertullien et les origines). Paris. Bruxelles.

SCHNEIDER, A. 1962, Notes critiques sur Tertullien, Ad nationes I. *M H* XIX. 180-189.

ALFONSI, L. 1961, Considerazioni sul De oratione di Tertulliano. *Convivium* 1961 VI, N.S. 641-647.

SCHULZ, Fr. 1961, *Geschichte der Römischen Rechtswissenschaft*. Weimar.

ALTANER, B. 1960, *Patrologie*. Freiburg.

CHARLES-PICARD, G. 1959, *La civilisation de l'Afrique romaine.* Paris.

TIBILETTI, C. 1959, Note critiche al testo di Tertulliano De testimonio animae. *GIF* XII 258-262.

WASZINK, H. J. 1959, Some observations on Tertullian Ad Scapulam. *VChr* XIII : 46-57.

MHORMANN, CHR. 1958, Altchristliches Latein. Entstehung und Entwicklung der Theorie altchrislichen Sonderschprache. In: *Études sur le latin des chrétiens. 1958 , 3-19*.

NORDEN, E. 1958, *Die antike Kunstprosa vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance,* I-II. Darmstadt.

BULHART, V. 1957, *Tertullian-Studien*. SBer. Wien.

TIBILETTI, C. 1957, Stoicismo nell' Ad martyras di Tertulliano. *Augustinianum* XV. 309-323.

HOPPE. H. 1956, *Syntacitica*. 2 Bde., Lund.

RÉAU, L. 1956, *Iconographie de l'art chrétien.* Paris.

SÄFLUND, G. 1956, De pallio und die stilistische Entwicklung Tertullians, *Gnomon* 28 (1956), 426-skk.

HAURY, A. 1955, *L'ironie et l'humour chez Cicéron.* Leiden-Paris.

KUIJPER, D. Ff. 1955, Tres observationes in Tertulliani Ad uxorem libros. *VChr* IX. 247-248.

BECKER, C. 1954, *Tertullians Apologeticum*. *Werden und Leistung*. München.

SÄFLUND, G. 1953, *De pallio und die stilistische Entwicklung Tertullians.* Lund.

QUASTEN, J. 1950, 1953, 1960, *Patrology.* I. II. III. Utrecht-Antwerpen.

WASZINK, J. H. 1950, The technique of the clausula in Tertullian's De anima. *VChr* IV 212-245.

BONNER, S.F. 1949 *Roman Declamation in the Late Republic and the Early Empire.* Liverpool.

MCGIFFERT, A. C. 1949, A history of christian thought. Vol. 11, *The West from Tertullian to Erasmus.* New York-London.

LABRIOLLE, P. de, 1947/3, *Histoire de la Littérature latine chétienne.* Paris.

WASZINK, J.H. 1947, Pompa diaboli. *VigChr* 1 (1947) 13-41.

SIMON, M. 1946, Le Judaïsme berbère dans l`Afrique ancienne. *Rev d'Histoire et de Philosophie religieuse*.

HOPPE, H. 1944, *Beiträge zur spatlateinischen Syntax*. Uppsala.

NORBERG, D. 1943, *Syntaktische Forschungen*. Uppsala.

BAUS, K. 1940, *Der Kranz in Antike und Christentum. Eine religionsgeschichtliche Untersuchung mit besonderer Berücksichtigung Tertullians.* Bonn.

SIKES, E.E. 1940, The humour of Homer. *CR* 1940 121-127.

BIEHL, L. 1937, *Das liturgische Gebet für Kaiser und Reich. Ein Beitrag zur Geschichte des Verhaltnisseses von Kirche und Staat.* Padenborn.

HOPPE, H. 1936, *Vermischte Studien zur lateinischen Sprachkunde und Syntax* Lund.

WILIAMS, A. L. 1935, *Adversus Iudaeos. A bird's-eye view of christian Apologiae until the renaisanse.* Cambridge.

BORLEFFS, J.W.Ph. 1935, Zur Luxemburger Tertullianhandschrift. *Mnemosyne* Series III, vol 2. 299-308.

GUILLARD, B. 1935, La place du De pallio dans l'œuvre de Tertullien. *REL* 1935 358.

PARKERS, J. 1934, *The conflict of the church the synagogue.* London.

HOPPE, H. 1932, *Beiträge zur Sprache und Kritik Tertullians*. Lund.

WALTZING, J.P. 1931, *Tertullien, Apologétique, Commentaire analytique, grammatical et historique.* Paris.

BORLEFFS, J.W.Ph. 1928, Observationes criticae ad Tertulliani Ad Nationes libros. *Mnemosyne* 56, 193-201, 225-242.

COOPER, L. GUDEMANN, 1928 A. *Bibliography of the Poetics of Aristotle.* New Haven.

LEUMANN¸ M.- HOFMANN, J. B. 1928, *Lateinische Grammatik.* München.

WACKERNAGEL, J. 1926, 1928, *Vorlesungen über Syntax*. I. II. Base1.

THRÖNEL, G. 1926, *Studia Tertullianea IV*. Uppsala.

ROMBERTS, L. 1924 *The theology of Tertullian* London

HOPPE, H. 1924, *Studia Tertullianea III*. Uppsala.

APTOWITZER, V. 1922, *Káin und Abel in der Agada den Apokryphen, der hellenistischen, christlichen und muhammedanischen Literatur*. Vienna.

COOPER, L. 1922 *An aristotelian theory of comedy*. New York

HOPPE, H.1921, *Studia Tertullianea II*. Uppsala.

KELLNER, K.A.H. 1920, *Zur Sprache Tertullians*. Lund.

LÖFSTEDT, E. 1920, Zur Sprache Tertullians. *Acta Universitatis Lundensis* 16.

PRELLER, H. 1920, *Das Altertum*. Berlin.

SALONIUS, A.H. 1920, *Vitae patrum*. Lund.

WILMART, D.A. 1920, *Un manuscrit de Tertullien retrouvé*, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres : comptes rendus des séances de l'année.

AKERMAN, M. 1918, *Über die Echtheit der letzteren (sic!) Hälfte von Tertullians Adversus Iudaeos*. Lund.

KÜHNER, R. – STEGMANN, C. 1912, 1914, *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache II*. 2. Bde. Hannover.

SOMMER, F. 1914, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*. Heidelberg.

CAPELLE, P. 1913, *Le texte du psautier latin en Afrique.* Rome.

HOPPE, H. 1912, *Tertullians private und katechetische Schriften neu übersetzt.* Kempten.

LÖFSTEDT, E. 1908, *Spätlateinische Studien.* Uppsala.

HOPPE, H. 1908, Tertullianea. in: *Festschrift zum 350 jährigen Jubiläumdes Gymnasiums und Realgymnasiums zu Bielefeld*. Bielefeld.

ENGELBRECHT, A. 1906, Neue lexikalische und semasiologische Beitrage aus Tertullian. *WS* 28, 142-159;

HARNACK, A. 1904,1958 *Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius*, Teil I: Die Überlieferung und der Bestand, Teil II: Die Chronologie, Leipzig[2] 1958.

HOPPE, H. 1903, *Syntax und Stil des Tertullian.* Leipzig.

GSELL, St. 1901, *Les Monuments antiques de l'Algérie*, 2 kötet, Paris.

FINÁLY H. 1884, 1991, 2002, 2006, *A latin nyelv szótára*. Budapest

Internetes adatbázisok

www.tertullian.org

www.intratext.com

www.pld.com

Függelék

Tertulliani Liber ADVERSUS IUDAEOS[381]

I. [1] Proxime accidit: disputatio habita est Christiano et proselyto Iudaeo. Alternis vicibus contentioso fune uterque diem in vesperam traxerunt. Obstrepentibus quibusdam ex partibus singulorum nubilo quodam veritas obumbrabatur. Placuit ergo, [ut] quod per concentum disputationis minus plene potuit dilucidari, curiosius inspectis lectionibus stilo quaestiones retractatas terminare. [2] Nam occasio quidem defendendi etiam gentibus [sibi] divinam gratiam hinc habuit praerogativam, quod sibi vindicare dei legem instituerit homo ex gentibus nec prosapia Israelitum Iudaeus. [3] Hoc enim sat est, posse gentes admitti ad dei legem, ne Israel adhuc superbiat, quod gentes velut stillicidium de urceo aut pulvis ex area deputentur. Quamquam habeamus ipsum deum idoneum pollicitatorem et fidelem sponsorem qui Abrahae promiserit, quod in semine eius benedicerentur omnes nationes terrae et quod ex utero Rebeccae duo populi et duae gentes essent processurae, utique Iudaeorum id est Israelis et gentium id est noster. [4] Uterque ergo et populus et gens est appellatus, ne de nominis appellatione privilegium gratiae sibi quis audeat defendere. Duos etenim populos et duas gentes processuras ex unius feminae utero deus destinavit, nec discrevit gratiam in nominis appellatione sed in partus editione, ut qui prior esset de utero processurus minori subiceretur id est posteriori. Sic namque ad Rebeccam deus locutus est dicens: Duae gentes in utero tuo sunt, et duo populi de utero tuo dividentur, et populus populum superabit, et maior serviet minori. [5] Itaque cum populus seu gens Iudaeorum anterior sit tempore et maior per gratiam primae dignationis in lege, noster vero minor aetate temporum intellegatur utpote in ultimo saeculi spatio adeptus notitiam divinae miserationis, procul dubio secundum edictum divinae elocutionis prior maior populus id est Iudaicus serviat necesse est minori et minor populus id est Christianus superet maiorem. [6] Nam et secundum divinarum scripturarum memorias populus Iudaeorum id est antiquior derelicto deo idolis deservivit et divinitate abrelicta simulacris fuit deditus dicente populo ad Aaron: Fac nobis deos qui nos antecedant. Quod cum ex monilibus feminarum

et anulis virorum aurum fuisset igne conflatum et processisset eis bubulum caput, huic figmento universus Israel abrelicto deo honorem dederunt dicentes: Hi sunt dei qui nos eiecerunt de terra Aegypti. [7] Sic namque posterioribus temporibus quibus reges eis

[381] TRÄNKLE, H. 1964 alapján

imperabant et cum Hieroboam vaccas aureas et lucos colebant et Bahali se mancipabant. Unde probatur eos semper idololatriae crimine reos designatos ex instrumento divinarum scriptuarum. Noster vero populus id est posterior relictis idolis quibus ante deserviebat ad eundem deum conversus est, a quo Israel, ut supra memoravimus, abscesserat. [8] Sic namque populus minor id est posterior populum maiorem superavit, dum gratiam divinae dignationis consequitur, a qua Israel est repudiatus. II. [1] Igitur gradum conseramus et summam quaestionis certis lineis terminemus. Cur etenim deus universitatis conditor mundi totius gubernator hominis plasmator universarum gentium sator legem per Moysen uni populo dedisse credatur et non omnibus gentibus adtribuisse dicatur? [2] Nisi enim omnibus eam dedisset, nullo pacto ad eam etiam proselytos ex gentibus accessum habere permitteret. Sed ut congruit bonitati dei et aequitati ipsius utpote plasmatoris generis humani, omnibus gentibus eandem legem dedit, quam certis statutis temporibus observari praecepit, quando voluit et per quos voluit et sicut voluit. Namque in principio mundi ipsius Adae et Evae legem dedit, ne de fructu arboris plantatae in medio paradisi ederent; quod si contra fecissent, morte morerentur. Quae lex eis sufficeret, si esset custodita. [3] In hac enim lege Adae data omnia praecepta condita recognoscimus quae postea pullulaverunt data per Moysen, id est: Diliges dominum deum tuum de toto corde tuo et ex tota anima tua, et: Diliges proximum tibi tamquam te, et: Non occides, non moechaberis, non fraudaberis, falsum testimonium non dices, honora patrem tuum et matrem, et: Alienum non concupisces. [4] Primordialis enim lex est data Adae et Evae in paradiso quasi matrix omnium praeceptorum dei. Denique si dominum deum suum dilexissent, contra praeceptum eius non fecissent; si proximum diligerent id est semetipsos, persuasioni serpentis non credidissent atque ita in semetipsos homicidium non commisissent, excidendo de immortalitate faciendo contra dei praeceptum; [5] a furto quoque abstinuissent, si de fructu arboris non clam degustassent, nec a conspectu domini dei sui sub arbore delitescere gestissent, nec falsum adseveranti diabolo participes efficerentur credendo ei quod similes dei essent futuri, atque ita nec deum offendissent ut patrem qui eos de limo terrae quasi ex utero matris figuraverat; si alienum non concupissent, de fructu inlicito non degustassent. [6] Igitur in hac generali et primordiali dei lege, quam in arboris fructu observari deus sanxerat, omnia praecepta legis posterioris specialiter indita fuisse cognoscimus, quae suis temporibus edita germinaverunt. Eiusdem est enim postea superducere legem qui ante praemiserat praeceptum, quoniam et ipsius est erudire postea qui ante iustos formare instituerat. [7] Quid enim mirum, si is auget disciplinam qui instituit, si is perficit qui coepit? Denique ante legem Moysei scriptam in tabulis lapideis legem fuisse contendo non scriptam, quae naturaliter intellegebatur et a patribus

custodiebatur. Nam unde Noe iustus inventus, si non illi naturalis legis iustitia praecedebat ? Unde Abraham amicus dei deputatus, si non de aequitate et iustitia legis naturalis ? Unde Melchisedech sacerdos dei summi nuncupatus, si non ante Leviticae legis sacerdotium Levitae fuerunt qui sacrificia deo offerebant ? [8] Sic etenim post supra scriptos patriarchas data lex est Moysi eo tempore, posteaquam ab Aegypto excesserunt, post [intervallum] multorum temporum spatia. Denique post quadringentos et triginta annos Abrahae data est lex. [9] Unde intellegimus dei legem iam ante Moysen nec in Choreb tantum aut in Sina et in eremo primum, sed antiquiorem primum in paradiso, post deinde patriarchis atque ita
et Iudaeis certis temporibus datam quando voluit et certis temporibus reformatam, ut non iam ad Moysi legem ita adtendamus quasi ad principalem legem, sed ad subsequentem quam certo tempore deus et gentibus exhibuit [et] repromissam per prophetas et in melius reformavit et praemonuit futurum, ut, sicuti certo tempore data est lex per Moysen, ita temporaliter observata et custodita credatur. [10] Nec adimamus hanc dei potestatem pro temporum condicione legis praecepta reformantem in hominis salutem. Denique qui contendit et sabbatum adhuc observandum quasi salutis medellam et circumcisionem octavi diei propter mortis comminationem, doceat in praeteritum iustos sabbatizasse aut circumcidisse et sic amicos dei effectos. [11] Nam si circumcisio purgat hominem, deus Adam incircumcisum cum faceret, cur eum non circumcidit vel posteaquam deliquit, si purgat circumcisio ? Certe in paradiso constituens eum incircumcisum colonum paradisi praefecit. [12] Igitur cum neque circumcisum neque sabbatizantem deus Adam instituerit, consequenter quoque sobolem eius Abel ferentem ibi sacrificia incircumcisum nec sabbatizantem laudavit, accepto ferens quae offerebat in implicitate cordis et reprobans sacrificium fratris eius Cain, qui quod offerebat non recte dividebat. [13] Noe quoque incircumcisum deus sed et non sabbatizantem de diluvio liberavit. Nam et Enoch iustissimum non circumcisum nec sabbatizantem de hoc mundo transtulit qui necdum mortem gustavit, ut aeternitatis candidatus iam nobis ostenderet nos quoque sine legis onere Moysis deo placere posse. [14] Melchisedech quoque summi dei sacerdos incircumcisus et non sabbatizans ad sacerdotium dei adlectus est. Probat et Loth frater Abrahae, quod pro meritis iustitiae suae sine legis observatione de Sodomitarum incendio sit liberatus.

III. [1] "Sed Abraham, inquis, circumcisus est." Sed ante deo placuit quam circumcideretur nec tamen sabbatizavit. Acceperat enim circumcisionem, sed quae
esset in signum temporis illius non in salutis praerogativam. Denique sequentes patriarchae incircumcisi fuerunt ut Melchisedech, qui ipsi Abrahae iam circumciso revertenti de proelio panem et vinum obtulit incircumcisus. "Sed et filius, inquit, Moysi tum ab angelo

praefocatus fuisset, si non Seffora mater eius calculo praeputium infantis circumcidisset. Unde [inquit] occisionis maximum periculum est, si praeputium carnis quis non circumciderit." [2] Atquin si salutem circumcisio omnimodo adferret, etiam ipse Moyses in filio suo non intermisisset, quominus octava die circumcideret eum, cum constet Sefforam coactam ab angelo id fecisse in itinete. Consideremus itaque, quod non potuerit unius infantis coacta circumcisio omni populo praescribere et quasi legem huius praecepti condere in salutem. [3] Nam providens deus, quod hanc circumcisionem in signum non in salutem esset daturus populo Israeli, idcirco filium Moysi ducis futuri instigat circumcidi, ut cum coepisset per eum populo dare praeceptum circumcisionis non aspernaretur populus videns exemplum istud in ducis filio iam celebratum. [4] Dari enim habebat circumcisio, sed in signum unde Israel in novissimo tempore dinosci haberet, quando secundum sua merita in sanctam civitatem ingredi prohiberetur — secundum verba prophetarum dicentium: Terra vestra deserta, civitates vestrae igni exustae, regionem vestram in conspectu vestro extranei comedent, et deserta et subversa a populis extraneis derelinquetur filia Sion, sicut casa in vinea et sicut custodiarium in cucumerario et quasi civitas quae expugnatur. [5] Cur ita? Quoniam subsequens sermo prophetae exprobrat eis dicens: Filios genui et exaltavi, ipsi autem reprobaverunt me, et: Si extenderitis manus, avertam faciem meam a vobis; et si multiplicaveritis preces, non exaudiant vos; manus enim vestrae sanguine plenae sunt, et: Vae gens peccatrix, populus plenus delictis, filii scelesti, dereliquistis dominum et ad indignationem provocastis sanctum Israelis. [6] Haec igitur dei providentia fuit, dandi circumcisionem in signum unde dinosci possent, cum adveniret tempus cum pro meritis suis supradictis in Hierusalem admitti prohiberentur; quod et quia futurum erat nuntiabatur, et quia factum
videmus recognoscimus. [7] Sicut enim circumcisio carnalis quae temporalis erat imbuta est in signum populo contumaci, ita spiritalis data est in salutem populo obaudienti dicente Hieremia: Innovate vobis novitatem et ne seminaveritis in spinis; circumcidimini deo et circumcidite praeputium cordis vestri. Et alio loco dicit: Ecce enim dies veniunt, dicit dominus, et disponam domui Iudae et domui Iacob testamentum novum, non tale quale dedi patribus eorum in die quo eos eduxi de terra Aegypti. [8] Unde intellegimus et priorem circumcisionem tunc datam cessaturam et novam legem, non talem qualem iam dederat patribus, processuram adnuntiari, sicut Esaias praedicabat dicens, quod in novissimis diebus manifestus futurus esset mons domini et domus dei super vertices montium. Et exaltabitur, inquit, super colles et venient super illum omnes gentes et ambulabunt multi et dicent: venite, ascendamus in montem domini et in domum dei Iacob, non in Esau prioris filii, sed Iacob sequentis id est populi nostri, cuius mons Christus, sine

manibus concidentium praecisus implens omnem terram apud Dánielem ostensus. [9] Denique ex hac domo dei Iacob etiam legem novam processuram sequentibus verbis adnuntiat Esaias dicens: Ex Sion enim exiet lex et verbum domini ex Hierusalem, et iudicabit inter gentes, id est inter nos qui ex gentibus sumus vocati; et concident, inquit, gladios suos in aratra et lanceas suas in falces, et non accipiet gens super gentem gladium, et iam non discent pugnare. [10] Qui igitur intelleguntur alii quam nos qui in nova lege edocti ista observamus obliterata veteri lege cuius abolitionem futuram actus ipse demonstrat ? Nam et vetus lex ultione gladii se vindicabat et oculum pro oculo eruebat et vindicta iniuriam retribuebat, nova autem lex clementiam designabat et pristinam ferocitatem gladiorum et lancearum ad tranquillitatem convertebat et belli pristinam in aemulos et hostes executionem in pacificos actus arandae et colendae terrae reformabat. [11] Igitur sicuti supra ostendimus, quod vetus lex et circumcisio carnalis cessatura pronuntiata est, ita et novae legis et spiritalis circumcisionis observantia in pacis obsequio eluxit. Populus enim [inquit] quem non noveram servivit mihi, in obauditu auris obauaivit mihi prophetae adnuntiaverunt. [12] Quis autem populus qui deum ignorabat, nisi noster qui retro deum nesciebamus, et quis in auditu auris obaudivit ei, nisi nos qui relictis idolis ad deum conversi sumus? [13] Nam Israel, qui deo fuerat cognitus quique ab eo in Aegypto exaltatus fuerat et per Erythraeum pelagum transvectus quique in eremo manna cibatus XL annis ad instar aeternitatis redactus nec humanis passionibus contaminatus aut saeculi huius cibis pastus sed angelorum panibus [manna] cibatus satisque beneficiis deo obligatus, domini et dei sui oblitus est dicens ad Aaron: Fac nobis deos qui nos antecedant; Moyses enim ille qui nos eiecit de terra Aegypti dereliquit nos, et quid illi acciderit nescimus. Et ideo nos, qui non populus dei retro, facti sumus populus eius accipiendo novam legem supra dictam et novam circumcisionem ante praedictam.

IV. [1] Sequitur itaque ut, quatenus circumcisionis carnalis et legis veteris abolitio expuncta suis temporibus demonstratur, ita[que] sabbati quoque observatio temporaria fuisse demonstretur. Dicunt enim Iudaei, quod a primordio sanctificaverit deus diem septimum requiescendo in eo ab omnibus operibus suis quae fecit, et inde etiam Moysen dixisse ad populum: Mementote diem sabbatorum, sanctificare eum ; omne opus servile non facietis in eo, praeterquam quod ad animam pertinet. [2] Unde nos intellegimus magis sabbatizare nos ab omni opere servili semper debere et non tantum septimo quoque die sed per omne tempus. Ac per hoc quaerendum nobis, quod sabbatum nos deus velit custodire. Nam sabbatum aeternum et sabbatum temporale scripturae designant. Dicit enim Esaias propheta: Sabbata vestra odit anima mea. Et alio loco dicit: Sabbata mea profanastis. [3] Unde dinoscimus sabbatum temporale esse humanum et sabbatum aeternum censeri

divinum, de quo per Esaiam praedicat: Et erit, inquit, mensis ex mense et dies de die et sabbatum de sabbato, et veniet omnis caro adorare in Hierusalem, dicit dominus. [4] Quod intellegimus adimpletum temporibus Christi, quando omnis caro id est omnis gens adorare in Hierusalem venit deum patrem per Iesum Christum filium eius, sicut per prophetas praedicatum est: Ecce proselyti per me ad te ibunt. [5] Sic igitur ante hoc sabbatum temporale erat et sabbatum aeternum praeostensum et praeindictum, quomodo et ante circumcisionem carnalem fuit et spiritalis circumcisio praeostensa. [6] Denique doceant, sicuti iam praelocuti sumus, Adam sabbatizasse aut Abel hostiam deo sanctam offerentem sabbati religione placuisse aut Enoch translatum sabbati cultorem fuisse aut Noe arcae fabricatorem propter diluvium imminens sabbatum observasse aut Abraham in observatione sabbati Isaac filium suum obtulisse aut Melchisedech in suo sacerdotio legem sabbati accepisse. [7] Sed dicturi sunt Iudaei, ex quo hoc praeceptum datum est per Moysen, exinde observandum fuisse. Manifestum est itaque non aeternum sed temporale fuisse praeceptum quod quandoque cessaret. [8] Denique adeo non in vacatione septimi diei haec sollemnitas celebranda est, ut Iesus Naue eo tempore quo Hiericho civitatem debellabat praeceptum sibi a deo diceret, uti populo mandaret, ut sacerdotes arcam testamenti dei septem diebus circumferrent in circuitu civitatis, atque ita septimi diei circuitu peracto sponte ruerent muri civitatis. [9] Quod ita factum est, et finito spatio diei septimi, sicut praedictum erat, ruerunt muri civitatis. Ex quo manifeste ostenditur in numero istorum dierum septem incurrisse diem sabbati — septem enim dies, undecumque initium acceperint, sabbati diem secum concludant necesse est —, quo die non tantum sacerdotes sint operati, sed et in ore gladii praeda facta sit civitatis ab omni populo Israele; [10] nec dubium est opus servile eos operatos, cum praedas belli agerent ex dei praecepto. Nam et temporibus Machabaeorum sabbatis pugnando fortiter fecerunt et hostes allophylos expugnaverunt legemque paternam ad pristinum vitae statum pugnando sabbatis revocaverunt; [11] nec putem aliam legem eos defendisse nisi in qua de die sabbatorum meminerant esse praescriptum. Unde manifestum est ad tempus et praesentis causae necessitatem huiusmodi praecepta convaluisse et non ad perpetui temporis observationem huiusmodi legem eis deum ante dedisse.

V. [1] Sic et sacrificia terrenarum oblationum et spiritalium [sacrificiorum] praedicata ostendimus, et quidem a primordio maioris filii id est Israelis terrena fuisse in Cain praeostensa sacrificia, sed minotis filii [Abel] id est populi nostri sacrificia diversa demonstrata. [2] Namque maior natu Cain de fructu terrae obtulit munera deo, minor vero filius Abel de fructu ovium suarum. Et respexit deus in Abel et in munera eius, in Cain autem et in munera eius non respexit. Et dixit deus ad Cain: quare concidit vultus tuus ?

Nonne, si recte quidem offeras non recte autem dividas, peccasti ? Quiesce; ad te enim conversio eius et tu dominaberis eius. Et tunc dixit Cain ad Abel fratrem suum: eamus in campum. Et abiit cum eo illic et interfecit eum. Et tunc dixit deus ad Cain: ubi est Abel frater tuus? et dixit: nescio; numquid custos fratris mei sum ego? cui deus dixit: vox sanguinis fratris tui proclamat ad me de terra. Propter quod maledicta terra quae aperuit os suum ad excipiendum sanguinem fratris tui. Et gemens et tremens eris super terram, et omnis qui te invenerit occidet te. [3] Ex hoc igitur actu duplicia duorum populorum sacrificia praeostensa iam tunc a primordio animadvertimus. Denique cum per Moysen in Levitico lex sacerdotalis conscriberetur, invenimus praescriptum populo Israeli, ut sacrificia nullo alio in loco offerrentur deo quam in terra promissionis, quam dominus deus daturus esset patribus eorum, ut introducto Israele illic celebrarentur sacrificia et holocausta tam pro peccatis quam pro animabus et nusquam alibi nisi in terra sancta. [4] Cur itaque postea per prophetas praedicat spiritus futurum, ut in omni loco et in omni terra offerantur sacrificia deo ? Sicuti per Malachiam unum ex duodecim prophetis dicit: Non recipiam sacrificium de manibus vestris, quoniam ab oriente sole usque in occidentem nomen meum clarificatum est in omnibus gentibus, dicit dominus omnipotens, et in omni loco offeruntur sacrificia munda nomini meo. Item in psalmis David: Adferte deo, patriae gentium, indubitate quod in omnem terram exire habebat praedicatio apostolorum, adferte deo claritatem et honorem, adferte deo sacrificium nominis eius; tollite hostiam et introite in atria eius. [5] Namque quod non terrenis sacrificiis sed spiritalibus deo litandum sit, ita legimus ut scriptum est: Cor contribulatum et humiliatum hostia deo est, et alibi: Sacrifica deo sacrificium laudis et redde altissimo vota tua. Sic itaque sacrificia spiritalia laudis designantur et cor contribulatum acceptabile sacrificium deo demonstratur. [6] Itaque quomodo carnalia sacrificia reprobata intelleguntur de quibus et Esaias loquitur dicens: Quo mihi multitudinem sacrificiorum vestrorum, dicit dominus, quoniam et si adtuleritis mihi, inquit, similam, vanum supplicamentum execramentum mihi est, et adhuc dicit: Holocaustomata et sacrificia vestra et adipem hircorum et sanguinem taurorum nolo, nec si veniatis videri mihi; quis enim exquisivit ista de manibus vestris? —, ita sacrificia spiritalia accepta praedicantur, ut prophetae adnuntiant. [7] Carnalia vero sacrificia, de quibus praedicatum est: Non est mihi voluntas in vobis, dicit dominus, sacrificia non accipiam de manibus vestris, quoniam ab oriente sole usque in occidentem nomen meum clarificatum est in omnibus gentibus, dicit dominus. De spiritalibus vero sacrificiis addit dicens: Et in omni loco sacrificia munda offerunt nomini meo, dicit dominus.

VI. [1] Igitur cum manifestum sit et sabbatum temporale ostensum et sabbatum aeternum praedicatum, circumcisionem quoque carnalem praedictam et circumcisionem spiritalem

praeindicatam, legem quoque temporalem et legem aeternalem denuntiatam, sacrificia carnalia et sacrificia spiritalia praeostensa, sequitur ut praecedenti tempore datis omnibus istis praeceptis carnaliter populo Israeli superveniret tempus, quo legis antiquae et caeremoniarum veterum praecepta cessarent et novae legis promissio et spiritalium sacrificiorum agnitio et novi testamenti pollicitatio superveniret fulgente nobis lumine ex alto qui sedebamus in tenebris et inumbra mortis detinebamur. [2] Itaque necessitas nobis incumbit ut, quoniam praedicatam novam legem a prophetis praediximus et non talem, qualis iam data esset patribus eorum eo tempore quo eos de terra Aegypti produxit, ostendere et probare debeamus tam illam legem veterem cessasse quam legem novam promissam nunc operari: et quidem primum quaerendum, an expectetur novae legis lator et novi testamenti heres et novorum sacrificiorum sacerdos et novae circumcisionis purgator et aeterni sabbati cultor, qui legem veterem compescat et novum
testamentum statuat et nova sacrificia offerat et caeremonias antiquas reprimat et circumcisionem veterem cum suo sabbato compescat et novum regnum quod non corrumpatur adnuntiet. [3] Nam etiam novae legis lator sabbati spiritalis cultor sacrifiorum aeternorum antistes regni aeterni dominator quaerendum an venerit an necne, ut si iam venit serviendum sit illi, si necdum venit sustinendus sit, dummodo manifestum sit adventu eius comprimi legis veteris praecepta et oriri debere novae legis exordia. [4] Et in primis definiendum est non potuisse cessare legem antiquam et prophetas, nisi venisset is qui per eandem legem et per eosdem prophetas venturus adnuntiabatur.

VII. [1] Igitur in isto gradum conseramus, an qui venturus Christus adnuntiabatur iam venerit an venturus adhuc speretur. Quod ipsum ut probari possit, etiam tempora sunt nobis requirenda quando venturum Christum prophetae nuntiaverint, ut, si intra ista tempora recognoverimus venisse eum, sine dubio ipsum esse credamus quem prophetae venturum canebant, in quem nos, gentes scilicet, credituri adnuntiabamur, et cum constiterit venisse indubitate etiam legem novam ab ipso datam esse credamus et testamentum novum in ipso et per ipsum nobis dispositum non diffiteamur. [2] Venturum enim Christum et Iudaeos non refutare scimus, utpote qui in adventum eius spem suam porrigant. Nec de isto pluribus quaerendum, cum retro omnes prophetae de eo praedicaverunt, ut Esaias: Sic dicit dominus deus Christo meo domino: cuius tenui dexteram, ut exaudiant illum gentes; fortitudines regum disrumpam, aperiam ante illum portas, et civitates non cludentur illi. Quod ipsum adimpletum iam videmus. [3] Cui etenim tenet dexteram pater deus nisi Christo filio suo, quem et exaudierunt omnes gentes, id est cui omnes gentes crediderunt, cuius et praedicatores apostoli in psalmis David ostenduntur: In universam, inquit, terram exivit sonus eorum et ad terminos terrae verba eorum ? [4] In quem enim alium universae

gentes crediderunt nisi in Christum qui iam venit ? Cui etenim crediderunt gentes, Parthi et Medi et Elamitae et qui habitant Mesopotamiam Armeniam Phrygiam Cappadociam, incolentes Pontum et Asiam Pamphyliam, immorantes Aegypto et regiones Africae quae est trans Cyrenen inhabitantes, Romani et incolae, tunc et in Hierusalem Iudaei et ceterae gentes, ut iam Gaetulorum varietates et Maurorum multi fines, Hispaniarum omnes termini et Galliarum diversae nationes et Britannorum inaccessa Romanis loca Christo vero subdita et Sarmatarum et Dacorum et Germanorum et Scytharum et abditarum multarum gentium et provinciarum et insularum multarum nobis ignotarum et quae enumerare minus possumus ? [5] In quibus omnibus locis Christi nomen qui iam venit regnat, utpote ante quem omnium civitatium portae sunt apertae et cui nullae sunt clausae, abante quem ferreae serae sunt comminutae et valvae aereae sunt apertae. [6] Quamquam ista et spiritaliter sint intellegenda, quod praecordia singulorum variis modis a diabolo obsessa fide Christi sint reserata, attamen etiam perspicue sunt adimpleta, utpote in quibus omnibus locis populus nominis Christi inhabitet. Quis enim omnibus gentibus regnare potuisset, nisi Christus dei filius qui omnibus regnaturus in aeternum nuntiabatur? [7] Nam si Solomon regnavit, sed in finibus Iudaeae tantum: a Bersabee usque Dan termini regni eius signantur; si vero Babyloniis et Parthis regnavit Darius, ulterius ultra fines regni sui non habuit potestatem in omnibus gentibus; si Aegyptiis Pharao vel quisque ei in hereditario regno successit, illic tantum potitus est regni sui dominium; si Nabuchodonosor cum suis regulis, ab India usque Aethiopiam habuit regni sui terminos; si Alexander Macedo, non amplius quam Asiam universam et ceteras regiones quas postea devicerat tenuit; [8] si Germani, adhuc usque limites suos transgredi non sinuntur. Britanni intra oceani sui ambitum clausi sunt, Maurorum gentes et Gaetulorum barbariae a Romanis obsidentur, ne regionum suarum fines excedant. Quid de ipsis Romanis dicam, qui legionum suarum praesidiis imperium suum muniunt nec trans istas gentes porrigere vires regni sui possunt? [9] Christi autem nomen ubique porrigitur, ubique creditur, ab omnibus gentibus supra enumeratis colitur, ubique regnat, ubique adoratur; omnibus ubique tribuitur aequaliter; non regis apud illum maior gratia, non barbari alicuius inferior laetitia; non dignitatum vel natalium cuiusquam discreta merita; omnibus aequalis, omnibus rex, omnibus iudex, omnibus deus et dominus est. Nec dubites credere quod adseveramus, cum videas fieri.

VIII. [1] Itaque requirenda tempora praedicta et futurae nativitatis Christi et passionis eius et exterminii civitatis Hierusalem id est vastationis eius. Dicit enim Dániel et civitatem sanctam et sanctum exterminari cum duce venturo et destrui pinnaculum usque ad interitum. [2] Venturi itaque Christi ducis sunt tempora requirenda, quae investigabimus in Dánielo; quibus computatis probabimus venisse eum etiam ex temporibus praescriptis et ex

signis competentibus et ex operationibus eius; quae proba<bi>mus et ex consequentibus quae post adventum eius futura adnuntiabantur, uti iam adimpleta omnia praecepta credamus. [3] Sic igitur de eo Dániel praedicavit, ut quando et quo in tempore gentes esset liberaturus ostenderet et quoniam post passionem ipsa civitas exterminari haberet. [4] Dicit enim sic: In primo anno sub Dario filio Assueri a semine Medorum qui regnavit super regnum Chaldaeorum ego Dániel intellexi in libris numerum annorum. Et adhuc me loquente in oratione ecce vir Gabriel quem vidi in visione in principio volans et tetigit me quasi hora sacrificii vespertini et intellegere fecit me et locutus est mecum et dixit: Dániel, nunc exivi imbuere te intellegentia, in principio obsecrationis tuae exivit sermo. [5] Et ego veni ut adnuntiem tibi, quia vir desideriorum tu es, et cogita in verbo et intellege in visione: septuaginta ebdomades breviatae sunt super plebem tuam et super civitatem sanctam, quoadusque inveteretur delictum et signentur peccata et exorentur iniustitiae et inducatur iustitia aeterna et [ut] signetur visio et prophetes et unguatur sanctus sanctorum. Et scies et percipies et intelleges: a profectione sermonis in integrando et aedificando Hierusalem usque ad Christum ducem ebdomades <septem et dimidia et ebdomades> sexaginta et duae et dimidia; et convertet et aedificabitur in latitudinem et convallationem et innovabuntur tempora. [6] Et post ebdomadas has sexaginta et duas <et dimidiam> exterminabitur unctio et non erit, et civitatem et sanctum exterminabit cum duce adveniente, et concidentur quomodo in cataclysmo usque in finem belli quod concidetur usque ad interitum. Et confirmabit testamentum in multis; ebdomada una et dimidia ebdomadis auferetur meum sacrificium et libatio, et in sancto exsecratio vastationis, et usque ad finem temporis consummatio dabitur super hanc vastationem. [7] Animadvertamus igitur, terminum quomodo in vero praedicit LXX ebdomadas futuras; in quibus si reciperent eum, aedificabitur in latitudinem et longitudinem et innovabuntur tempora. [8] Providens autem deus quid esset futurum, quoniam non tantum non recipient eum verum et insequentur et tradent eum morti, et recapitulavit et dixit intra LX et II et dimidiam ebdomadas nasci illum et ungui sanctum sanctorum, ebdomades autem VII et dimidia cum implerentur, pati habere et civitatem exterminari post I et dimidiam ebdomadam, quo scilicet VII et dimidia ebdomades completae sunt. Dicit enim sic: et civitatem et sanctum exterminari cum duce venturo [et concidentur sicut in cataclysmo] et destrui pinnaculum usque ad interitum.

[9] Unde igitur ostendimus, quoniam venit Christus intra LX et II et dimidiam ebdomadas? Numerabimus autem a primo anno Darii, quoniam in ipso tempore Dánieli visio ostenditur. Dicit enim: et intellege et conice a profectione sermonis respondere me tibi haec. Unde a primo anno Darii debemus computare, quando hanc vidit visionem Dániel. [10] Videamus igitur, anni quomodo implentur usque ad adventum Christi: Darius enim regnavit annis

XVIIII; Artaxerxes annis XL et I; deinde rex Ochus qui et Cyrus annis XX et IIII; Argus anno I; alius Darius qui et Melas nominatus est annis XX et I; Alexander Macedo annis XII; deinde post Alexandrum, qui et Medis et Persis regnaverat quos devicerat et in Alexandria regnum suum firmaverat, quando et nomine suo eam appellavit, — post eum regnavit illic in Alexandria Soter annis XXX et V; cui succedit Philadelphus regnans annis XXX et VIII; huic succedit Euergetes annis XX et V; deinde Philopator annis XVII; post hunc Epiphanes annis XX et IIII; item alius Euergetes annis XX et VII; item alius Soter annis XXX et VIII; Ptolemaeus annis XXX et VII; Cleopatra annis XX et II mensibus V; item adhuc Cleopatra conregnavit Augusto annis XIII; post Cleopatram Augustus aliis annis XL et III imperavit — nam omnes anni imperii Augusti fuerunt L et VI — [11] videmus autem, quoniam in quadragesimo et primo anno imperii Augusti, quo post mortem Cleopatrae vicesimo et octavo anno imperavit, nascitur Christus. Et supervixit idem Augustus ex quo natus est Christus annis XV et erunt reliqua tempora annorum [in diem nativitatis Christi, in annum Augusti quadragesimum et primum, qui post mortem Cleopatrae vicesimus et octavus Augusto]: efficiuntur anni CCCCXXX et VII menses V in die nativitatis Christi. [12] Et manifestata est iustitia aeterna et unctus est sanctus sanctorum id est Christus et signata est visio et prophetes et dimissa sunt peccata, — quae per fidem nominis Christi omnibus in eum credentibus tribuuntur. Quid est autem quod dicit signari visum et prophetiam? Quoniam omnes prophetae nuntiabant de illo, quod esset venturus et pati haberet, igitur quoniam adimpleta est prophetia per adventum eius, propterea signari visionem et prophetiam dicebat, quoniam ipse est signaculum omnium prophetarum adimplens omnia quae retro de eo nuntiaverant. [13] Post enim adventum eius et passionem ipsius iam non visio neque prophetes qui Christum nuntiet venturum. Denique si non hoc ita est, exhibeant Iudaei prophetarum post Christum aliqua volumina, angelorum aliquorum visibilia miracula, quae retro patriarchae viderunt usque ad adventum Christi qui iam venit. [14] Ex quo signata est visio et prophetia id est statuta, et merito evangelista: Lex et prophetae usque ad Iohannem baptizatorem. Baptizato enim Christo id est sanctificante aquas in suo baptismate omnis plenitudo spiritalium retro charismatum in Christo cesserunt signante visiones et prophetias omnes quas adventu suo adimplevit. [15] Unde firmissime dicit adventum eius signare visum et prophetiam. Itaque ostendentes et numerum annorum et tempus LX et II et dimidiae ebdomadarum adimpleta, quibus completis venisse Christum id est natum, videamus, quid aliae VII et dimidia ebdomades quae sunt subdivisae in abscisione priorum ebdomadarum, in quo actu sint adimpletae. [16] Post enim Augustum, qui supervixit post nativitatem Christi annis XV, efficiuntur: cui succedit Tiberius Caesar et imperium habuit annis XX et II mensibus VII

diebus XX et VIII — huius quintodecimo anno imperii patitur Christus annos habens quasi XXX cum pateretur; item Caius Caesar qui et Caligula annis III mensibus VIII diebus XIII; Nero annis XI mensibus IX diebus XIII; Galba mensibus VII diebus VI; Otho mensibus III diebus V; Vitellius mensibus VIII diebus XX et VIII. Vespasianus anno primo imperii sui debellat Iudaeos et fiunt anni L et II menses VI — nam imperavit annis XII —, atque ita in die suae expugnationis Iudaei impleverunt ebdomadas LXX praedictas in Dánielo. [17] Igitur expletis his quoque temporibus et debellatis Iudaeis postea cessaverunt illic libamina et sacrificia quae exinde illic celebrari non potuerunt. Nam et unctio illic exterminata est post passionem Christi; erat enim praedictum exterminari illic unctionem, sicut in psalmis erat prophetatum: Exterminaverunt manus meas et pedes. [18] Quae passio Christi [huius exterminium] intra tempora LXX ebdomadarum perfecta est sub Tiberio Caesare, consulibus Rubellio Gemino et Rufio Gemino mense Martio temporibus paschae, die octavo Kalendarum Aprilium, die primo azymorum quo agnum occiderunt ad vesperam, sicut a Moyse fuerat praeceptum. Itaque omnis synagoga filiorum Israelis eum interfecit dicentes ad Pilatum, cum eum vellet dimittere: Sanguis huius super nos et super filios nostros, et: Si hunc dimiseris, non es amicus Caesaris, ut adimpleri omnia possent quae de eo fuerant scripta.

IX. [1] Incipiamus igitur probare nativitatem Christi a prophetis esse nuntiatam, sicut Esaias praedicat: Audite domus David! Non pusillum vobis certamen cum hominibus, quoniam deus praestat agonem; propter hoc ipse deus dabit vobis signum: ecce virgo concipiet et pariet filium et vocabitur nomen eius Emmánuel, quod interpretatur nobiscum deus; butyrum et mel manducabit, quoniam priusquam cognoscat infans vocare patrem aut matrem accipiet virtutem Damasci et spolia Samariae adversus regem Assyriorum. "Itaque, dicunt Iudaei, provocemus istam praedicationem Esaiae et faciamus comparationem, an Christus qui iam venit, competat illi primo nomen quod Esaias praedicavit et signa eius quae de eo nuntiavit; et quidem Esaias praedicat eum Emmánuel vocitari oportere, dehinc virtutem sumpturum Damasci et spolia Samariae adversus regem Assyriorum. [2] Porro iste, dicunt, qui venit neque sub eiusmodi nomine est dictus neque re bellica functus." At nos e contrario admonendos eos existimamus, cohaerentia quoque huius capituli recognoscant. Subiuncta est enim interpretatio Emmánuel 'nobiscum deus', uti non solum sonum nominis spectes sed et sensum. Sonus enim Hebraicus quod est Emmánuel interpretationem habet quod est nobiscum deus. [3] Quaere ergo, an ista vox 'nobiscum deus' quod est Emmánuel exinde quod Christus inluxit agitetur in Christo, et, puto, non negabis. Nam qui ex Iudaismo credunt in Christum, ex quo in eum credunt, Emmánuel, cum volent dicere nobiscum deum esse, significant, atque ita constat iam venisse illum qui

praedicabatur Emmánuel, quia quod significat Emmánuel venit id est nobiscum deus. [4] Aeque sono nominis inducuntur, cum virtutem Damasci et spolia Samariae et regnum Assyriorum sic accipiunt, quasi bellatorem portendant Christum, non animadvertentes quia scriptura praemittat: Quoniam priusquam cognoscat puer vocare patrem aut matrem accipiet virtutem Damasci et spolia Samariae adversus regem Assyriorum. [5] Ante est enim inspicias aetatis demonstrationem, an virum iam Christum exhibere ista aetas posset nedum imperatorem; scilicet vagitu ad arma esset convocaturus infans et signum belli non tuba sed crepitaculo daturus nec ex equo vel de muro sed de nutricis aut gerulae suae dorso sive collo hostem designaturus atque ita Damascum et Samariam pro mammis subacturus. [6] Aliud est, si penes vos infantes in proelia erumpunt, credo, ad solem uncti prius dehinc pannis armati et butyro stipendiati, qui ante norint lanciare quam lancinare. Enimvero si nusquam hoc natura concedit, ante militare quam virum facere, ante virtutem Damasci sumere quam patrem nosse, sequitur ut figurate pronuntiatum videatur. [7] „Sed et virginem, dicunt, parere natura non patitur et tamen credendum est prophetae.” Et merito; praestruxit enim fidem incredibili rei dicendo quod signum esset futurum: Propterea, inquit, dabitur vobis signum: ecce virgo concipiet in utero et pariet filium. Signum autem a deo, nisi novitas aliqua monstruosa fuisset, signum non videretur. [8] Denique si, quando ad deiciendos aliquos ab hac divina praedicatione vel convertere simplices quosque gestitis, mentiri audetis, quasi non virginem sed iuvenculam concepturam et parituram scriptura contineat, hinc quoque revincimini, quod nihil signi videri possit res cotidiana, iuvenculae scilicet praegnatus et partus. In signum ergo nobis posita virgo mater merito creditur, infans vero bellator non aeque. [9] Neque enim et hic signi ratio versaretur, sed signo nativitatis novae adscripto exinde post signum alius iam ordo infantis edicitur, mel et butyrum manducaturum. Nec hoc utique in signum; est infantiae. „Sed accepturum virtutem Damasci et spolia Samariae adversus regem Assyriorum, hoc est mirabile signum.” [10] Servate modum aetatis et quaerite sensum praedicationis, immo reddite veritati quae credere non vultis,et intellegitur prophetia quae renuntiatur expuncta. Credantur orientales illi magi infantiam Christi regem auro et ture munerantes, et accepit infans virtutem Damasci sine proelio et armis. [11] Nam praeter quod omnibus notum est orientis virtutem id est enim vires auro et odoribus pollere solitam, certe est divinis scripturis virtutem ceteram quoque gentium aurum constituere, sicut per Zachariam dicit: Et Iudas praetendet apud Hierusalem et congregabit omnem valentiam populorum per circuitum, aurum et argentum. [12] Nam de hoc auri munere etiam David dicit: Et dabitur illi ex auro Arabiae, et rursus: Reges Arabum et Saba dona adferent illi. Et magos reges fere habuit oriens et Damascus Arabiae retro deputabatur, antequam transscripta esset in

Syrophoenicen ex distinctione Syriarum. Cuius tunc virtutem Christus accepit accipiendo insignia eius, aurum scilicet et odores, spolia autem Samariae ipsos magos, qui, cum illum cognovissent et muneribus honorassent et genu posito adorassent qua dominum et regem sub testimonio indicis et ducis stellae, spolia sunt facti Samariae id est idololatriae, credentes videlicet in Christum. [13] Idololatriam enim Samariae nomine notavit, ut ignominiosae ob idololatriam quae desciverat tunc a deo sub rege Hieroboam. Nec hoc enim novum scripturis divinis, figurate uti translatione nominum ex comparatione criminum. [14] Nam archontas Sodomorum appellat archontas vestros et populum vestrum populum Gomorrae vocat, cum iam essent istae civitates olim extinctae. Et alibi per prophetam ad populum Israelem: Pater, inquit, tuus Amorraeus et mater tua Cethaea, quorum ex genere procreati non sunt, sed ob consimilem impietatem, quos aliquando etiam filios suos dixerat: Filios genui et exaltavi. [15] Sic et Aegyptus nonnumquam totus orbis intellegitur apud illum superstitionis elogio; sic et Babylon apud Iohannem nostrum Romae urbis figura est proinde et magnae et regno superbae et sanctorum debellatricis. Hoc itaque modo magos quoque Samaritanorum appellatione titulavit dispoliatos quod habuerant cum Samaritanis, ut diximus, idololatria adversus dominum. [16] Adversus regem autem Assyriorum adversus diabolum, qui adhuc se regnare putat, si sanctos a religione dei deturbet. Adiuvabitur haec nostra interpretatio, dum et alibi bellatorem Christum scripturae designant ob armorum quorundam vocabula et eiusmodi verba, sed ex reliquorum sensuum comparatione convincentur Iudaei. Accingere, inquit David, ense super femur. [17] Sed quid supra legis de Christo? Tempestivus decore super filios hominum, effusa est gratia in labiis tuis. Valde autem absurdum est, si, quem ad bellum ense cingebat, ei de tempestivitate decoris et labiorum gratia blandiebatur. De quosubiungens dicebat: Extende et prospera procede et regna, et adicit: Propter lenitatem et iustitiam tuam. Quis ense operabitur et non contraria lenitati et iustitiae exercet, id est dolum et asperitatem et iniustitiam propriam scilicet negotii proeliorum ? [18] Videamus ergo, an alius sit ensis ille cuius est alius actus, id est dei sermo divinus bis acutus, ut duobus testamentis legis antiquae et legis novae, acutus sapientiae aequitate, reddens unicuique secundum actum suum. [19] Licuit ergo et Christo dei in psalmis sine bellicis rebus ense sermonis dei praecingi figurato, cui praedicta tempestivitas congruat cum gratia labiorum, quem tunc cingebatur super femur apud David, quando venturus in terris ex dei patris decreto nuntiabatur: Deducet te, inquit, magnifice dextera tua, virtus scilicet gratiae spiritalis de qua Christi agnitio deducitur; sagittae tuae, inquit, acutae — pervolantia ubique dei praecepta — minantes traductionem uniuscuiusque cordis et compungentes et transfigentes conscientiam quamque; populi sub te cadent, utique adorantes. [20] Sic

bellipotens et armiger Christus est, sic accipiet spolia non solius Samariae verum et omnium gentium. Agnosce et spolia figurata, cuius et arma allegorica didicisti, atque ita in tantum Christus qui venit non fuit bellator, quia non talis ab Esaia praedicabatur. "Sed si Christus, inquiunt, qui venturus creditur non Iesus dicitur, quare is qui venit Iesus Christus appellatur ?" [21] Constabit autem utrumque nomen in Christo dei, in quo invenitur etiam Iesus appellatus. Disce et erroris tui morem: dum Moysi successor destinaretur Auses filius Naue, transfertur certe de pristino nomine et incipit vocari Iesus. "Certe", inquis. Hanc prius dicimus figuram futuri fuisse. [22] Nam quia Iesus Christus secundum populum, quod sumus nos nationes in saeculi deserto commorantes ante, introducturus esset in terram repromissionis melle et lacte manantem, id est in vitae aeternae possessionem qua nihil dulcius, idque non per Moysen id est non per legis disciplinam, sed per Iesum id est per novae legis gratiam provenire habebat circumcisis nobis petrina acie id est Christi praeceptis – petra enim Christus multis modis et figuris praedicatus est —, ideo is vir qui in huius sacramenti imagines parabatrur etiam nominis dominici inauguratus est figura, ut Iesus nominaretur. Nam qui ad Moysen loquebatur, ipse erat dei filius qui et semper videbatur; deum enim patrem nemo umquam vidit et vixit. [23] Et ideo constat ipsum dei filium Moyseo esse locutum et dixisse ad populum: Ecce ego mitto angelum meum ante faciem tuam, id est populi, qui te custodiat in itinere et introducat te in terram quam praeparavi tibi. Intendite illi et audite eum et ne inobaudiens fueris ei; non enim celabit te, quoniam nomen meum super illum est, populum enim introducturus erat Iesus in terram repromissionis, non Moyses. Angelum quidem dixit eum ob magnitudinem virtutum quas erat editurus — quas virtutes fecisset Iesus Naue, et ipsi legistis — et ob officium prophetae nuntiantis scilicet divinam voluntatem, sicuti et praecursorem Christi Iohannem futurum angelum appellat per prophetam spiritus dicens ex persona patris: Ecce ego mitto angelum meum ante faciem tuam, id est Christi, qui praeparabit viam tuam ante te. Nec novum est spiritui sancto angelos appellare eos quos ministros suae virtutis deus praeficit. [24] Idem enim Iohannes non tantum angelus Christi vocatus est sed et lucerna lucens ante Christum. Paravi enim lucernam Christo meo David praedicat. + quem + ipse Christus veniens adimplere prophetas dicit ad Iudaeos: Ille fuit, inquit, lucerna ardens et lucens, utpote qui non tantum vias eius parabat in eremo sed et agnum dei demonstrando inluminabat mentes hominum praeconio suo, ut eum esse intellegerent agnum quem Moyses passumm nuntiabat. [25] Sic et Iesus ob nominis sui futurum sacramentum. Id enim nomen suum confirmavit quod ipse ei indiderat, quia non angelum nec Ausen sed Iesum eum iusserat exinde vocari. Sic igitur utrumque nomen competit Christo dei, ut et

Iesus appellaretur. [26] Et quoniam ex semine David genus trahere deberet virgo ex qua nasci oportuit Christus, ut supra memoravimus, evidenter propheta in sequentibus dicit: Et nascetur, inquit, virga de radice Iesse, quod est Maria, et flos de radice ascendet et requiescet in illum spiritus dei: spiritus sapientiae et intellectus, spiritus agnitionis et pietatis, spiritus consilii et virtutis, spiritus timoris dei implebit illum. [27] Neque enim ulli hominum universitas spiritalium documentorum competebat nisi Christo, flori quidem ad gloriam ob gratiam adaequato, ex stirpe autem Iesse deputato per Mariam, scilicet inde censendam. Fuit enim de patria Bethleem et de domo David, sicuti apud Romanos in censu descripta est Maria ex qua nascitur Christus. Expostulo etiam, [ut] qui a prophetis praedicabatur ex Iesse genere venturus et omnem humilitatem et patientiam et tranquillitatem [esset] exhibiturus an venerit, [28] atque ita is homo qui talis ostenditur ipse erit Christus qui venit. De hoc enim propheta dicit: Homo in plaga positus et sciens ferre imbecillitatem, qui tamquam ovis ad victimam ductus est et tamquam agnus coram tondente se non aperuit os suum. Si neque contendit neque clamavit neque audita est foris vox eius, qui arundinem contusam, Israelis fidem, non comminuit, qui linum ardens, id est momentaneum ardorem gentium, non restinxit, sed lucere magis fecit ortu luminis sui, non potest alius esse quam qui praedicabatur. [29] Oportet itaque actum Christi eius qui venit ad scripturarum regulam recognosci; duplici enim, nisi fallor, operatione distinctum eum legimus, praedicationis et virtutis. Sed de utroque titulo sic <sit> dispositum. Itaque specialiter dispungamus ordinem coeptum docentes praedicatorem adnuntiatum Christum, ut per Esaiam: [30] Exclama, inquit, in vigore et ne peperceris, exalta ut tuba vocem tuam et adnuntia plebi meae facinora ipsorum et domui Iacob delicta eorum. Me de die in diem quaerunt et cognoscere vias meas cupiunt, quasi populus qui iustitiam fecerit et iudicium dei non reliquerit et reliqua — virtutes autem facturum a patre: Ecce deus noster iudicium retribuet, ipse veniet et salvos faciet nos; tunc infirmi curabuntur et oculi caecorum videbunt et aures surdorum audient et mutorum linguae solventur et claudus saliet velut cervus et cetera. [31] Quae operatum Christum nec vos diffitemini, utpote qui dicebatis, quod non propter opera eum lapidaretis, sed quoniam ista sabbatis faciebat.

X. [1] De exitu plane passionis eius ambigitis negantes passionem crucis in Christum praedicatam et argumentantes insuper non esse credendum, ut ad id genus mortis exposuerit deus filium suum, quod ipse dixit: Maledictus omnis qui pependerit in ligno. Sed huius maledictionis sensum antecedit rerum ratio. [2] Dicit enim in Deuteronomio: Si autem fuerit in aliquo delictum ad iudicium mortis et morietur et suspendetis in ligno, non manebit corpus eius in ligno, sed sepultura sepelietis eum ipsa die, quoniam maledictus a deo est omnis qui suspensus fuerit in ligno, et non inquinabitis terram quam dominus deus

tuus dabit tibi in sortem. [3] Igitur non in hanc passionem Christum maledixit, sed distinctionem fecit, ut, qui in aliquo delicto iudicium mortis habuissetet moreretur suspensus in ligno, hic maledictus a deo esset, qui propter merita delictorum suorum suspenderetur in ligno. [4] Alioquin Christus qui dolum de ore suo locutus non est quique omnem iustitiam et humilitatem exhibuit, et ut supra de eo praedictum memoravimus, non pro meritis suis in id genus mortis expositus est, sed ut ea quae praedicata sunt a prophetis per vos ei obventura implerentur, sicut in psalmis ipse spiritus Christi iam canebat dicens: Retribuebant mihi mala pro bonis, et: Quae non rapueram tunc exsolvebam, et: Exterminaverunt manus meas et pedes, et: Miserunt in potum meum fel et in siti mea potaverunt me aceto, et: Super vestem meam miserunt sortem, sicuti cetera quae in illum commissuri essetis praedicta sunt. [5] Quae quidem omnia ipsa perpessus non pro actu suo aliquo malo passus est, sed ut scripturae implerentur de ore prophetarum. Et utique sacramentum passionis ipsius figurari in praedicationibus oportuerat, quantoque incredibile, tanto magis scandalum futurum si nude praedicaretur, quantoque magnificum, tanto magis obumbrandum, ut difficultas intellectus gratiam a deo quaereret. [6] Itaque imprimis Isaac, cum a patre hostia duceretur lignum[que] ipse sibi portans, Christi exitum iam tunc denotabat in victimam concessi a patre lignum passionis suae baiulantis. Ioseph et ipse Christum figuratus vel hoc solo, ne cursum demorer, quod persecutionem a fratribus passus est et venumdatus in Aegyptum ob dei gratiam, sicut et Christus ab Israele, carnaliter a fratribus venumdatus, a Iuda cum traditur. [7] Nam et benedicitur a patre in haec verba Ioseph: Tauri decor eius, cornua unicornis cornua eius; in eis nationes ventilabit pariter ad summum usque terrae. Non utique rhinoceros destinabatur unicornis nec minotaurus bicornis, sed Christus in illo significabatur, taurus ob utramque dispositionem, aliis ferus ut iudex aliis mansuetus ut salvator, cuius cornua essent crucis extima — nam et in antemna navis quae crucis pars est hoc extremitates eius vocantur —, unicornis autem medio stipite palus. [8] Hac denique virtute crucis et hoc more cornutus universas gentes et nunc ventilat per fidem auferens a terra in caelum et tunc ventilabit per iudicium deiciens de caelo in terram. Idem erit et alibi taurus apud eandem scripturam. Cum Iacob in Simeonem et Levi porrexit benedictionem, de scribis et pharisaeis prophetat; ex illis enim deducitur census illorum. [9] Interpretatur enim spiritaliter sic: Simeon et Levi perfecerunt iniquitatem ex sua secta, qua scilicet Christum sunt persecuti; in concilium eorum ne veniat anima mea et in stationem eorum ne incubuerint viscera mea, quoniam in indignatione sua interfecerunt homines, id est prophetas, et in concupiscentia sua subnervaverunt taurum, id est Christum quem post necem prophetarum interfecerunt et nervos eius suffigendo clavis desaevierunt. [10] Ceterum vanum, si post homicidia iam ab eis commissa + aliis et non

ipsis + exprobrat carnificinam. Iam vero Moyses quid utique tunc tantum, cum Iesus adversus Amelech proeliabatur, expansis manibus orabat residens, quando in rebus tam attonitis magis utique genibus positis et manibus caedentibus pectus et facie humi volutante orationem commendare debuisset, nisi quia illic, ubi nomen domini Iesu dicebat dimicaturi quandoque adversus diabolum, crucis habitus quoque erat necessarius, per quam Iesus victoriam esset relaturus ? Idem rursus Moyses post interdictam omnis rei similitudinem cur aereum serpentem ligno impositum pendentis habitu in spectaculum Israeli salutare proposuit eo tempore quo a serpentibus post idololatriam exterminabantur, nisi quod hic dominicam crucem intentabat, qua serpens diabolus designabatur et laesus quisque ab eiusmodi colubris id est angelis eius a delictorum peccantia ad crucis istius sacramenta intentus salvus efficiebatur ? Nam qui in illam tunc respiciebat a morsu serpentium liberabatur. [11] Age nunc, si legisti penes prophetam in psalmis: Dominus regnavit a ligno, expecto quid intellegas, ne forte lignarium aliquem regem significari putetis et non Christum qui exinde a passione ligni superata morte regnavit. Proinde et Esaias: Quoniam puer, inquit, natus est vobis et datus est vobis filius; quid novum, si non de filio dei dicit ? — Et datus est vobis cuius imperium [initium] factum est super humerum ipsius. [12] Quis omnino regum insigne potestatis suae humero praefert et non aut capite diadema aut manu sceptrum aut + aliqua proprietate usus nova + ? Sed solus novus rex aevorum Christus Iesus novam gloriam et potestatem et sublimitatem suam in humero extulit, crucem scilicet, ut secundum superiorem prophetiam exinde dominus regnaret a ligno. De hoc enim ligno etiam deus per Hieremiam insinuat quod essetis dicturi: Venite, immittamus in pane eius lignum et conteramus eum a terra vivorum et nomen illius non memorabitur amplius. Utique in corpus eius lignum missum est. Sic enim Christus revelavit panem corpus suum appellans, cuius retro corpus in pane prophetes nuntiavit. [13] Si adhuc quaeris dominicae crucis praedicationes, satis iam poterit tibi facere vicesimus primus psalmus totam Christi continens passionem canentis iam tunc gloriam suam: Foderunt, inquit, manus meas et pedes, quae propria est atrocitas crucis. Et rursus, cum auxilium patris implorat: Salvum me fac, inquit, ex ore leonis, utique mortis, et de cornibus unicornuorum humilitatem meam, de apicibus scilicet crucis, ut supra ostendimus. [14] Quam crucem nec ipse David passus est nec ullus regum Iudaeorum, ne putetis alterius alicuius prophetari passionem quam eius qui solus a populo tam insigniter crucifixus est.

Nunc si omnes istas interpretationes respuerit et inriserit duritia cordis vestri, probabimus sufficere posse mortem Christi prophetatam, ut ex hoc quod non esset edicta qualis mors intellegatur per crucem evenisse nec alii deputandam fuisse passionem crucis quam cuius

mors praedicabatur. [15] Nam mortem eius et passionem et sepulturam una voce Esaiae volo ostendere: A facinoribus, inquit, populi mei perductus est ad mortem et dabo malos pro sepultura eius et divites pro morte eius, quia scelus non fecit nec dolus in ore eius inventus est; et deus voluit eximere a morte animam eius et cetera. [16] Dicit etiam adhuc: Sepultura eius sublata est e medio. Nec sepultus enim est nisi mortuus nec sepultura eius sublata est e medio nisi per resurrectionem eius. Denique subiungit: Propterea ipse multos in hereditatem habebit et multorum dividet spolia — quis alius nisi qui + natus + est, ut supra ostendimus ? — pro eo quod tradita est in mortem anima eius. Ostensa enim causa gratiae eius, pro iniuria scilicet mortis repensandae, pariter ostensum est haec illum propter mortem consecuturum post mortem, utique post resurrectionem, consecuturum. [17] Nam quod in passione eius accidit, ut media dies tenebresceret, Amos propheta adnuntiat dicens: Et erit, inquit, in die illa, dicit dominus: occidet sol media die et tenebrescet super terram dies luminis et convertam dies festos vestros in luctum et omnia cantica vestra in lamentationem et imponam super lumbos vestros saccum et super omne caput calvitium et ponam eum quasi luctum dilecti et eos qui cum illo quasi diem maeroris. [18] Hoc enim et Moyses initio primi mensis novorum facturos vos prophetavit, cum omne vulgus filiorum Israelis ad vesperam agnum esset immolaturum, et hanc sollemnitatem diei huius id est paschae azymorum cum amaritudine manducaturos praecanebat et adiecit pascha esse domini id est passionem Christi, quod ita quoque adimpletum est, ut prima die azymorum interficeretis Christum. [19] Et ut prophetiae implerentur, properavit dies vesperam facere id est tenebras efficere, quae media die factae sunt, atque ita dies festos vestros convertit deus in luctum et cantica vestra in lamentationem. Post enim passionem Christi etiam captivitas vobis et dispersio obvenit praedicata ante per spiritum sanctum.

XI. [1] Nam et pro istis meritis vestris cladem vestram futuram Ezechiel nuntiat, et non solum in isto saeculo quae iam evenit, sed in die retributionis quae subsequetur. Qua clade nemo liberabitur, nisi qui passionem Christi quem respuitis fuerit obsignatus. [2] Sic enim scriptum est: Et dixit ad me: fili hominis, vidisti quae seniores Israelis faciunt, unusquisque eorum in tenebris, unusquisque in cubiculo absconso ? Quoniam dixerunt: non videt nos dominus, dereliquit dominus terram. Et dixit ad me: adhuc conversus videbis facinora maiora quae isti faciunt. [3] Et introduxit me ad limina ianuae domus domini quae aspicit ad aquilonem, et ecce illic mulieres sedentes et plangentes Thamuz. Et dixit dominus ad me: fili hominis, vidisti? Numquid modica domus Iuda, ut faciant facinora quae fecerunt? Et adhuc visurus es adfectiones maiores eorum. [4] Et introduxit me in aedem domus domini interiorem, et ecce in liminibus templi domini inter medium elam et inter medium altaris quasi viginti et quinque viri: posteriora sua dederunt ad templum domini et facies

suas contra orientem; hi adorabant solem. [5] Et dixit ad me: vides, fili hominis? Numquid pusilla domus Iuda, ut faciant facinora quae fecerunt hic? Quoniam impleverunt impietates suas, et ecce ipsi quasi subsannantes, et ego faciam cum indignatione mea; non parcet oculus meus, sed neque miserebor; et clamabunt ad aures meas voce magna et non exaudiam eos, sed neque miserebor. [6] Et exclamavit in aures meas voce magna dicens: adproximavit vindicta civitatis huius. Et unusquisque habuit vasa exterminii in manu sua, et ecce sex viri veniebant a via portae altae quae aspiciebat ad aquilonem, et uniuscuiusque bipennis dispersionis erat in manu eius. [7] Et unus vir in medio eorum indutus podere et zona saphiri circa lumbos eius, et introierunt et steterunt proximi altaris aerei, et claritas dei Israelis ascendit a Cherubin quae fuit super ea in subdival domus. [8] Et vocavit hominem qui indutus erat podere, qui habuit super lumbos suos zonam, et dixit ad eum dominus: transi mediam Hierusalem et scribe signum in frontibus virorum qui gemunt et dolent super omnia facinora quae fiunt in medio eorum, et in his dixit ad <me> audientem: ite post eum in civitatem et concidite et nolite parcere oculis vestris, et ne misereamini senioris aut iuvenis aut virginis, et parvulos et mulieres interficite omnes ut perdeleantur, ad omnes autem super quos est [Tau] signum ne accesseritis, et a sanctis meis incipite. [9] Huius autem signi sacramentum, variis modis praedicatum, est in quo vita hominibus praestruebatur, in quod Iudaei non essent credituri, sicut Moyses ante nuntiabat in Exodo dicens: Eiciemini de terra in qua introibitis, et in nationibus illis non eritis in requiem, et erit instabilitas vestigii pedis tui, et dabit tibi deus cor taedians et tabescentem animam et oculos deficientes ut non videant, et erit vita tua pendens in ligno ante oculos tuos et non credes vitae tuae. [10] Itaque quoniam impletae prophetiae per adventum eius id est per nativitatem quam supra memoravimus et passionem quam evidenter ediximus, propterea et Dániel signari visionem et propheten dicebat, quoniam Christus est signaculum omnium prophetatum adimplens omnia quae retro erant de eo nuntiata; post enim adventum eius et passionem ipsius iam non visio neque prophetes. Unde firmissime dicit adventum eius signare visum et prophetiam. [11] Itaque ostendentes et numerum annorum et tempus LX et II et dimidiae ebdomadarum adimpletarum probavimus tunc venisse Christum id est natum, et septem et dimidiae ebdomadarum, quae sunt subdivisae in abscisione priorum ebdomadarum, — intra quae tempora passum ostendimus Christum atque ita LXX ebdomadibus conclusis et civitate exterminata et sacrificium et unctionem exinde cessare. Sufficit hucusque de his interim ordinem Christi decucurrisse, quod talis probatur qualis adnuntiabatur [ut] iam ex ista consonantia scripturarum, qua ex praeiudicio maioris partis adversus Iudaeos elocuti sumus; neque enim in dubium deducant vel negent quae scripta proferimus, ut ex hoc quoque paria esse scripturis divinis negare non possint, ut quae post

Christum futura praecanebantur adimpleta cognoscantur. [12] Neque, nisi ille venisset post quem habebant expungi quae nuntiabantur, quae completa sunt etiam probarentur. XII. [1] Aspice universas nationes de voragine erroris humani exinde emergentes ad dominum deum creatorem et Christum eius, et, si audes negare prophetatum, statim tibi promissio patris occurrit in psalmis dicens: Filius meus es tu, ego hodie genui te; pete a me, et dabo tibi gentes hereditatem tuam et possessionem tuam terminos terrae. [2] Nec poteris alium dei filium dicere quam Christum aut terminos terrae David potius promissos qui intra unicam Iudaeam regnavit quam Christo qui totum iam orbem evangelii sui fide cepit, sicut per Esaiam dicit: Ecce dedi te in dispositionem generis mei, in lucem gentium, aperire oculos caecorum, utique errantium, solvere de vinculis vinctos, id est de delictis liberare, et de domo carceris, id est mortis, sedentes in tenebris, ignorantiae scilicet. Quae si per Christum eveniunt, non in alium erunt prophetata quam per quem expuncta consideramus. XIII. [1] Igitur quoniam filii Israelis adfirmant nos errare recipiendo Christum qui iam venit, praescribamus eis ex ipsis scripturis iam venisse Christum qui praedicabatur, quamvis ex temporibus Dánielis praedicantis probaverimus iam venisse Christum qui nuntiabatur. Nasci enim eum oportuit in Bethleem Iudae. [2] Sic enim scriptum est in propheta: Et tu, Bethleem, non minima es in ducibus Iudae; ex te enim exiet dux qui pascet populum meum Israelem. Si autem adhuc natus non est, qui processurus dux de tribu Iuda ex Bethleem nuntiabatur ? [3] Oportebat enim eum de tribu Iuda et a Bethleem procedere. Animadvertimus autem nunc neminem de genere Israelis in civitate Bethleem remansisse exinde quo interdictum est, ne in confinio ipsius regionis demoretur quisquam Iudaeorum, ut hoc quoque esset adimpletum, id est propheta: [4] Terra vestra deserta, civitates vestrae igni exustae — id est quod belli tempore eis evenerit —, regionem vestram in conspectu vestro exteri comedent, et deserta

et subversa erit a populis alienis, id est a Romanis. Et alio loco sic propheta dicit: Regem cum claritate videbitis, id est Christum facientem virtutes in gloriam dei patris, et oculi vestri videbunt terram de longinquo, quod vobis pro meritis vestris post expugnationem Hierusalem prohibitis ingredi in terram vestram de longinquo eam oculis tantum videre permissum est; anima, inquit, vestra meditabitur timorem, scilicet quod tempore excidii sui passi sunt. [5] Quomodo igitur nascetur dux de Iuda et quatenus procedet de Bethleem, sicuti divina prophetarum volumina nuntiant, cum nullus omnino sit illic in hodiernum derelictus ex Israele, cuius ex stirpe possit nasci Christus ? Si enim secundum Iudaeos adhuc non venit, cum venire coeperit unde unguetur ? [6] Lex enim praecepit in captivitate non licere unctionem chrismatis regalis confici. Si autem iam nec unctio est illic, ut Dániel prophetavit — dicit enim exterminabitur —, ergo iam non est illic unctio, quia nec

templum ubi erat cornu de quo reges unguebantur. [7] Si ergo non est unctio, unde unguetur dux qui nascetur in Bethleem aut quomodo procedet de Bethleem, cum de semine Israelis nullus omnino sit in Bethleem? [8] Iterato denique ostendamus et venisse iam Christum secundum prophetas et passum et in caelis iam receptum et inde venturum secundum praedicationes prophetarum. [9] Nam post adventum eius secundum Dánielem quod ipsa civitas exterminari haberet, legimus et ita factum recognoscimus. Dicit enim scriptura sic: civitatem et sanctum simul exterminari cum duce. Quo duce? Indubitate qui de Bethleem et de tribu Iuda esset processurus. [10] Unde et manifestum est, quod civitas simul eo tempore exterminari deberet, cum ducator eius in ea pati haberet secundum scripturas prophetarum dicentium: Expandi manus meas tota die ad populum contumacem et contradicentem mihi, qui ambulant via non bona sed post peccata sua. Item in psalmis: Exterminaverunt manus meas et pedes, dinumeraverunt omnia ossa mea; ipsi autem contemplati sunt et viderunt me, et: In siti mea potaverunt me aceto. [11] Haec David passus non est, ut de se merito dixisse videatur, sed Christus qui crucifixus est: manus et pedes non exterminantur nisi eius qui in ligno suspenditur. Unde et ipse David regnaturum ex ligno dominum dicebat; nam et alibi propheta ligni huius fructum praedicat dicens: Terra dedit benedictiones suas, utique illa terra virgo nondum pluviis irrigata nec imbribus fecundata, ex qua homo tunc primum plasmatus est, ex qua nunc Christus secundum carnem ex virgine natus est; et lignum, inquit, tulit fructum suum, non illud lignum in paradiso quod mortem dedit protoplastis, sed lignum passionis Christi unde vita pendens a vobis credita non est. [12] Hoc enim lignum tunc in sacramento, cum Moyses aquam amaram indulcavit unde populus qui siti periebat in eremo bibendo revixit, sicuti nos qui de saeculi calamitatibus extracti in quo commorabamur siti pereuntes, id est verbo divino probati, ligno passionis Christi per aquam baptismatis potantes fidem quae est in eum reviximus. [13] A qua fide Israel excidit secundum Hieremiam prophetam dicentem: Mittite, interrogate nimis, si facta sunt talia, si mutabunt gentes deos suos et isti non sunt dii; populus autem meus mutavit gloriam suam, ex quo nihil proderit eis; expavit caelum super isto. Et quando expavit? Indubitate quando passus est Christus. [14] Et horruit, inquit, plurimum nimis. Et quando horruit nimis nisi in passione Christi, cum terra quoque contremuit et sol media die tenebricavit et velum templi scissum est et monumenta dirapta sunt? Quoniam, inquit, duo haec nequam fecit populus meus: me dereliquerunt fontem aquae vitae et foderunt sibi lacus contritos qui non poterunt aquam continere. [15] Indubitate non recipiendo Christum fontem aquae vitae lacus contritos coeperunt habere, id est synagogas in dispersiones gentium, in quibus iam spititus sanctus non immoratur, ut in praeteritum in templo commorabatur ante adventum Christi qui est verum dei templum.

[16] Nam et istam sitim divini spiritus eos passuros praedicat propheta dicens: Ecce qui serviunt mihi manducabunt, vos autem esurietis; servientes mihi potabuntur, vos autem sitietis et a contribulatione spiritus ululabitis; remittetis enim nomen vestrum in satietatem electis meis, vos autem interficiet dominus; eis autem qui serviunt mihi nomen nominabitur novum quod benedicetur in terris. [17] Adhuc huius ligni sacramentum etiam in Regnorum legimus celebratum. Nam cum filii prophetarum super flumen Iordanem lignum securibus caederent, exsiliit ferrum et mersum est in flumine, atque ita Helisaeo propheta superveniente petunt ab eo filii prophetarum, uti ferrum flumini quod immersum fuerat erueret. [18] Atque ita [Helisaeus] accepto ligno et misso in eum locum ubi submersum fuerat, ferrum statim supernatavit, quod receperunt filii prophetarum, et lignum mersum est. Ex quo intellexerunt, quod Heliae spiritus in eum sit repraesentatus. [19] Quid manifestius huius ligni sacramento, quod duritia huius saeculi mersa in profundo erroris et a ligno Christi id est passionis eius in baptismo liberatur, ut quod perierat olim per lignum in Adam id restitueretur per lignum Christi, nobis scilicet qui successimus in loco prophetarum ea sustinentes hodie in saeculo quae semper passi prophetae propter divinam religionem; [20] alios enim lapidaverunt, alios fugaverunt, plures vero ad necem tradiderunt, quod negare non possunt. Hoc lignum sibi et Isaac filius Abrahae ad sacrificium ipse portabat, cum sibi eum deus hostiam fieri praecepisset. [21] Sed quoniam haec fuerant sacramenta quae temporibus Christi perficienda servabantur, et Isaac cum ligno servatus est ariete oblato in vepre cornibus haerente et Christus suis temporibus lignum humeris suis portavit inhaerens cornibus crucis corona spinea capiti eius circumdata. Hunc enim oportebat pro omnibus gentibus fieri sacrificium qui tamquam ovis ad victimam ductus est et velut agnus coram tondente
se sine voce sic non aperuit os suum. [22] Hic enim Pilato interroganti nihil locutus est; in humilitate enim iudicium eius sublatum est. Nativitatem autem eius quis enarrabit? Quare ? Quia nullus omnino hominum nativitatis Christi fuit conscius in conceptu, cum virgo Maria a verbo dei praegnans inveniretur, et quia tolleretur a terra vita eius. [23] Cur ita? Quia post resurrectionem eius a mortuis quae die tertia effecta est caeli eum receperunt secundum prophetiam emissam huiusmodi: Ante lucem surgent ad me dicentes: eamus et revertamur ad dominum deum nostrum, quoniam ipse eripiet et liberabit nos post biduum die tertia, quae est resurrectio eius gloriosa, cuius neque nativitatem neque passionem Iudaei agnoverunt: de terra in caelos eum recepit, unde et venerat ipse spiritus ad virginem. [24] Igitur quoniam adhuc contendunt Iudaei necdum venisse Christum quem tot modis adprobavimus venisse, recognoscant [Iudaei] exitum suum quem post adventum Christi relaturi praedicabantur ob impietatem qua eum et despexerunt et interfecerunt. Primo enim

ex qua die secundum dictum Esaiae proiecit homo abominamenta sua aurea et argentea quae fecerunt adorare vanis et nocivis, id est ex quo gentes nos dilucidati pectora per Christi veritatem proiecimus idola, vident Iudaei et quod sequitur expunctum. [25] Tulit enim dominus Sabaoth a Iudaeis et ab Hierusalem inter cetera et sapientem architectum qui aedificat ecclesiam, dei templum et civitatem sanctam et domum domini. Nam exinde destitit apud illos dei gratia et mandatum est nubibus, ne pluerent imbrem super vineam Sorech, id est caelestibus beneficiis, ne provenirent domui Israelis. [26] Fecerat enim spinas ex quibus Christum coronaverat et non iustitiam sed clamorem quo in crucem eum extorserat. Et ita subtractis charismatis prioribus lex et prophetae usque ad Iohannem fuerunt et piscina Bethsaida usque ad adventum Christi: [valetudines ab Israele curare] desiit a beneficiis deinde, cum ex perseverantia furoris sui nomen domini per ipsos blasphemaretur, sicut scriptum est: Propter vos nomen domini blasphematur in gentibus. Ab illis enim incepit infamia, et tempus medium a Tiberio usque ad Vespasianum. Qui cum ista commisissent nec intellexissent Christum in tempore suae visitationis venientem, facta est terra eorum deserta et civitates eorum igni exustae; regionem ipsorum sub eorum conspectu extraneis devorantibus derelicta est filiaSion tamquam specula in vinea, velut in cucumerario casula, ex quo scilicet Israel dominum non cognovit et populus eum non intellexit, sed dereliquit magis et ad indignationem provocavit sanctum Israelis. [27] Sic et machaerae condicionalis comminatio: Si nolueritis nec obaudieritis, gladius vos comedet. Ex quo probamus machaeram Christum fuisse, quem non audiendo perierunt, qui et in psalmo dispersionem eis postulat a patre dicens: Disperge eos in virtute tua. Qui et rursus per Esaiam in exustionem eorum perorans: Propter me, inquit, haec facta sunt vobis; in anxietate dormietis. [28] Haec igitur cum pati praedicarentur Iudaei propter Christum et passos eos inveniamus et in dispersionem demorari cernamus, manifestum est propter Christum Iudaeis ista accidisse conspirante sensu scripturarum cum exitu rerum et ordine temporum. [29] Aut si nondum venit Christus propter quem haec passuri praedicabantur, cum venerit ergo patientur. Et ubi tunc filia Sion relinquenda quae in Iudaea hodie <non> est ? Ubi civitates exurendae quae iam in tumulis ? Ubi dispersio gentis quae iam extorris est? Redde statum Iudaeae quem Christus inveniat et alium contende venire. XIV. [1] Discite nunc ex abundantia erroris vestri ducatum. Duos dicimus Christi habitus a prophetis demonstratos, totidem adventus eius praenotatos: unum in humilitate, utique primum, cum tamquam ovis ad victimam deduci habebat et tamquam agnus ante tondentem sine voce sic non aperiens os, ne aspectu quidem honestus. [2]Adnuntiavimus enim, inquit, de illo: sicut puerulus, sicut radix in terra sitienti, et non erat ei species neque gloria, et vidimus eum et non habebat speciem neque decorem, sed species eius inhonorata,

deficiens citra filios hominum, homo in plaga positus et sciens ferre infirmitatem, scilicet ut positus a patre in lapidem offensionis et minoratus ab eo modicum citra angelos,vermem se pronuntians et non hominem, ignominiam hominis et abiectionem populi. [3] Quae ignobilitatis argumenta primo adventui competunt sicut sublimitatis secundo, cum fiet iam non lapis offensionis nec petra scandali, sed lapis summus angularis post reprobationem adsumptus et sublimatus in consummationem et petra sane illa apud Dánielem de monte praecisa quae imaginem saecularium regnorum comminuet et conteret. [4] De quo secundo adventu eius prophetes: Et ecce cum nubibus caeli tamquam filius hominis veniens venit usque ad veterem dierum et aderat in conspectu eius et qui adsistebant adduxerunt illum; et data est ei potestas regia et omnes nationes terrae secundum genus et omnis gloria serviens illi et potestas illius aeterna quae non auferetur et regnum eius quod non corrumpetur. [5] Tunc scilicet speciem honorabilem et decorem habiturus est indeficientem supra filios hominum tempestivus enim decore ultra filios hominum; effusa est gratia [inquit] in labiis tuis, propterea benedixit te deus in saecula; accingere ensem tuum circa femur tuum, potentissime tempestivitate et pulchritudine tua —, cum et pater, posteaquam diminuit illum modicum quid citra angelos, gloria et honore coronavit illum et subiecit omnia sub pedibus eius. [6] Et tunc cognoscent eum quem pupugerunt et caedent pectora sua tribus ad tribum, utique quod retro non agnoverint eum in humilitate condicionis humanae constitutum. Et homo est, inquit Hieremias, et quis cognoscet illum, quia et nativitatem eius, inquit Esaias, quis enarrabit? [7] Sic et apud Zachariam [ait] in persona Iesu, immo et in ipsius nominis sacramento verissimus sacerdos patris Christus ipsius duplici habitu in duos adventus deliniatur: primo sordibus indutus id est carnis passibilis et mortalis indignitate, cum et diabolus adversabatur ei, auctor scilicet Iudae traditoris qui eum etiam post baptismum temptaverat, dehinc spoliatus pristinas sordes, exornatus podere et mitra et cidari munda id est secundi adventus, quoniam gloriam et honorem adeptus demonstratur. [8] Nec poteritis eum Iosedech filium dicere qui nulla omnino veste sordida sed semper sacerdotali fuit exornatus nec umquam sacerdotali munere privatus, sed Iesus iste Christus dei patris summi sacerdos qui primo adventu suo humanae formae et passibilis venit in humilitate usque ad passionem, ipse effectus etiam hostia per omnia pro omnibus nobis, qui post resurrectionem suam indutus podere sacerdos in aeternum dei patris nuncupatur. [9] Sic enim et duorum hircorum qui ieiunio offerebantur faciam interpretationem. Nonne et illi utrumque ordinem Christi qui iam venit ostendunt, pares quidem atque consimiles propter eundem domini conspectum, quia non in alia venturus est forma, ut qui agnosci habet a quibus et laesus est; unus autem eorum circumdatus coccino maledictus et consputatus et convulsus et compunctus a populo extra civitatem abiciebatur in

perditionem, manifestis notatus insignibus Christi passionis qui coccinea circumdatus veste et consputatus et omnibus contumeliis adflictus extra civitatem crucifixus est; alter vero pro delictis oblatus et sacerdotibus tantum templi in pabulum datus secundae repraesentationis argumenta signabat, quia delictis omnibus expiatis sacerdotes templi spiritalis id est ecclesiae dominicae gratiae quasi visceratione quadam fruerentur ieiunantibus ceteris a salute. [10] Igitur quoniam primus adventus et plurimis figuris obscuratus et omni inhonestate prostratus canebatur, secundus vero et manifestus et deo dignus, idcirco quem facile et intellegere et credere potuerunt eum solum intuentes id est secundum qui est in honore et gloria non inmerito decepti sunt circa obscuriorem certe indigniorem id est primum. Atque ita in hodiernum negant venisse Christum suum, quia non in sublimitate venerit, dum ignorant in humilitate primum fuisse venturum. [11] Sufficit hucusque de his interim ordinem Christi decucurrisse, quo talis probatur qualis adnuntiabatur, ut iam ex ista consonantia scripturarum divinarum [intellegamus] et quae post Christum futura praedicabantur ex dispositione divina credantur expuncta. Nisi enim ille venisset post quem habebant expungi, nullo modo evenissent quae in adventu eius futura praedicabantur. [12] Igitur si universas nationes de profundo erroris humani exinde emergentes ad deum creatorem et Christum eius cernitis, — quod prophetatum non audetis negare, quia et si negaretis statim vobis in psalmis, sicuti iam praelocuti sumus, promissio patris occurreret dicentis: Filius meus es tu, ego hodie genui te; pete a me et dabo tibi gentes hereditatem tuam et possessionem tuam terminos terrae. Nec poteritis in istam praedicationem magis David filium Solomonem vindicare quam Christum dei filium nec terminos terrae David filio promissos qui intra unicam Iudaeam regnavit quam Christo filio dei qui totum iam orbem evangelii sui radiis inluminavit. [13] Denique et thronus in aevum magis Christo dei filio competit quam Solomoni, temporali scilicet regi qui solo Israeli regnavit. Christum enim hodie invocant nationes quae eum non sciebant et populi hodie ad Christum confugiunt quem retro ignorabant. Non potes futurum contendere quod vides fieri. [14] Haec aut prophetata nega, cum coram videntur, aut adimpleta, cum leguntur; aut si non negas utrumque, in eo erunt adimpleta in quem sunt prophetata.